

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ДАНҒАРА

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ 891.550

ТКБ 83.3 Тоҷ

А-14

АБДУЕВ ЭМОМ СУБҲОНОВИЧ

ЛЕКСИКАИ ҒАЗАЛИЁТИ ТОЛИБИ ОМУЛӢ

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯйи
ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Рохбари илмӣ:
доктори илмҳои филология
Зайнидин Мухторов

ДАНҒАРА – 2022

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА	3
БОБИ I. МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИИ ЛЕКSIKA ДАР ЗАБОНИ НАЗМ	
1.1. Масоили назарии таҳқиқ ва таснифи лексикаи назм дар забони форсу тоҷик	13
1.2. Таҳқиқи назарии лексикаи ирфонӣ дар забоншиносии тоҷик....	20
1.3. Мубрамияти таҳқиқи лексика дар забоншиносии назм.....	31
БОБИ II. ВИЖАГИҲОИ ЛУҒАВИЮ МАЪНОИИ ЛЕКSIKAИ ИРФОНИИ ҒАЗАЛИЁТИ ТОЛИБИ ОМУЛӢ	
2.1. Вижагиҳои таносуби маъноӣ вожагон дар забони назм	38
2.2. Сермаъноии вожагони динию ирфонии ғазалиёти Толиб	63
2.3. Муродифоти луғавӣ дар ғазалиёти Толиб	73
2.4. Мутазодҳои луғавии эҷодиёти шоир.....	80
2.5. Омонимҳои луғавӣ дар ғазалиёт.....	90
БОБИ III. ТАСНИФОТИ МАВЗУИИ ЛЕКSIKAИ ҒАЗАЛИЁТИ МУҲАММАД ТОЛИБИ ОМУЛӢ	
3.1. Лексикаи антропонимӣ дар ғазалиёти Толиби Омӯлӣ	98
3.2. Тасвири номҳои ҳарҳела дар ғазалиёт	118
3.3. Корбурди номи растанӣ ва дарахтҳо дар ғазалиёт.....	125
3.4. Корбурди номи маҳал ва рӯду обҳо дар ғазалиёт	138
3.5. Лексикаи зоонимӣ дар ғазалиёти Толиби Омӯлӣ	146
ХУЛОСА	164
ФЕҲРИСТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА	171

МУҚАДДИМА

Забони тоҷикӣ аз ҷумлаи забонҳои хело қадимаи ғаниву шуҳратёфта миёни забонҳои эронӣ мебошад. Бо таркиби бою рангин ва мустаҳками худ бисёри аз қитъаҳои оламро фарогир асту мавриди истифодаи бошандагон. Дар камолоту нишоти ин забони пурғановат адибон саҳми босазо доранд. Академик Бобоҷон Ғафуров чунин ба зикр овардааст: –“Ба забони тоҷикӣ дар асрҳои I-X адабиёти бой ба вучуд оварда шуд. Ба забони адабии тоҷик лаҳҷаҳои Хуросону осеимииёнагӣ асос гардидаанд. Забони адабии тоҷик низ ташаккул ёфта бо он шоҳасарҳои оламшумули адабиёти тоҷику форс навишта шудаанд” [149, 4]. Забони тоҷикӣ забони пурнишоту номдор, ва аз ҷиҳати лаззати гуфтораш писандидаву ҷойгоҳёфтаи Машриқу Мағриб ва ҳатто Ҳинд мебошад. Яке аз ситорагони тобноки адабиёти тоҷик масалан дар Ҳинд Муҳаммад Толиби Омулӣ низ мебошад. Ҳамон гуна, ки Пешвои миллат Президенти кишвар, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон фармудааст: «Фаромӯш набояд кард, ки забони тоҷикӣ ҳамчун яке аз қадимтарин забонҳои зиндаи ҷаҳон маҳз дар Мовароуннаҳру Хуросон ташаккул ёфта, ба эҳёи тафаккури миллии форсизабонон ва густариши адабиёти классикии тоҷику форс замина гузоштааст» [117, 3]. Бинобар ин ҳама, таҳқиқи забони осори гузаштагон мақоми арзанда ва аҳамияти басо бузургро дар бар мегирад.

Мубрамияти таҳқиқ. Мубрамияти таҳқиқ бо он зоҳир мегардад, ки бо рушди босуръати риштаҳои гуногуни улуми табиӣ ва дақиқ инсониятро зарур аст, ки ба маънавият рӯ оварад, зеро асли инсонгарӣ рӯй овардан ба маънавият аст. Инсонгарой маънои онро дорад, ки парваришу омӯзиш бар пояи улуми инсонӣ ва иҷтимоӣ устувор мегардад. Бештар аз ҳама забон, адабиёт, санъат, зебоишиносӣ, таърих, фалсафа ва соири илмҳои инсонӣ ҷавҳари ҳастиро тақвият мебахшанд. Дар ин самт, дар даврони соҳибистиклолияти кишвар як силсила тадқиқоти тозаву судманд анҷом ёфта, асарҳои мондагор таълиф гардидаанд.

Қисмате аз ин таҳқиқот масоили лексикаи осори манзумро фаро гирифта бошад ҳам, ҳанӯз баъзе аз паҳлуҳои лексикаи шоирона аз ҷумла луғоти ирфонӣ ва вижагиҳои вожагон дар ашъори шоирони аҳли тасаввуф пурра ҳаллу фасли худро пайдо накардаанд. Хусусан таҳқиқ бар мабноси ашъори дилангези Толиби Омулӣ, ки нигини шоирони сабки ҳиндӣ ва маликушшуарои шеърӣ форсӣ дар ҳавзаи адабиёти Ҳинд аст, сурат нагирифтааст. Таҳқиқи лексикаи шоирона дар заминаи ғазалиёти Толиби Омулӣ метавонад ба забоншиносии назм маводи тоза дода, паҳлуҳои наvero дар ин самти таҳқиқ кушояд.

Аз тарафи дигар, аҳаммияти илмӣ ва актуалии омӯзиши лексикаи Толиб, ки дар диссертатсия оварда шудааст, барои соири улуми инсонӣ матолиби илмӣ медиҳад, зеро эҷодиёти ӯ паҳлуҳоеро дорост, ки арзишҳои ирфонӣ, фалсафӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии таърихро фарогир аст. Лозим ба ёдоварӣ аст, ки Толиб фаъолияти шоирияшро ҳанӯз аз даврони ҷавонияш оғоз намудааст. Ӯ ба ҷумлаи шоироне маҳсуб мешавад, ки ба хориву зорӣ, ғурбату маломатҳо, танҳоиву ранҷурӣ, рӯҳ ба заъфият навода, ошиқона ва бо забони шевою вучудосо, даст ба эҷоди шеър задааст. Ашъори Толиб дар мамлакати Ҳинд ва саросари тамоми мамлакатҳои даризабон ҳавдорони худро дошта, бо забонҳои гуногун мунташир шудаанд.

Ба тарзи тозаву навин эҷод кардани Толиб аз ҷониби шеършиносони ҳамзамони ӯ баҳои баланди воқеӣ гирифта, сабку нигоришаш мавриди тақлиди шоирони баъдина шудааст.

Лаззати гуфтори ширинро кӣ дорад орзу?

Хуш шакар аз килкҳои тӯтии Омул шикаст [153, 50].

Инҷо сухан дар бораи лаззати гуфтору нозукбаёнии Толиб оварда шудааст ва ин хусусиятҳо дар гуфтори ӯ ҷой дорад.

Аз мазмуни абёте, ки аз аёми ҷавонии шоир ба даст омадааст, маълум мегардад, ки Толиб на танҳо шоир, балки донандаи улуми

гуногун аз ҷумла ҳандаса, мантиқ, ҳайъат ва хаттотӣ будааст. Тавре ки аз маъхазҳо бармеояд, ҳафт илмро қабл аз бистсолагияш ба хубӣ омӯхтааст, ки бо ин лаёқат моёи ибрати ҳамасрон шудааст:

По бар дувумин пояи авчи ашаротам,
 В-ин, ки адади фаннам аз альфоз зиёд аст.
 Дар ҳандасаю мантикию ҳикмату ҳайъат,
 Дастест маро, к-аш яди байзо зи ибод аст.
 Дар силсилаи васфи хат ин бас, ки зи килкам,
 Ҳар нукта сувайдои дили аҳли савод аст [19, 12].

Ашъори Муҳаммад Толиби Омулӣ саросар ҳама мавзуи ирфону адаб, муҳаббату самимият, одамияту меҳнатдӯстӣ ва ватанпарастӣ буда, дар сабки хиндӣ, эҷод гардидаанд. Ӯ бо ашъори худ дар назми форсу тоҷик саҳми босазоеро боқӣ гузоштааст. Сарфи назар аз ин хусусиятҳои лексикӣ, эҷодиёти Толиб ҳануз бо ҳадди маррапардоз (ба ҳадди лозимӣ) мавриди омӯзиши ҷудоғона қарор нагирифтааст. Бинобар ин таҳқиқи илмии мазкур хусусияти лексикиву маъноҳои ғазалиёти шоирро муайян намуда, ба мубрамияти таҳқиқоти мазкур далолат мекунад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Аз омӯзиши осори дар илми назмшиносӣ таълифгардида бармеояд, ки ибтидои баррасии масъалаҳои мухталифи забони назм ҳанӯз аз Арасту шурӯъ гардидааст. Ӯ дар асарҳои «Об искусстве поэзии» Аристотель. –М.: Художественная литература, 1957. – 133с., «Риторика» «Поэтика» [Аристотель. «Риторика» «Поэтика» –М.: Лабиринт, 2000. – 224 с.] ба баъзе масъалаҳои ташаккули забони назм тавачҷуҳ зоҳир намуда, доир ба сабку услуб, анвои адабӣ, маҷоз, ташбеҳ, нутқ, ифодаи маъно ва ҳиссаҳои нутқ маълумоти муқаддимавӣ додааст. Ин маълумот минбаъд аз ҷониби ҳамасрон ва олимони минбаъда такмил ёфта, дар густариши илми назмшиносӣ ва забони шеър нақши созгоре бозиданд. Дар диссертатсия, мо зимни таҳқиқи баъзе вижаҳои назариявии забони осори манзум ба андешаҳои ин мутафаккири антиқа така намудем, ва ёдовар мешавем, ки аксари муҳаққиқони минбаъда

рисолаҳои илмияшонро дар заминаи андешаҳои Арасту ва дигар мутафаккирони даврони бостон таълиф намудаанд.

Дар диссертатсия зимни муайян намудани хусусиятҳои лексикӣ ва маъноии ғазалиёти Толиб, мафҳуми шеър ҳамчун категорияи адабӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифта, маъноии луғавию истилоҳии он муайян карда шудааст. Дар раванди баррасии ин масъала дар баробари маводи фарҳангу луғатномаҳо мо ба маълумоти муҳаққиқони улуми адабӣ такя намуда, доир ба таърихи пайдоиши шеър, сабабҳо ва зарурати таълифи он, мавқеи шеър дар ҳаёти инсон, ҷанбаҳои алоҳида ва ташаккулу таҳаввули шеър андешаҳои муҳаққиқонро ба риштаи таҳқиқ кашидаем. Чун ҳадафи мо дар мисоли жанри ғазал баррасӣ кардани забони шеър аст, доир ба махсусиятҳои жанрию забонии он ва фарқи ғазал аз дигар жанрҳои адабӣ ба таври мухтасар маълумот додем. Дар баррасии масоили мазкур ба осори муҳаққиқони илми бадеъ ва шеършиносони гузаштаву муосир чун Шамс Қайси Розӣ (1991.–464 с.), Ибни Қутайба (1363.–232 с.), Абулӣ ибни Сино (1989.–384 с.), Муҳаммад Закариёи Розӣ (1989.–158с.), Ҷалолуддини Балхӣ (2008.–1859с.), Абдурраҳмони Ҷомӣ (2014.–38 с.), Фаҳри Розӣ (1385.–222 с.), Шиблии Нуъмонӣ (2016. –544 с.), Муиззӣ (1375. –320 с.), Сирусӣ Шамисо (1390. –205с.), [Нодалӣ Фалох 1390. –509 с.], Х. Шарифов (2005.–384 с.) ва асарҳои шоирону нависандагони рус мисли Абаев В.И. (Сравнительно-историческое иранское языкознание\Очерки по истории изучения иранских языков. М.,1962г.), Бахтин М. М. (1975.–504 с.), А.С. Пушкин (Мурадян 1990), И. Рильфа и Е.Петрова (Мариненко 1992), М.А. Шолохов (Данилова 2002) диққати махсус дода шудааст.

Қайд кардан ба маврид аст, ки дар солҳои наздик омӯзиши хусусиятҳои лексикии асарҳои классикон аз тарафи М.Н. Қосимова

[2008.– 225 с.], [2003.– 490 с.], [2003.– 113 с.], [2003.– 113 с.], [2003.– 490 с.] , М. Қ. Саломов [2018. – 355 с.], З. Мухторов [2001. –127 с.] Қ. Мухторӣ [2006.–132 с.], Ҳ. Мачидов [1994.–70 с.] С. Ҳалимов [2002.– 96 с.], А. Абдуқодиров [1978.–124 с.], С. Анварӣ [2007.–84 с.], Ш. Каримов [1990.– 146 с.], Ш. Кабиров [2014. –196 с.], ба роҳ монда шудааст.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Мавзуи таҳқиқи илмӣ ба яке аз мавзӯҳои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Данғара: – (Вожаҳои ирфонӣ дар ғазалиёти Толиб) мутобиқати комил намуда, ба нақшаи дурнамои 5-солаи кафедра ворид гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади асосии таҳқиқи диссертатсионӣ таҳлилу баррасии вижагиҳои маъноиву луғавӣ, мазмуну мундариҷа, вижагиҳои корбурди лексикаи ғазалиёти Толиби Омулӣ ва мушаххас намудани нақши ин гурӯҳи луғавӣ маҳсуб мешавад.

Ҳамчунон ки маъруф аст, назм дар олами адаб яке аз дастовардҳои боарзиш ва фарогири баҳои баланди фарҳангии башарият мебошад. Аз ин ваҷҳ ҳам мавриди пажӯҳишу таҳқиқ қарор додани он муҳимияти талошпазире арзёбӣ мегардад. Таҳқиқи назариявии низоми забони назм, баррасӣ ва муайян кардани чанбаҳои мухталифи забонии он, замина ва роҳҳои инкишофи маъноии калимаҳо дар назм, вижагиҳои луғавию хусусиятҳои дигари осори манзум дар заминаи ғазалиёти шоирони асрҳои XI-XVII адабиёти классикии форсу тоҷик, баҳусус ғазали нигини шоирони сабки ҳиндӣ Муҳаммад Толиби Омулӣ ва ба дунболи ин баррасии масъалаҳои назарии забоншиносии назм (лингвопоэтика) ҳадафи асосии диссертатсияро дар бар мегирад.

Вазифаҳои илмӣ таҳқиқ. Ҳадафи гузошташуда аз таҳқиқ иҷрои вазифаҳои зеринро тақозо дорад:

- масоили назарии таҳқиқ ва таснифи лексикаи назм дар забони форсии дарӣ;

- вижагиҳои луғавию маъноии лексикаи ирфонии ғазалиёти Толиб;
- баррасии мафҳуми ғазал ҳамчун жанр ва вижагиҳои забонии он;
- баррасии гурӯҳҳои луғавӣ: сермаъноӣ, муродифот, зидмаъноӣ ва омонимҳо дар ғазалиёти Толиби Омулӣ;
- таҳқиқи қабатҳои мавзуии ғазалиёти Толиби Омулӣ: номи ашхос, парандагону ҳайвонот ва дарахту растаниҳо;
- таҳқиқи гурӯҳҳои мавзуии номи аҷсом, маҳал ва рӯду обҳо дар ғазалиёти Толиби Омулӣ;
- мушаххас намудани нақши вижагиҳои маъноию луғавии ғазалиёти Толиби Омулӣ.

Объекти таҳқиқ шарҳи ҳол, ашъор ва осори Толиби Омулӣ буда, вобаста ба ин муайян намудани вижагиҳои маъноӣ ва луғавии лексикаи ғазалиёти шоир ба ҳисоб рафта, унвонҷӯ сабъ намудааст, ки қабатҳои мавзуии ғазалиётро ба риштаи таҳқиқ гирифта, мақоми шоирро дар рушду таҳаввули забони форсӣ дарӣ, дар ҳавзаи адабии Ҳиндустон дар қарни XVI - XVII нишон диҳад.

Предмети таҳқиқи диссертатсияро омӯзиши ғазалиёти Толиби Омулӣ ва муайян намудани вижагиҳои маъноӣ ва луғавии лексикаи ғазалиёт ташкил медиҳад.

Асосҳои назариявии таҳқиқ. Осоре, ки оид ба рӯзгор ва фаъолияти эҷодии Муҳаммад Толиб бар қалами муҳаққиқони тоҷик рафтааст, хело камшуморанд. Ҳаминро гуфта метавонем, ки фақат соли 1993 китобе таҳти унвони Фурӯғи Бастомӣ, Толиби Омулӣ дар нашрияи «Адиб» аз ҷониби Ш. Саидҷаъфаров, М. Муллоаҳмадов бо хатти кириллӣ ба табъ расидааст. Дар китоби мазкур тавзеҳоте аз ҳаёту фаъолияти шоир ва сипас ғазалиёту рубоӣ ва қасидаҳои эшон оварда шудаанд. Аз ҷумла, дар китоби номбурда зикр рафтааст, ки Толиби Омулӣ яке аз суҳангустарони охириҳои асри XVI ва ибтидои асри XVII форсизабони Ҳиндустон буда, соли 1580 дар яке аз деҳаҳои Омули Эрон ба дунё омадааст. Муосири шоир Аҳсан (Зафархон) ва муаллифи «Тазкираи

Ҳусайнӣ» ӯро ба унвони «Муҳаммад Толиби Омулӣ» ном бурдаанд, ки хамин унвон дар феҳристҳои Ҳирмон Эте, Муқтадир, Иванов оварда шудаанд. Асарҳои Толиби Омулӣ дар маснавие бо номи “Сӯзу гудоз”, ва тазкираҳои “Хайр-ул-баён,” “Хизонаи Омира,” “Ништари ишқ” номбар карда шудаанд. Ғазалиёт, рубоӣёт ва қасидаҳои ӯ бо хати кириллӣ дар ҳамин китоб нашр гардидаанд.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Дар таҳқиқоти мазкур методологияи таҳлили муқоисавии сарчашмаҳои таърихӣ ва илмию адабӣ аз нигоҳи муҳаққиқон роҷеъ ба зиндагӣ ва осори Толиби Омулӣ истифода бурда шуданд. Ҳангоми рақамгузорӣ баъд аз ҳар ғазал, ки аз девони Толиб оварда шудаанд, адади шумораҳои ғазал низ дарҷ ёфтаанд. Ҳамчунин дар қор методҳои умумиилмии мушоҳида, шарҳдиҳӣ, маҷмӯъгардонӣ ва методҳои таҳлили семантикию услубӣ, методи таҳлили матни бадеӣ, таҳлили тафсири луғавӣ, ва мисли инҳо мавриди истифода қарор гирифтааст.

Инчунин дар ҷараёни қор аз тазкираву оятҳо, фарҳангномаҳо, девони ашъори шоирони гуногун ва осори илмию назарии муҳаққиқони ватанию бурунмарзӣ, ки ба мавзӯи таҳқиқ дахл доранд, васеъ истифода шудааст. Аз ҷумла манбаъ ва маъхазҳои таърихӣ ба мавзӯи рисола рабитадошта ба сифати сарчашмаҳои ёрирасон мавриди истифода қарор гирифта, дар бахши феҳристи манобеи истифодашуда зикр шудаанд.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Сарчашмаҳое, ки мо дар диссертатсия аз онҳо истифода бурдем, девони ғазалиёти Толиби Омулӣ [Куллиёти ашъор. Бо тасҳеҳ ва муқаддимаи Тоҳирӣ Шаҳоб]. Толиби Омулӣ.– Техрон: 1346.– 520с., Маҷмӯаи ашъор. Муаллифи сарсухан Ш. Саидҷаъфаров. Толиби Омулӣ. - Душанбе: Адиб, 1993.–360 с., маъхазҳои таърихӣю фарҳангӣ оид ба фаъолияти эҷодии шоирони ҳавзаи Ҳинд, луғатномаҳои “Деххудо”, Фарҳанги форсии Муин”, “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ”, “Фарҳанги истилоҳоти ирфонии Ибни Арабӣ”, “Фарҳанги форсии Амид,” “Фарҳанги Рашидӣ,” “Қомус-уҷ-ҷадид,” “Ал-Мунҷид” “Ғиёс-ул-луғот” ва дигар сарчашмаю маъхазҳо мебошанд.

Дар замони соҳибистиклолии кишвар омӯзиши ашъори Толиби Омулӣ идома ёфта, соли 2018 дар чилди 36-уми маҷмӯи “Ахтарони адаб”, дар боби “Чаҳорбоғӣ ғазал” шарҳи мухтасари ҳол ва 171 ғазали шоир оварда шудааст [*Чаҳорбоғӣ ғазал.—Душанбе, «Адиб», 2018.—С. 5-164*]. Ҳамчунин аз ҷониби Негматова М.Т., номзади илмҳои филология, дотсенти кафедраи адабиёти классикии тоҷики Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи акад. Б.Ғафурови Хуҷанд дар мавзӯи “Шайдои Хуҷандӣ ва сабки ҳиндӣ” болои якчанд ғазали Толиби Омулӣ таҳлил сурат гирифтааст [149, 50].

Навгониҳои илмӣ таҳқиқ. Навгониҳои диссертатсия, пеш аз ҳама дар он зоҳир мешавад, ки вижагиҳои луғавию маъноии ғазалиёти Толиби Омулӣ бори нахуст ба тариқи монографӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Дар диссертатсия таснифоти маъноию луғавии вожагони ғазалиёти Толиби Омулӣ бо фарогирии истилоҳоти ирфонӣ ва таъбироти қуръонӣ мавриди таҳқиқу омӯзиши муназзам қарор дода шудааст. Дар баробари ин зимни таҳқиқ масъалаҳои ҳунари суҳанварӣ ва маҳорати эҷодии шоир мутаносибан ба истифодаи бамавриди вожагон, эҷоди суҳани шоирона, истифодаи обуранги нотакрори маъноии калимаҳо дар ғазалиёти Толиби Омулӣ мавриди таҳлилу омӯзиш қарор дода шудааст.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Таҳқиқи хусусиятҳои муҳимми лексикаии назм, таҳлилу баррасии масъалаҳои назарии он ва мушаххас намудани роҳу воситаҳои таснифи мавзӯии луғоти осори Толиби Омулӣ;
2. Таҳқиқи сермаъноии вожагони маънавию ирфонӣ дар ғазалиёти Толиби Омулӣ;
3. Корбасти муродифоти луғавӣ дар девони ғазалиёти Толиби Омулӣ ва махсусияти онҳо;
4. Таҳлили вожагони мутақод ва омонимҳои луғавӣ дар ашъори Толиби Омулӣ;

5. Хусусиятҳои луғавии лексикаи ирфонии ғазалиёти Толиби Омулӣ ва муайян намудани таҳаввулоти маъноии онҳо;

6. Баррасии мавзуии луғоти Толиби Омулӣ, ки ба номҳои ашхос, аҷсом, растаниҳову дарахтон, маҳалу рӯду обҳо ва парандагону ҳайвонотро ифода мекунанд.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Натиҷаҳои тадқиқот метавонад барои пажӯҳишҳои минбаъдаи лингвистикаи назм заминаи муносибе гузошта, бо андозаи зарурӣ ва манбаи лоиқ мавриди истифодаи назарӣю илмӣ қарор гирад. Тадқиқоти мазкур мавҷудияти забони назми тоҷикиро тақвият бахшида, маводи таҳлилшуда вазифаҳои маъноӣ, луғавӣ ва лингвистии эстетикӣ вожагонро мушаххасу муайян менамояд. Дастовардҳои илмӣ диссертатсия дар ҳалли як қатор масоили назариявии лексикиву семантикӣ забоншиносони алоҳида мусоидат менамоянд. Ҳамчунин муқоисаи маводи таҳлилгардида барои муайян кардани раванди инкишофи луғавию маъноии калимаҳо дар давраҳои гуногуни таърихӣ аҳаммияти илмӣю амалиро молик аст. Низоми муайянгардидаи таҳлили забони ғазал, барои тадқиқоти минбаъдаи илмӣю назариявӣ дар ин самт метавонад ҳамчун асос ва замина хидмат намояд.

Натиҷаҳои тадқиқот дар амал барои таълими бахшҳои лингвистика чун луғатшиносӣ, услубшиносӣ, маданияти нутқ, таҳлили матни бадеӣ ва муайян кардани хусусиятҳои маъноӣ, корбурди воситаҳои тасвири бадеӣ, калимаҳои сермаъно, мутазодҳо, муродифот, дорои аҳаммият буда, луғатнигор метавонад дар ашъори шоирон ва забоншиносон дар таълифи фарҳангҳои тафсирию фарҳанги осори шоирон ва таълифи китобҳои дарсию дастуру васоити таълимӣ аз натиҷаҳои дар диссертатсия бадастомада истифода баранд. Ҳамчунин бахшҳои алоҳидаи ин кор ба сифати фанни таҳассусӣ дар ихтисосҳои забоншиносӣ, тарҷума, матншиносӣ ва филологии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ метавонанд мавриди таълиму тадрис қарор

гиранд. Дар баробари ин натиҷаҳои илмӣ тадқиқот метавонад дастури лозиме дар чараҳои таълими забонҳои тоҷикию форсӣ барои омӯзгор дастур ва роҳнамо қарор гирифта, донишҷӯён ҳангоми навиштани корҳои курсию хатм аз он истифода баранд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзуи “Лексикаи ғазалиёти Толиби Омулӣ” барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илми филология бо шиносномаи ихтисоси илмӣ 10.02.01 – Забони тоҷикӣ ва равияи илмӣ кафедраи забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Данғара мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии муаллиф. Асоснокнамоии мавзуи таҳқиқот, мушаххас намудани мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот, таҳқиқи маъҳазҳо вобаста ба вазифаҳои таҳқиқот, таҳлили зиндагинома ва осори Толиби Омулӣ, банду басти бобу фаслҳои диссертатсия, муайян намудани масъалаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда саҳми шахсии муаллифро нишон медиҳад.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Мазмуну муҳтавои таҳқиқот ва қисматҳои алоҳидаи он дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ донишгоҳӣ, маҷаллаҳои таҳриҷшавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муаррифӣ ва нашр гардидаанд.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи забон ва адабиёти тоҷики ДДД (*суратмаҷлиси №3 аз 29.10. 2022*) баррасӣ ва ба ҳимоя пешниҳод карда шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия. Мазмуни асосии рисола дар 5 мақолаи илмӣ дарҷ гардидааст, ки аз ин теъдод 5 мақола дар нашрияҳои тавсиянамудаи ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон чоп гардидаанд.

Сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва феҳрасти адабиёт иборат буда, 185 саҳифаро дар бар мегирад.

БОБИ I. МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИИ ЛЕКСИКА ДАР ЗАБОНИ НАЗМ

1.1. Масоили назарии таҳқиқ ва таснифи лексикаи назм дар забони форсии тоҷик

Забон унсури мубрамият ва нишондиҳандаи аслии фарҳангу тамаддуни миллат буда, дар рушди давлатдорӣ миллӣ низ нақши муҳим, эътимодноку асосиро мебозад. Таърихи башариёт, махсусан таърихи давлатдорӣ ориёӣ собит кардааст, ки давлатҳои бостонӣ мо дар гузашта ҳамеша кӯшиш мекарданд, ки барои устувор сохтани пояҳои давлатдорӣ ва ба вучуд овардану истеҳком бахшидани сохти давлатдорӣ миллӣ ва ваҳдати ягонагӣ аз унсури забонӣ истифода бурда, барои густариши забони модарӣ марзу буми хештан тадбирҳои мушаххасу дақиқ андешанд ва ташаббускорони ин соҳа дар ин роҳ фидокориҳои ботинан арзишмандро ба ҷо овардаанд.

Пешвои муаззами миллат, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Президенти кишвари тоҷикон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар китоби «Тоҷикон дар оинаи таърих» навиштаанд: «Ниёғони мо дар он давраҳои дур таҳти парчами Куруши Кабир на танҳо як давлати муқтадирӣ мутамаркази муштарак, балки тақдирӣ муштарак, таърихӣ фарҳангӣ муштарак, забону хати муштарак ва расму оини муштаракро бунёд гузоштанд, ки аз сарчашмаи тамаддуни ориёӣ об меҳӯрд. Тақдирӣ давлатдорӣ Куруш ба тақдирӣ давлати имрӯзаи тоҷикон хеле шабоҳат дорад, ки рӯҳияи ваҳдати муттаҳидсозӣ миллат, пуштибонӣ сулҳу адолат, густариши тиҷорату иқтисодиёт ва бунёдкорӣ ободонӣ, ислоҳоти низоми лашкар ва тақмили идоракунии мамлакат аз ҷумлаи ин монандӣ ҳамроҳангӣ аст. Имрӯз миллати тоҷик аз фарозу шеби таърих ва озмоишҳои саҳту сангини садсолаҳо гузашта бошад ҳам, забони модарӣ, илму адабиёти оламгир, асолати таърихӣ фарҳангӣ ва хувияти миллии хешро нигоҳ доштааст, ки аз ҳамон ҷавҳари

гуманистии тамаддуни ориёӣ ва дастовардҳои пураарзиши тамаддуни ислом ғизо мегирад» [129,7].

Воқеан, забон ва фарҳанги миллӣ, ки маҳз аз доираи ҳуди забон ташаккул ёфтаанд оинаест, ки роҳи садсолаҳо дар масири таърих паймудаи тоҷиконро дар инъикос супурдааст. Забон аввалин воситаи шинохти одамият мебошад. Ӯ сарвати бебаҳо ва нахустганчинаи муъҷизабори миллат аст. Забон худ пойдории Ватану миллат ва сармояи ҳамаи ганҷҳост. “Забони тоҷикӣ- форсӣ дар Шарқ, хусусан дар асрҳои X-XV нуфузи калоне дошт. Забони тоҷикӣ-форсӣ на танҳо дар Хуросону Мовйроуннаҳр, Марву Балх, балки дар Ҳиндустон низ мақоми муайяне пайдо кард ва бисёр арбобони суҳан асарҳои худро дар ин кишварҳо маҳз бо ҳамин забон зҷод мекарданд” [117,3].

Забон одатан дар марказҳои илмиву маданӣ суфтагӣ ёфта, аз ҳар гуна унсурҳои бегона тоза мешавад ва шакли муосири адабиरो дар худ касб менамояд. Забон асоси фарҳангу маданияти миллат мебошад.

Як калимаи хуб, манзалати дарахти сабзеро дорад, ки реша дар замин дорад ва сар ба осмон расида бошад. “Калима дар танҳои дорои маъноҳои луғавӣ ва дастурӣ буда, дар ҳамбастагӣ бо матну калимаҳои дигар аз тарафи шоир зебӣ, назокат, диққатҷалбкунандагӣ барин хусусиятҳоро доро мегардад” [94, 12]. Забон низ ҳамон решаҳои дорост, ки ба самтҳои мухталиф мунташир гардида ва ҳар қадом баҳри бунёду пойдории хеш баҳраҷӯӣ мекунад, ҳамчунин самар бахшиданро ба аҳли ниёз дареғ намедоранд. Забон чун дарахти сарсабзу шукуфон бо гановату гуногунрангии лексикияш барои инсон самари ҳамешагӣ ба бор меоварад, орзуву аъмол, андешаву афкор, умуман, олами ботинии инсонро дар худ инъикос мекунад ва гузашта аз ин, аз он олами ниҳоне, ки барояш ханӯз ба кулӣ шинохта нашудаву анҷом напазируфтааст, шаҳодат медиҳад.

Дар ташаккул ва таҳаввули фарҳангу тамаддуни ҳар як халқияти башар рӯкни муҳимтарину арзишмандтаринтарин забон аст ва ҳар

чизеро, ки инсон аз таърихи гузаштаву имрӯзани худ сабт кардааст мекунад, бетардид танҳо тавассути забон сурат гирифтааст. Бинобар ин наздик ба ҳақиқат аст бигӯем, ки муқаддамтарин ва қиматтарин атое аз созишҳо барои одамият ва ҷамъияте ки ӯ дар он арзи ҳастӣ мекунад, барояш забон аст. Инсон дар натиҷаи дақиқу бо андозаи комил омӯхтани мероси адабиву таърихии милаташ, асолати милливу наҷодии худро кадр мекунад ва ҳамчунин тавассути ин мероси муаззам муқаддасоти фарҳангиву маънавиашро аз насл ба насли минбаъда ба мерос месупорад. Забони тоҷикӣ дар тӯли таърих сарнавишти басо ҳаматарафаву пурмуамморо тай кардааст. Мавриди гуфташ аст, ки баъд аз асрҳои I-X ба забони тоҷикӣ осори илмиву адабии фаровоне дар қолабҳои насриву назмӣ навишта шудааст ва адабиёти доманфарохеро дар хидмати аҳли ниёз муҳайё намудааст. Чи хеле, ки зикр шуд, ӯ на танҳо дар Хуросону Мовароуннаҳр, ё Марву Балху дигар мамлакатҳои шарқ, балки дар Ҳиндустон низ соҳибиятибори назаррас буда ва дар ин замина бисёр арбобони суҳан, ки яке аз онҳо Толиби Омулӣ мебошад, асарҳои худро дар ин кишварҳо маҳз бо ҳамин забон эҷод мекарданд. “Шоҳаншоҳии бузурги Ҷаҳоманишиён, ки дар арсаи таърих бо фарҳанг ва тамаддуни худ беназир аст, пеш аз ҳама, бар пояи фарҳанги асили ориёӣ бунёд шуда, забони модарии хешро дар баробари забонҳои пурқудрату маъмули он замон ба ҳайси забони расмӣ ва давлатии худ истифода мекарданд” [76,7].

Забони осори бадеӣ барои илми адабиётшиносӣ низ зинаи асосии ибтидоӣ ба шумор меравад. Омӯзиши забони адиб барои адабиётшинос аз вазифаҳои асосӣ маҳсуб мешавад, зеро эҷодиёти адиб, шахсияти ӯ, қаҳрамониҳои ӯ, мавзӯ, идея ва образҳо дар забони ӯ таҷассум ёфтаанд ва танҳо тавассути забон баён карда мешаванд. Масалан, осори адибони аҳли тасаввуф дар ташаккул, инкишофу камолоти забони адабӣ, дар гуногунрангиву ғановати лексикӣ, ки ба ҳастии халқ ва таърихи ӯ

вобастагӣ дорад, мавқеи хосу назаррасеро ишғол менамояд ва нимаи зиёди адабиёти тоинкилобиро дар бар гирифтааст.

Ба ақидаи И. Абаев, ки дар баён овардааст: “Лексика он қисмати забон аст, ки алоқамандии он бо ҳастии халқ ва тафаккури он амику устувортар мушоҳида мешавад” [31,72].

Аз рӯи таъсири тарафайни забонҳо нуқсу камоли ин ё он забонро чустан дуруст нест. Таъсири забонҳои гуногун ба ҳамдигар дар рафти муносибатҳои сиёсӣ, маданӣ ва иҷтимоиву фарҳангӣ ва адабӣ воқеияти ногузири таърихист. Ҳамин тариқ, забони осори манзум бо тамоми таснифоту махсусиятҳои шакли худаш ва хусусиятҳои забониеро, ки ӯ дар бар мегирад, яке аз муҳимтарин равандҳои тамаддуни башарӣ маҳсуб шуда, аз ибтидои худ то ба имрӯз барои рафъи эҳтиёҷоти маънавии рағбатиён чун як манбаи муҳими ғизои маънавӣ баҳраҳо эҳдо намудааст. Шеър чун як шуълаи равшанибахш ва чун адвияи руҳфизову мутаассири вучуди одамият дар раванди таърих ба инсоният чун як омили асосии нерубахш, тақвиятгари руҳу хотира ва шуур хидмат намуда, инъикосгари хотираи таърихӣ ва арзиши маънавии ҳар як халқу миллат маҳсуб мешавад. Дар асл шеъри тоҷикию форсӣ дар рушди тамаддуни ҷаҳонӣ нақши назаррабо дошта, бо шоирон ва суҳансароёни нобифааш зинатафзои фарҳангу тамаддуни аҳли оламу одам гаштааст.

Мусаллам аст, ки лексикология бо маънои илму таълимот, як соҳаи илми забоншиносӣ буда, ҳолати имрӯза ва инкишофу таҳаввулоти таркиби луғавии забонро дар ҳама ҳол меомӯзад. Дар доираи илми забоншиносӣ ин бахш ба ду маънӣ шинохта шудааст: а) ба маънои калима; б) ба маънои фарҳанг ва луғатнома. Вобаста ба ҳадафу тадқиқоти таркиби луғавии забон ҳелҳои луғатшиносӣ фарқ карда мешаванд: луғатшиносии таърихӣ ва луғатшиносии тасвирӣ. Дар луғатшиносии таърихӣ дигаргуниҳое, ки дар раванди таърих нисбат ба калима ба амал омадаанд, ба ҳисоб гирифта мешаванд ва аммо тасвирӣ таркиби луғавии забони имрӯзаро меомӯзад. “Нихоят, дар луғатшиносӣ

мавқеи калимаҳо дар фарҳангу луғатҳо, роҳу усулҳои маънидодии онҳо дар ин хазинаҳои бебаҳои сухан, хелу анвои фарҳангу луғат ва усулҳои мурағаб сохтани онҳо, системаи мифтоҳоти истифода аз фарҳангу луғатҳои гузашта ва имрӯзаи тоҷикӣ тадқиқ мегарданд” [94, 3].

Дар луғатшиносӣ калима аз рӯи чунин ҷиҳатҳо омӯхта мешавад: 1) аз ҷиҳати аҳамияти маъноӣ; 2) аз рӯи мавқеи он дар низоми лексикии забон; 3) аз рӯи баромади таърихӣ калима; 4) аз ҷиҳати дараҷаи истеъмоли; 5) аз рӯи хусусиятҳои услубӣ ва таъсирбахшӣ. Луғатшиносӣ бо бахшҳои асосӣ ва ёрирасони адабиётшиносӣ муносибати ногурастани дорад, зеро воҳидҳои луғавии забон ҳамчун масолаҳо барои ифодаи санъатҳои бадеӣ хизмат мекунанд. Агар дар назар биеварем, аксари воҳидҳои луғавии забон фикр, ҳиссиёт, ҳаяҷон ва ҳолатҳои дигари равонии инсонро ифода мекунанд.

Чун ба дард ояд дилам, гириям захру зор-зор,
Дар вучуди ман ҳамин чашм аз барои гирия нест.
Бар навои гирия зан Толиб, ки назди аҳли дард,
Вақти дилтангӣ навое чун навои гирия нест [19, 331].

Барои ифодаи санъатҳои бадеӣ истифода шуданаш дар он аст, ки дар осори бадеӣ санъати тавсиф, ташбеҳ, тазод, истиора, таҷнис, муболиға ва монанди инҳо тавассути категорияҳо гуногуни луғавию маъноӣ ба мисли синонимҳо, антонимҳо, омонимҳо, калимаҳои сермаъно ифода меёбанд.

Дар банди **зиёду ками** айём асирем,
З-он шодии мо дар **камиву** ғам ба **зиёд** аст [19, 338].

Инкишофи лексикаи забони адабии ҳар халқияте бо тағйиротҳои, ки аз сар мегузаронад вобастагӣ дорад. Ин маврид дар осори хатгӣ инъикоси худро пардохтааст, зеро ташкилҳои таърихӣ таркиби луғавии забон ҳамеша ба тағйироти маъноии калимаҳо алоқаманд мебошад.

Аслан, лексика яке аз қисматҳои асливу зарурии забон маҳсуб мешавад, ки эҳёшавию густариш, ривочу равнақи ӯ ва боигариву

хазинапардозияш ба тафаккуру ҳастӣ ва масъулиятшиносии халқияти ҳар забон дар ин самт алоқамандии амиқу боэътино дорад. Ин бахши забон оинаест, ки тасвири ҳамаи навъи калимотро дар худ аксёбӣ додааст. Воқеияти ҳаёти башарӣ бе калом тасаввур карда намешавад. Аз ин ҷост, ки гуфта шудааст: “Маҳз ба воситаи калимаҳои забони модарӣ мо дар хусуси ҳаёти воқеӣ, ҳодисаҳои табиат ва ҷамъият дар шакли унсурҳои ҷудогона дониш ҳосил мекунем” [94, 8].

Доманай лексика калимоти ҳамаи самтҳои ба сар доштаи оламияту одамиятро дар бар мегирад. Ӯ дарбаргирандаи вожаҳои мансуби пайдоиши ҳаёти башар, вожаҳои мансуби ҷамъияти гузаштаву имрӯз, одобу рафтор, касбу ҳунар, ном, сифат, шумораву амали ашё, мавҷудоти табиат, набототу ҳайвонот, олоти амал, некию бадӣ, соҳаҳои мухталифи ҷамъият, иҷтимоиёту сиёсат, калимаҳои иқтибосие, ки аз забонҳои гуногун мегузаранд, вожаҳои ирфониву адабӣ, маҷоз, ҳазору ҳазорон калимаҳои дигар ва умуман ҳар каломе, ки аз забони одамият ба зуҳур мепайвандад, мебошад. Ба ҳамаи аҳли хирад, хусус забондонон маъруф аст, ки таркиби луғавии забон мувофиқи илму хиради ҳар як халқ буда, шоҳиди зиндаи машғулиятҳои ҳаррӯза, сатҳ ва дараҷаи маълумотнокӣ, тарзи зиндагонии ҳаррӯза ва қисман робита ва алоқаҳои ӯ бо халқҳои дигар мебошад, зеро забон боэътимодтарин ва дар баъзе ҳолатҳо шоҳиди ягонаи ҳаёти гузаштаи халқҳо мебошад. Забоншиноси маъруфи рус Р. Будагов чунин калимаҳоро дар назар дошта навишта буд: “Калима на танҳо яке аз категорияҳои марказии забон аст, балки мафҳумест, ки бо он ҳамаи одамони касбу ҳунар ва ақидаю ҷаҳонбинии гуногундошта сарукор доранд. Бо калимаҳо фикру эҳсоси худро ифода мекунанд, ба калимаҳои нутқи дигарон гӯш мекунанд; калимаҳои наву шиносро меомӯзанд, калимаҳои забонҳои хориҷиро аз худ мекунанд, калимаҳои фаромӯшшудаи забони модариашонро ба хотир меоваранд” [94, 12].

Дар доманаи адабиёти форсӣ ва умуман ҳамаи адабиётҳо шеър муҳимтарин унсури фарҳангӣ маҳсуб мешаванд, зеро шеър бо тақия ба додаҳои азими дониши башар, ҳамроҳ бо лутфу қаромати эзидӣ дар вучуди шоир эҳё мегардад. Ҳар шеъре аз ду рукн бояд иборат ёфта бошад. Аввал рукни таҷрибахову дарёфтҳои маърифатӣ, илмию адабӣ, ки бо заҳматҳои зиёд шоир кашфаш мекунад. Ва дигар ин, ки завқу лутфи забони назм, то агар Худо ба шоир бахшида бошад, яъне илҳами илоҳӣ. Дар мисраъҳои Шайх Камолӣ Хучандӣ ин маъво собит мешавад:

Камол ашъори ақронат чу эъҷоз,

Гирифтам сар ба сар ваҳй асту илҳом [24, 85].

Дар ҷомеаи форсизабонон ишғоли манзалаат ва мақоми шоирон аз ҳамаи дигар офарандагон осори бадеӣ ва ҳунари баландтар аст. Мақома, ки Рудакию Мавлоно, Саъдию Ҳофиз, Санойӣ, Аттот ва дигар шоирони барҷаставу муаззам дар руҳу қалби мардуми тоҷикзабон ҷойгоҳро ба худ кашф кардаанд, ки манзалаи нақш дар болои сангро доранд. “Бегумон, миёни шеър дар мақоми расонаи аслии фарҳангӣ дар доираи забони форсӣ ва сохтмони зариф ва тарошхӯрдаи забон аз сӯйе зеҳнияти ҳаёлпардозу шоиронаандеши қавми эронӣ аз сӯи дигар мебошад робитае бошад ва ҳамин зеҳният аст, ки ҳудро дар бинише шоиронаи орифона аз ҳастӣ ба сурати як ҷаҳонбинӣ камол мебахшад, ки шеър олитарин расонаи баёни он аст. Шеър, тавре ки маълум аст, маҳсули тафаккури шоир аст, ки дар як лаҳзаи ниҳоят ҳассос тавлид меёбад, ки онро аксаран лаҳзаи илҳом мегӯянд ва он фарогири дониш, мушоҳида ва таҷрибаи шоир нисбат ба ашъ, ҳодисаҳо, мафҳумҳо ва умуман равиши табиату ҳаёт аст” [140, 32].

Воқеан, дар адабиёти форсу тоҷик назм ҷойгоҳро кашф кардааст, ки таасуроташ дар умқи вучуди гузаштагону ҳозириёни ҷомеаи адабшинос боқӣ мондааст ва ҳамчунин барои мутаассир будани он дар тарбияи одобу ахлоқи ояндагон низ ҷойгоҳаш мавҷуд аст. Ягона осоре, ки дар рағу пайванди миллати тоҷику форс бо тасвирҳои рангин дар намоишаст, ӯ шеър аст.

“Дар забони шеър вожаҳое дида мешаванд, ки дар каломи мансур нест. Таҳлили таркиби луғавии осори манзуми лирикӣ, синонимҳо, антонимҳо ва дигар қабатҳои лексикӣ ба кор рафтаанд. Ин гурӯҳи лексика ва ибораҳои эҳсосотӣ маҳрамонаи муаллифро ошкору равшан ифода мекунад ва он ба эҳсосоти ҳар фарду ҳама кас тадил меёбад” [32, 89].

1.2. Таҳқиқи назарии лексикаи ирфонӣ дар забоншиносии тоҷик

Аз асрҳои X-XI сар карда осори бадеӣ, таърихӣ ва илмӣ аз гузашта бисёртар эҷод гардида доираи масраф ва мумкиноти услубии онро вусъат бахшидааст ва мавриди инъому икром қарор гирифтааст. Дар ин миён осори аҳли тасаввуф басо назаррас аст. Осори сӯфиёни бузург чун Ҳаким Саноиӣ Ғазнавӣ, Фаридуддини Аттор, Ҷалолоддини Балхӣ ва дигарон фарҳангу адаби тоҷиконро ба ҷаҳониён бештару беҳтар муаррифӣ намудаанд. Адабиёти сӯфия, ки дорандаи мақоми иззатбор маҳсуб мешуд, барои такмилёбии забон ва инкишофи тавсияи луғавии забони тоҷикӣ манобеи густурда ва ниҳоят ҷолибу назаррас буд.

Калимаву дигар воҳидҳои забонӣ дар назми адабиёти суфия на чун як аломати қолабдошта, балки аз ҷиҳати ифодаҳои маъноиву семантикӣ мақоми хосеро ишғол намуда, маъниҳои тозаро тавлид кардаанд. Аз ҳамин ҷиҳат ҳам дар олами шеърӯ адаб осори тасаввуфӣ як ҷузъи муҳимтарини таркибии таърихи забони адабӣ маҳсуб буда, тадқиқоти маҳсусан муҳимро тақозо мекунад. Яке аз сабабҳои аслии то кунун ба таври лозим ноаён мондани гуногунпахлӯйии таърихи забони адабӣ маҳз он аст, ки то ба имрӯз хусусиятҳои забонии осори аҳли тасаввуф ба таври бояду дараҷаи даркорӣ таҳқиқу таҳлил нашудааст, ҳарчанд ки қисмати асосии осори адабии даврони муайян ба тасаввуф марбут аст. Бинобар инҳо бе омӯختану ба назар баровардани хусусиятҳои забонии осори сӯфия дар ҷиҳати таърихи забони адабӣ ба таври кулӣ қазоват кардан, хануз зӯд аст. Аз ин ҷост, ки омӯзиши хусусиятҳои забонии осори сӯфия

аҳаммияти калон дорад. Хусусиятҳои забонии осори сӯфиён то имрӯз ба таври бояду шояд аз назари таҳқиқ нагузаштааст. Мероси тасаввуфии то ба мо омадарасидаи даврони классикӣ на танҳо барои омӯзиши истилоҳоти сӯфиёна, балки барои тамоми қисматҳои забон маводи мушаххасу аҳаммиятнок ба ҳисоб меравад. Хусусиятҳои забонии осори сӯфиён то имрӯз дар таърихи забони адабии тоҷик аз масъалаҳои баҳсноку ҳалталаб аст, зеро он паҳлуҳои наву тозаи ташаккул ва таҳаввули забони адабии тоҷикро дар давраҳои муайяни таърихӣ муаррифӣ менамояд.

“Осори тасаввуфӣ як ҷузъи муҳимтарини таркибии таърихи забони адабӣ буда, таҳқиқоти махсусан муҳимро тақозо мекунад” [117,73].

Таърихи забони адабӣ ҳамеша тадқиқи амиқу дақиқи асарҳои адабиро тақозо мекунад, зеро забон дар ҳар давраи замон бо нозукиҳои ба худ хос дар асарҳои илмиву адабӣ сабт мегардад. Бе омӯзиши хусусиятҳои забонии осори гузашта таърихи дирӯза ва ҳолати хусусиятҳои имрӯзаи ин ё он забонро муайян намудан аз имкон берун аст. Чунонки гуфта шуд, агарчи осори аҳли тасаввуф асосан мавриди тадқиқ ва баррасии улуми адабиётшиносӣ, фалсафа қарор гирифта бошад ҳам, вале он чи ба масъулияти забон ва хусусиятҳои забонии назму насри бадеӣ мутааллиқ аст, дар назарҳо дараҷаи кулл надоштааст.

Омӯзиши забони осори бадеии ин ё он халқияту миллат дар давраҳои гуногуни таърихи ташаккулу таҳаввул, хусусияти таърихиву фарҳангӣ ва дигар нозукиҳои моддиву маънавии забони адабиро ба таври бояду шояд муайян менамояд. Таърихи забони адабӣ яке аз шоҳҳои илми забоншиносӣ аст ва ҳамеша бо забони осори бадеӣ саруқор дорад. Аз ин ҷост, ки пайванду робитаи тарафайни илми забоншиносиву адабиётшиносӣ бештару қавитар ба назар мерасад.

Тасаввуф чун як падидаи иҷтимоиву фарҳангӣ дар таърихи тамаддуни мардуми тоҷику форс нақши назаррас дошта, дар муддати кӯтоҳ ба адабиёт ворид гардид. Аз он давроне, ки афкори андешаҳои

орифону орифона ба адабиёти бадеӣ ворид гардидаву мақом ёфтанд, дар назм ва забони осори бадеӣ хело тағйироту дигаргуниҳои пурифодаву бо ҷалби назар мушоҳида шуданд. Бояд ба назар гирифт, аз ҳама қабл истилоҳоту ифодаҳои рамзӣ ва авсофи ирфонӣ, ки аслан аз забони арабӣ иқтибос шуда буданд, ба забони адабӣ дохил шуданд. Истилоҳоти ирфониву динӣ зиёдтан ба забони осори насрӣ ворид гардиданд, аммо барои осори манзум хело хос аст ва хусусан рамзиёти ирфонӣ низ дар ҳамин калом чун тобишоти зинати сухан манзалат гирифтааст. “Мақсад аз омӯзишу баррасии истилоҳоти ирфонӣ равшан нишон дода тавонишони моҳият ва мақом, тобишҳои маъноӣ, доираи истеъмоли онҳо дар асари назмиву насрӣ мебошад” [149,73].

Ба аҳли шеърӯ адаб ва ирфонӣ маълуму маъмул аст, ки хусусияти забонии осори мансур аз осори манзум фарқияти калон дорад ва ҳамчунин аз назари воқеият ҳодисаи таҷдиду дарёфти луғавӣ нисбат ба каломи насрӣ дар каломи манзум бештар ба назар мерасад. Ба замми ҳамаи инҳо забони осори манзум бештар рамзияту мухайялот ва зебогии каломро таъмин месозад ва дар баёни он таассуроти бештаре ба назар мерасад. Дар олами назм хусус даврони классикӣ, чуноне ки мушоҳида мешавад, шоирон бештар дар ашъори худ луғоти рамзиро истифода мебаранд ва сухан дар парда мегӯянд. Ин албатта ҳикматест аз ҷониби аҳли шеърӯ адаб, ки мувофиқ ба андеша, тафаҳхум, мавқеъ, даври замон, мавзӯ ва маҳорати шоириву хунари эҷоди сухан, марбути онҳо мегардад ва аз тарафи дигар каломи онҳоро музайян месозад:

Сайри чаман ваболи дили пур зи доғи мост,

Бӯи баҳор ташна ба хуни димоғи мост.

Ҳар боғро шигифтагӣ табъи булбулест,

Пажмурдагӣ гулест, ки махсуси боғи мост.

Аз ҳусни тавба бар сари нозем бо сабух,

Вақти ниёзпошии мо бар аёғи мост.

Мо қумриёни сӯхта, устои нағмаем,

Булбул ба чанд восита шогирди зоғи мост.
 Гӯ барги лоладафтари даъвӣ ба ишқ шӯй,
 Доғе, ки ҳар баҳор шавад тоза, доғи мост.
 Мо базми ғам наем, намедонам аз чӣ рӯй,
 Бегонагӣ миёнаи нуру чароғи мост?
 Толиб тазарви шавқ аз он сӯ кушода бол,
 Мо дар суроғи ғам на, ки ғам дар суроғи мост [19, 71].

Нигини шоирони сабки ҳиндӣ, маликушшуаро Муҳаммад Толиби Омулӣ бо маҳорати суҳанварӣ, санъати нозукбинонаи шоирӣ ва ба таври пушидагӯӣ эҷод кардани калом, аз ин ҳама рамзиёт дар шеърӣ худ моҳирона истифода намудааст, ки (сайри чаман, хуни димоғ, қумриёни сӯхта, шогирди зоғ ва ғ) каломе ҳастанд ҳамагӣ дар пушидагӣ ва рамзҳо. Ў аз ҷумлаи шоиронест, ки дар ғазалиёти худ афқору андешаҳои ирфониро дар қолаби мураккаб обуранг дода, бо маҳорати баланду шоирона дар риштаи баён кашидааст, ки ин ба имконоти сохторӣ ва забониву услубии осораш вобаста аст. Ғазалиёти шоир аз ҷиҳати забону услуб хело ғаниву мунаққаш ва рангини дилчасп, мутаасиру ибратбор, тарбиятноку раҳнамо буда, андешаҳои назокатбору волои шоиронаи эҷоди шоирро дар худ равшан таҷассум намудааст. Бо он рағбате, ки ӯ дар ашъораш аз лексикаи ирфонӣ истифода намудаасту дар он қолаб ғазалиёташро зинат додааст ва рағму эҷозе, ки дар ғазалиёти шоир доираи назарҳоро фарогир мешавад, ашъори ӯро дар як ҳадд илҳоме барои эҷодиёти ирфонӣ ва манбаи луғавие дар домони забони адабӣ сохтааст.

Ҳамчунон ки қаблан ишора шуд, баёноту эҷодиёти рамзӣ, аз як тараф тақозои каломӣ манзум ва ба он омешиш ёфтани андешаҳои ирфонӣ бошад агар, аз тарафи дигар, дар он замонҳо тақозои зарурате буд, ки Саид Нафисӣ дар ин вачҳ чунин мефармояд: “Чун мутаваассифаи (васфшавандагон, шоирон) мо дар давроне мезистанд, ки озодии баёни ақида надоштанд, дигар чорае ҷуз он набудааст, ки сабғае (моддае, ки

болои чизеро ранг кунанд) аз дину шариат бар ин ақоид биниҳанд ҳар замон хостаанд, ки ошқортар сухан бигӯянд, чора мунҳасир ба ин будааст, ки лифофае аз киноёту истиорот, ки маъхӯд дар миёни худашон буда ва танҳо аҳли дил ва аҳли маънӣ ва ё аҳли роз ба он пай мебурданд, ба қор баранд ва бо баёни шоиронаи дақиқ матолиби ҳақимонаро бипайванданд” [117, 69].

Дар пардаву пушидагӣ ва рамзиёт бештар осори сӯфиён ба қалам рафтаанд, ки дар фарҳанги адабии мо андешаҳои ирфониро ривочу раванқ додаанд ва ташаббусҳои аввалин дар ин самт аз ҷониби Саноии Ғазнавӣ ҷараён дода шудааст. Аз ҷумла шахсияте, ки дар диссертатсия лексикаи ғазалиёташ ба таҳқиқ қашида шудаанд, Муҳаммад Толиби Омулӣ, аз ин гуна равишу эҷоди сухан дар осораш баҳравар шудааст.

Мастиву хушёрӣ ман ҳарду бо ҳам аст,

Парҳезу майгусорӣ ман ҳарду бо ҳам аст [19, 334].

Ҳамин тавр, рамз дар каломӣ манзум мақоми хоса дорад ва ашъори шоирона ҳамеша бо рамз, ташбеҳоту истиора ва тобишҳои гуногуни лексикӣ рангу бӯ бар худ мегирад ва дар хонанда таассуротҳои рангинеро эҳё мекунад ва албатта аз ин ҷост, ки осори манзум бештар мутаассир, илҳомбахш, боиси худшиносиву идрок мегардад.

Лексикаи ирфонӣ бо тариқи маъмул бештар дар назм истифода карда мешавад ва нисбатан дар осори аҳли тасаввуф дар назарҳо аёнтар мавқеъ дорад. Тадқиқу таҳлили ҳаматарафаи хусусиятҳои лексикӣ мухталифи забонии осори аҳли тасаввуф, яке аз вазифаҳои хосу даркорӣ илми забоншиносӣ маҳсуб мешавад. Ин нуқта барои он боиси таъкид мегардад, ки мавқеи осори аҳли тасаввуф дар нашъунамо ва дараҷаҳои забони адабии тоҷик заминаест, ки доиман дар ҳоли густариш ба назар мерасад ва ғасоҳату ҳусни муоширати каломӣ модариро таъмин месозад. Зеро “Осори суфиёни бузург чун Ҳақим Саноии Ғазнавӣ, Фаридаддини Аттор ва Ҷалолуддини Балхӣ фарҳангу адаби тоҷиконро ба ҷаҳониён бештару беҳтар рӯшинос кард” [117, 3].

Мақсади асосӣ барои муҳаққиқу таҳлилгар дар тадқиқу таҳлили лексикаи ирфонӣ бо тариқи равшантару муайян нишон дода тавонишани моҳияту мақом, сайри таърихӣ, ташаккул ва таҳаввули гурӯҳи махсуси лексика, дар каломи манзум мебошад, то боис гардад, ки мазмуну мафҳуми ин калом ба самъу басари хонанда зебову гуворо бошад.

Мавриди таъкид медонам ва гуфтан зарӯр аст, ки як ҷанбаи муҳими инкишофи забони адабии тоҷик дар асрҳои XI ва XII ба лексикаи ирфонӣ саҳт алоқамандӣ доштааст. Бинобар ин андешаҳо пайи тадқиқу баррасии хусусиятҳои луғавии ин гурӯҳи калимаҳои ирфонӣ аз манфиат холӣ нест, зеро овардаанд: “Дар асл таҳлили луғоту истилоҳоти сӯфиёна танҳо мақсади аз пешихудгузошта нест, балки воситаест, ки бо кумаки он ба қабатҳои амиқтари матнҳои адабӣ чун осори маданияи як даврони муайян ворид мегардем” [117, 13].

Таҳлил ва тадқиқи боҳангому комил ва ҳамаҷонибаи осори адабӣ вобаста ба муносибати тарафайн ва мутаवозиҳои улуми забоншиносӣ, адабиётшиносӣ ва таърих имконпазир мегардад.

Барои аҳли тасаввуф нигориши махсусу рамзомез ва пардапӯшона мақбулу маъмул буд. Барои ҳамин ҳам забони осори сӯфия ҳоҳ манзум бошаду ҳоҳ мансур, душворфаҳму рамзофарин мебошад. Масалан, дар манзури аҳли тасаввуф май, майкада, майзада, зулф, рух, хол, ҷуфт бол ва ҳазорон калимоти дигар ки дар осорашон мавҷуд аст, маъниҳои аслии худро намедиханд.

Орифам, ориф аҷаб дорам, ки аз май бигзарад,
 Ман зи май гирам гузаштам, май зи ман кай бигзарад.
 Бӯи май бишниду шуд Толиб ба хосият мурид,
 Гар бинӯшад ҷуръае аз Ҳотами Тай бигзарад [19, 163].

Рамз, ки ҳамчун категорияи услубию семантикӣ дар забони тоҷикӣ, мавқеъ гирифтааст, дар ашъори Толиб бо вожаҳои ирфонӣ боиси зебоиву мутаасироти калом гардидаанд. Ин категорияи услубӣ-

семантикӣ дар назар чунин мерасад ва воқеан ба аҳли маърифат маъруф аст, ки мафҳуми мураккаб аст ва дар шарҳу тавзеҳи он печидагиву гиреҳҳои нокушуда хело зиёданд, зеро рамз акси аслии ин ё он мафҳум нест, балки як муайянкунандаи соҳибмаъноест, ки ақидаи гӯяндаро муайян месозад. Масалан дар ин ғазалаш Муҳаммад Толиби Омулӣ вожаи майро марбут ба мафкураи худ дар печидагӣ дароварда мохирона то ба интиҳо кашидааст:

Май ҳалол аст дар ин фасл, далерона бинӯш,
 Гар нанӯшӣ ба сари кӯча, ба кошона бинӯш.
 Мо, ки риндем, қадах бар сари бозор кашем,
 Ту, ки дар пардаи зӯҳдӣ, ба ниҳонхона бинӯш.
 Ба ду чомат сару дастору хирад рафт ба бод,
 Кӣ туро гуфт, ки май бо мани девона бинӯш?
 Бо гулу шамъ чӣ чӯшӣ, кӣ туро фармон дод?
 Ки бирав хуни дили булбулу парвона бинӯш?
 Нашунидӣ масали майзадаро, май Толиб
 Чанд махмур нишинӣ, ду-се паймона бинӯш [19, 225].

Май – шароб, бода; дар тасаввуф – василаи беҳудӣ, чун ҳеҷ кашфу шуҳуде дар ҳоли шуур муяссар намешавад.

З-он майи ишқ, к-аз ӯ пухта шавад ҳар хоме,

Гарчи моҳи рамазон аст, биёвар чоме [79, 128].

Аз чунин истилоҳоти ирфонӣ олимону суҳаншиносони маъруф, ба мисли Хуррамшоҳӣ, Қосим Ғанӣ, Саид Нафисӣ, Саидчаъфари Саччодӣ, Хусайни Балхӣ низ дар осори худашон баҳравар шудаанд. Ин зухуроти мутазаккир, аслан марбут ба замонаи пайдоиш дар таърихи забони адабии тоҷик, аз асрҳои X -X1 ибтидо ёфта ва баъдҳо бештар ривочу раванқ ёфтааст.

Лексикаи шоиронаи ирфонӣ дар ҷараёни ташаккул ва таҳаввули забони адабӣ бо вучуди мақом ва нақши муҳим доштани хусусиятҳои аҳаммиятноки сарфиву нахвиرو ва махсусан, луғавиро таҷассум

намудааст. Аҳли тасаввуф аз ибтидои воридшавии андешаҳои сӯфиёна ба адабу фарҳанги тоҷикон, асарҳои барҷастаи насрӣ ва назмӣ эҷод кардаанд, ки боиси равангу ривочи шеърӣ адаб ва такмилёбии луғавии таркиби луғавӣ як мушоҳидаи назарбинест дар забон, ки тамоми зухуроти нисбатёбӣ ва тағйиротҳои хурду бузурги фарҳангиву иҷтимоӣ ва сиёсиву иқтисодии ҷомеаро бо тамоми нозуқиҳои инъикос менамояд. Бузургон аз ин натиҷаҳо ба дӯр нестанд ва ҳар кадом дар ин марҳила бо андешаҳои хештанро водор кардаанд.

Таҳқиқ, омӯхтан ва ба таҳлил ворид кардану баррасӣ намудани лексика, лексикаи ирфонии осори аҳли адаб, ниёгон, бузургони гузаштаи тоҷику форс ба омӯхтани таърихи таҳаввулоти забон ва тамоюли инкишофи минбаъдаи он мусоидат мекунад. Осори ирфонӣ намунаи беҳтарин ва мероси гаронбаҳое маҳсуб мешавад. Ӯ дарбаргирандаи муваффақиятҳои афкор ва офаринандагии замони хеш маҳсуб шуда, бетардид ғояҳои ахлоқӣ, одамият, адлу инсоф, маънавият, маърифатнокӣ, кадршиносӣ ва ватанпарварию башардӯстии инсониятро таҷассум мекунад. Лексикаи ирфонӣ дар инкишофу мавҷудияти чандинасраи забони мо ва захираи пурғановати калимаҳои аз ҷиҳати баромад мухталифу рангин нақши муҳиму лозимро бо худ гирифтааст. Истилоҳоти ирфонӣ дар асл як қабати махсусу боэътиноӣ лексика маҳсуб мешавад ва таркиби луғавии забони моро дар шакли зебову мутаассир ташаккул мебахшад.

Лексикаи ирфонӣ бетардид дар осори манзум яке аз муҳимтарин омилҳои ғановат ва сарвати бебаҳои таркиби луғавии ҳар як забони адабӣ ба шумор меравад, зеро тамоми паҳлуҳои луғавию семантикии забони адабӣ маҳз дар забони осори манзум, махсусан забони лирика, имконияти бештари ифодаи худро зоҳир менамоянд. Бинобар ин манзараи умумии тобишҳои луғавию семантикии мисли сермаъноӣ: **май**–**шароб**, **бода**\\ **май**–**номи** яке аз моҳҳои мелодӣ [18, 225], муродифот: **чашм** – **нарғис** [18, 69], мутақод **зоҳир** – **ботин** [18, 485], омонимҳои **бигзор** –

бигзор, (ашъори Толиб) [19, 16] вожаҳо дар давраҳои гуногуни рушди забони адабӣ моҳиятан дар забони манзум инъикос меёбад. Аз ин рӯ ҳам таҳқиқи лексикаи ирфонӣ бо вожаҳои сершумори дар назм мавҷуд будааш, ки аввалан боиси ғановати луғавӣ, мавриди дигар боиси мутаассироти баён дар нутқ мегардад, ифодаи ғунҷоишпазир ва заруриро дорад.

Аз тарафе дар истифодаи ин тобишҳои луғавию семантикӣ муаллиф ба маъноҳои маъмулии калимаҳо така карда, паҳлуҳои нав ба нави тобишҳои маъноии онҳоро мекушояд.

Гарчи ман **талхи** маям, нашъаи ман **ширин** аст,

Гар даҳон **талх** бувад бош, даҳан **ширин** аст [19, 342]

Дар бисёри аз манбаҳои илмиву адабӣ гуфта шудааст, ки Саной нахустин шоирест, ки барои фаҳмишоти ирфонӣ кӯшишҳои зиёду арҷманде ба харҷ додааст ва ҳамзамон барои муайянии мафҳумҳои душвор аз истилоҳоти ғайри ирфонӣ низ баҳра гирифтааст. Ба ҳамин тартиб баъзе аз ҳолоту мақомоте, ки ғайри қобили тавсиф менамуданд, фаҳмову қобили дарк ва интиқол гардиданд. То замони Ҳофиз қариби ду сада тӯл кашидааст, то вожаҳои ирфонӣ масири камолоти худро паймоянд ва адабиёти ирфонӣ ба авҷи худ бирасад. Вожаҳои ирфонӣ, ки бештару бештар дар адабиёти ирфонӣ мавриди қорбурд қарор гирифтаанд, ниёз ба шарҳу тавзеҳ доранд ва тафсирҳояшон низ дар мавридҳои гуногун оварда шудаанд. Чунин вожаҳо мисли ишқ, май, мутриб, соқӣ, харобот, ринд, назарбоз, назоир, сӯфӣ, шайх, мурид, солиқ ва зиёд калимаҳои дигар. Аз миёни ин гуна калимаҳои ирфонӣ агар **соқи** ва **майро** пеш оварем, инҳо калимаҳои ҳастанд, ки ба хусус дар шеъри ирфонӣ ҳамеша ба чашмҳо мерасанд. Кам аст шоире, ки “**соқӣ**” ва “**май**”– илҳомбахши шеъри ӯ набошад ва гуфтаашро бо ин калимаҳо зинат надода бошад. Барои мисол аз ғазали Ҳофиз: **соқӣ** – 1. обдеҳ, 2. майкаш, шаробдиханда. 3. маҳбуба, маъшук:

Берун зи лаби ту **соқие** нест,

Дар давр касе, ки ком дорад [79,132].

Май–шароб, бода; дар тасаввуф – ҳолати беҳудӣ, азхудрафта, ки дар газали Саной мебинем:

Зи **соқии** суманбар, дардеҳ ду бодаи тар,

Зеро субуҳи моро “ҳал ман мазид” бояд [117,20].

Эй Саной хезу дардеҳ он шароби беҳумор,

То замоне **май** хурем аз дасти соқӣ бешумор [117, 26].

Мурид, солик – мурид “касе, ки пайрави мурод ва муршид бошад, касеро гӯянд, ки ба сайруллоҳ пардозад ва солик бошад – роҳрав, пайрав; раванди роҳи тасаввуф [149, 76-77].

Инчунин калимаҳои ирфонӣ дар ашъори Толиб дар мавридҳои хело зиёд ба қор гирифта шудаанд:

Бо гулруҳони шӯъламизочат агар сарест,

Мағзар зи **май**, ки ҳусни гулӯсӯз бо **май** аст [19, 99].

Марди **ишқам**, як сари мӯ бар танам бедард нест,

Чун бувад охир касе, к-аш дард набвад мард нест [19, 13].

Аз миёни ин ирфониёт метавон соқиро чунин маънӣ қард: гоҳо соқӣ ишора ба Зоти илоҳӣ аст ва дар мавриди дигар мақсуд аз соқӣ авлиёи илоҳӣ, пирони соҳибдил, аммо дар мавриди дигар барои шоир марҳами рози ӯст ва дардошное, ки бо ӯ ҳамнишину ҳамсухбат аст. Ин вожа дар бисёри аз мавридҳо ба маъноӣ маҷозӣ низ дар назм мавриди истифода қарор мегирад, ҳарчанд майхона хонаи ишқ асту шароб шаробе мебошад, ки на аз барои нушидан, балки маънавият асту маърифати оӣ. Дар ашъори Хоҷаи Шерозӣ аз ҳама бештар бо ин калима вомехӯрем:

Соқие, бархез дардеҳ чомро,

Хок бар сар қун ғами айёмро [28, 38].

Заминаҳои пайдоиши истилоҳоти шеърӣ ирфонӣ бо моҳияти забон низ вобастагӣ дорад. Инсон дар рӯзгори худ аз он истифода мекунад ва ӯ маҳз барои рафъи мушкилоти он ба вучуд оварда шудааст. Аз ин сабаб

содагӣ, маънидорӣ ва расоӣ яке аз хусусиятҳои умдаи он аст. Чун инсонҳо вучуди иҷтимоиянд, барои рафъи мушкилоти ин самт воситаи аслии фаҳми якдигар забон аст. Дар ин гуна муносибатҳо шахси гӯянда ба шунавандаи хеш тавассути каломи оддӣ хабар ва паём медиҳад. Чун ин вожагон маъноӣ маъмулан ошно доранд, шунаванда аз мақсади вай ба осонӣ огоҳ мешавад. Дар ин гуфтушунид агар вожаҳое истифода шаванд, ки дорои маъноӣ норавшану номафҳум бошанд, натиҷаи дилхоҳе ба даст намеояд. Масалан, шоирони ориф барои шарҳу тавзеҳи мафҳуми ишқ, ки ҳамирмоӣ ирфони форсию тоҷикӣ, вожаву ибораҳои ошиқонае чун **хатту ҳолу чашму абрӯ** ва вожаву таъбирҳои чун **муғбачаву бодаву хароботу тарсобачаву зуннору буткада** истифода кардаанд. Агар ин қабил вожаҳоро дар маънии воқеии онҳо бишиносем, шеър он ҳусни калому рӯҳи волову қарибуссамоеи худро гум карда, маънояш комилан сода ва ҳолӣ аз зебоии баёни шоирона мешавад. Ин гуна шеър фақат вақте метавонад маъноӣ воқеии баланду шоирона дошта бошад, ки вожагону ибороти дар боло зикршуда дар ғайри маъноӣ роиҷи луғавияшон ба қор гирифта шаванд:

Дидамаш маст ба рухсора парешон мӯҳо,
 Гирех аз зулф кушода зада бар абруҳо.
 Чашми босурма зи чашмони дигар мумтоз аст,
 Рост чун оҳуи мушкин зи дигар оҳуҳо [19, 37].

Чунин тарзи истифода аз вожагони забон ба шоир имкон медиҳад, ки мафҳумҳо ва мазмунҳои фаротабиירו дар қолаби вожагони маъмулӣ ба қор гирад. Ба ин восита шоир розу асрори каломи худро ба шунаванда баён медорад ва дар айни ҳол мазмун барои баъзеҳо печида мегардад.

Умуман, лексикаи ирфонӣ маъмулу маълум аст, ки қисматан бештар дар осори манзум истифода карда мешавад ва дар осори аҳли тасаввуф низ ҷойгоҳи зиёдро ишғол кардааст. Мавқеи осори аҳли

тасаввуф, баҳри ғановати луғавии забони адабии тоҷик яке аз заминаҳоест, ки доиман дар ҳоли густариш ба назар мерасад ва аз ҷумла, ғасоҳату ҳусни муоширати каломи модарино таъмин месозад. Чун Толиб аз шоирони аҳди Сафавӣ ва намояндаи арбаии сабки ҳиндӣ маҳсуб аст, дар ашъораш печидагӯӣ бештар ба назар мерасад. Вожаҳое, ки дар ғазалиёти Толиб ба кор гирифта шудаанд бо тариқи шоирона нақш ёфтаанд. Ин гуна вожаҳо гайр аз ифодаҳои маънии асли тобишҳои маъноии дигарро низ дар бар мегиранд. Инҳо бо маъноҳои маҷозӣ барои муассиру образнок кашф шудани мазмун ва мафҳумоти воқеаву ҳодисаҳо ба кор гирифта шудаанд. Таҳқиқи осори ниёгонӣ барои омӯхтани таърихи таҳаввулотии забон ва тамоюли инкишофи минбаъдаи он мусоидат мекунад.

1.3. Мубрамияти таҳқиқи лексика дар забоншиносии назм

Мубрам калимае мебошад, ки бо ташреҳу тавзеҳоти хело зиёд дар манбаъҳои гуногуни илмиву фарҳангӣ, луғавӣ ва истилоҳотӣ дар мавридҳои муносиб истифода мегардад. **Мубрам**, яъне устувор, муҳкам, вофир, боҳамтофта, исрор, таъкид, вочиб, муҳим, ҳатмӣ – ҳамагӣ калимаҳое ҳастанд, ки дар мавридҳои лозим ифодагари мубрамият мегарданд. Калимаи мубрам дар ҳар ҳусусе, ки гуфта шуда бошад, он ҳусусият ин сифатҳоро бояд дошта бошад ва тардиде дар он роҳёб нагардад. **Мубрам** – дар “Фарҳанги форсии Амид” чунин аст: муҳкам, собит, қотей, устуворшуда [166, 907].

Аммо он мубрамияте, ки ба забони пурасрору гаронмояи назм мансуб аст, боз ҳусусиятҳои худро дорост. Забони назм забонест, ки бо ҷилваҳову тобишҳои рангин ва зебогии шуниданаш аз забони гуфтугӯӣ, ки миёни гӯяндаву шунаванда маъмулӣ аст чараён мегирад, куллан тафовут дорад. Дар забони шеър на ҳамеша меъёрҳои грамматикӣ ва лексикӣ риоя мешаванд, зеро афзалият ба ҷанбаҳои лирикӣ дода мешавад. Аз сӯи дигар забони назм бо мураккабӣ ва ҳусусиятҳои ба худ хос аз забони авом, ки ҷанбаи муқоламавӣ ба бар мекунад, фарқкунанда

мебошад. Лирика шакли ниҳоят мураккаби маърифати ифода буда, дар он хусусиятҳои монологии сухан бартарӣ пайдо мекунад. “Сухани лирикӣ муносибати жарфи инсонро бо олами ҳастӣ ифода мекунад. Зеро, лирика чинси бадеие ҳаст, ки дар он эҳсосоту таассурот ва рӯҳияву ҳаяҷони шоир дар шакли назм ифода ёфтааст» [140, 185]. Аз ин рӯ, ин хусусияти мураккаб дар назми лирикӣ дорои сохтори нутқи субъект ва ирсолкунанда (шоир) ба шунаванда (хонандаи каломӣ манзум) мебошад. Шоир дигар танҳо шорехи воқеаву ҳодисаҳо нест, балки ба ҳайси як суханофарин, ки соҳибилҳому дилдодаи завқи хештан ва бофандаи ҳаёлотӣ бо худ хос мебошад, баромад мекунад. Суханофаринии шоир дар он аст, ки аз ғановату бойигарии забон то чӣ андоза огоҳ аст, чӣ миқдор аз он ганҷҳои хазинаро бо худ дорад ва аз он чӣ гуна истифода бурда, истеъдоди ғавқулодаи шоиронаро сайқал медиҳад. Аз ҳама муҳимтараш ин, ки аз вожаҳои дар ғановат буда чӣ гуна каломӣ дилчаспу мутаассир месозад, то ҷойгоҳашро дар ниҳодҳо дарёбад.

Аслан, агар бо қасди иқтишоф ба дунболи шоир равему дар олами ӯ ворид шавем, он гоҳ ӯро сокини диёри назм ва дар ихотаи вожаҳои шоирона меёбем ва забони назм ҳамроҳи ӯст. Ҳар касеро баҳри коре офарид. Наққош дар ташҳиси рангҳост ва суроғаш аз ӯст, сайд бими он дорад сайёде дунболаш набошад, ҷўпонро даст ба асо мерасаду дунболи рамаҳояш мебошад, аммо шоир побанди назм асту даст ба домани вожаҳо. Вожаҳое, ки аз забону даҳони шоир ба фазо бол меафшонанд, то хабар аз он бигӯянд, ки чӣ чизҳое дар ниҳоди ӯ ниҳонанду бо ӯ чӣ мегузарад, зеро онҳоянд дар ҳоли доимӣ ҳамрози шоир. Вожаҳо оинаҳои тамомнамои ӯянду тавассути онҳо бо ҳамбастагии назм бо мухотабаш иртибот барқарор мекунад. Шоире, ки мухотабро водор созад, эҳсосу отифаро ба тасвир бикашад, андӯху шодиро бо рамз дар шишаи вожа ғунҷонад, рӯхро бедор карда дар зехну вучуд тўфон барпо кунад, ӯ ҳунармандест бас маъруф. Агар дарду ранҷ, ишқ, ҳаяҷон, беадолатӣ, буду набуди рӯзгор, озори вучудҳои бегуноҳ қалби шоирро ба ҳам мезанаду эҳсоси ӯро туфонӣ

мекунад, гумон мекунам вожаҳо ба пораҳои назм мубаддал шуда, шона ба шона ба чӯш меоянд ва ин чӯшиши шеър аст.

Оҳам рухи доғро сияҳ месозад,
В-ин дуд димоғро сияҳ месозад.
Айём, ки тира мекунад бахти маро,
Гӯй пари зоғро сияҳ месозад [19, 298].

Сируси Шамисо мефармояд: «Аз миёни анвои мухталиф маҷоз фақат истиора аст, ки ба истилоҳ «imagery», яъне тасвирсозӣ ва мусаввару мухаййал аст [156, 133]

Инчунин суҳанофаринии фардии шоир дар истифодаи вожагон ва эҷоди ифодаҳои маҷозӣ низ маълум мегардад, зеро ин унсурҳо ҳоси каломи мавзун мебошанд. Шамс Қайси Розӣ доир ба маҷоз чунин гуфтааст: «Маҷоз зидди ҳақиқат аст» ва дар маънии истилоҳиаш чунин мегӯяд: «Маҷоз он аст, ки аз ҳақиқат даргузаранд ва лафзро бар маънии дигаре итлоқ кунанд, ки дар асли вазъ на барои он ниҳода бошанд. Лекин бо ҳақиқати он лафз вачҳи алоқате дорад, ки бад-он муносибат муроди мутакаллим аз он итлоқ фаҳм тавон кард» [157, 92].

Заминаи аввалиндарачаву мубрами бунёди ифодаҳои маҷозӣ ҳамоно монандии зоҳирӣ ё ботинӣ, зинда тасвир ёфтани ашёҳо, бо ёрии санъатҳои бадеӣ ташбеҳ, истиора, ташҳис ва ғайраҳо мебошад. Заминаи сонии бунёди онҳо табиатест, ки бо манзараҳои дилрабою муъҷизаҳои ҳақофаринаш моро дар ихота дорад ва муносибати шоир бар онҳост. Заминаи сеюм, ин ҳуди вожагони забон ва хусусияти маҷозӣ пайдо намудани онҳост. Заминаи дигари бунёди ифодаҳои маҷозиро метавон аз ихтисоршавии вожагон аз таркиби каломи шоир ҷустуҷӯ намуд.

Забони назм хусусияти фардӣ дошта, шоир вобаста ба завқи эстетикӣ худ метавонад аз аносири луғавии забон самаранок истифода барад ва мафҳумҳои дарназардоштаашро мувофиқи табиӣ эҷодӣ ва маҳорати шоирӣ ифода намояд ва ҳамзамон метавонад навоварие ба вучуд оварад.

Дар ин маврид андешаҳои Муҳсин Абулқосимро ҷолиби диққат медонем, ки гуфтааст: «Нақши фаръии дигаре, ки забон метавонад бар ўҳда дошта бошад, эҷоди иртиботи адабӣ аст. Дар иртиботи забони паёме, ки чанбаи забонӣ дорад, тафохути сад дар сад аст, яъне тамоми паёми забонӣ қобили дарк аст, аммо паёми забони адабӣ сад дар сад қобили дарк нест, ин бад-он ҷиҳат аст, ки шоир таъбире, ки аз як падидаи ҷаҳон хориҷ мекунад, чанбаи зеҳнӣ ва шахсӣ дорад» [78, 56]. Яъне дар забони назм калимаҳо аз маъноӣ ҳақиқии худ дур мешаванд ва тобишҳои дигари маъноӣ навро бо худ мегиранд. Сухани лирикӣ низ ба мантиқ дар қолаби пурра посухи сазовор намедихад ва дар бисёре аз мавридҳо аз он дурӣ мечӯяд. Масалан, дар ин шеърӣ Саъдӣ:

Як дарахти гул андар миёни хонаи мост,
Ки сарвҳои ҷаҳон пеши қоматаш пастанд [30, 32].

Воқеан ҳам, он мафҳум ва маъно, ки аз дарахти гул ва сарвҳои ҷаҳон дар ин шеър оварда шудааст, масъалаи ғайр аз корбурди забонии он аст, ки мавриди корбурди боғбон ва гулфурӯш мебошад. Ин навъ ифодаҳо, ки чанбаи адабӣ доранд, зеҳнӣ ва шахсӣ аст ва он дар тарафи дигари паёми адабӣ қарор дорад, чун таърифи сареҳ аз ин вожаҳо дар даст надорад, гоҳе мумкин аст қисмате аз паёми шоирро нафаҳмида ё гоҳе манзури ўро дарк накунад. Аз ин назар метавон гуфт, ки дарк ва фаҳми паёми адабӣ комил нест.

Аз ин нуктаҳо бармеояд, ки ахбори забоние, ки дар он тамоми меъёрҳои забонӣ риоя шудаанд, қобили дарканд. Вале ахборе, ки дар забони назм зикр гардидааст, қобили дарки пурра нест. Пас аз ин муҳокима бармеояд, ки забони бадеӣ забони махсусест ва барои дарки он қонуниятҳои семантикии онро доништан зарур ва ҳатмист. Зеро забони адабӣ вазнҳо ва қонунияти махсуси ба худ хос дорад ва бори маъноӣ вожаҳо дар адабиёти бадеӣ густариши хос дорад, ки бо меъёрҳои забонӣ созгор нестанд. Дар ин маврид услуби фардӣ эҷодкор, ҷаҳонбинии адабии ў, истеъдод ва муносибатҳо бо вожаҳои забон дар сатҳи аввал

меистад. Зеро ҳар як чизи навро дар забон фард меофарад ва ин навоварӣ минбаъд паҳн шуда, қабул мегардад ва ё аз тарафи иҷтимоӣ рад мегардад. Аз ин рӯ, ҳар як тозагӯӣ ва навоварӣ дар забони каломӣ манзум, ба назари мо, танҳо тавассути маҷоз ва сарбории нави маъноӣ гирифтани вожагон сурат мегирад ва калимаҳо дорои тобишҳои маъноӣ махсусгардида, мафҳумро ба таври муассир ифода менамояд.

Дар назм маънӣ, баён, балоғат, фасохату суҳанварӣ ва шарҳнигорию луғатнигорӣ, баҳусус маъно ба ҳайси воҳиди лексикӣ семантикӣ ба риштаи таҳқиқ кашида шуда, паҳлуҳои гуногуни он мавриди баҳсҳои гуногуни аҳли маърифату маънӣ қарор мегирад.

Ончи бар дил мезанад аҳбобро ҳар лаҳза неш,

Дурӣ аз ёру хумор аз бодаву хор аз гуласт.

Толиб аз гулзори ашки хеш меояд, ки зод,

Остину доману чайбаш гаронбор аз гуласт [19, 342].

Дар ин порчаҳои шеър гӯянда аз вожаҳои, ки ифодаи маҷозиву тобишӣ доранд, корбасти намуда аз моноти дар пеш доштааш шиква оростааст.

Аз ин бармеояд, ки вожагон ва ифодаҳои маҷозӣ ба ҳар як фарди эҷодкор унсури аввалиндарача махсус мешавад. Дар акси ҳол каломӣ лирикий ӯ суҳани хушкӯ холие беш нест.

Бояд тазакур шавад, ки маҳз дар забони осори бадеӣ, махсусан забони шеър, маъно бо тамоми тобишҳои ҷилваҳои инъикос ёфта метавонад ва аз худ афзалиятҳои низ таҷаллӣ медиҳад.

Хор дар чайби гулистон фиканад гулхани мо,

Даста бар нағмаи Довуд занад шевани мо.

Мо маломатзадагон офати маҳсули худем,

Хӯшачин барқ ба доман бурд аз хирмани мо [18,220].

Ашхоси дар доираи адабиёту фарҳанги форсӣ қарор дошта то он ки нозукиҳо ва зебоҳои забони баёнии осори адабии назмиро, ба хусус эҷоди ирфониро пайҳас намоянду фаҳм кунанд, пеш аз ҳама, асосҳои улуми маъношиносиро, ки яке аз унсурҳои муҳраму

истехкомёфтаи балоғат мебошад, бидонанд. Фаҳмидан ва дарки маънои вожаҳо дар асари бадеӣ, махсусан забони шеър, раванди дараҷа ба дараҷа пешравӣ ва поя ба поя болоравӣ мебошад. Забони шеър забони оддӣ набуда, баёни мураккабтареро бо худ дорад. Забони шеър падидаи муҳимест аз андеша ва илҳом ба тариқи нисбатан мутаассир пеш меояду инъикос мегирад. Дар олами шоирӣ қоидае мавҷуд аст, ки ҳар шоире ҷаҳди бештар бо он дорад, ки шеъри ӯ боиси мутаассир шудани шунаванда гардад, то хонанда ё шунаванда ҷиддан мутаваҷҷеҳ бошад ва офаридаи хаёлангези эҷодии ӯро бо ваҷд қабул кунад. Ҳамчунин шунавандаву хонандаи ашъор худро водор ба фаҳмиши маъно ва баҳрабардорӣ аз он созад. Дар воқеъ забони назм ҷаззобиятеро ба сӯи хонанда пешкаш менамояд, ки ӯ худро маҷбур мекунад, то аз маънои он бохабар гардад, зеро дар бисёри аз мавридҳо ин амал миёни аҳли маърифат ва ҳатто омиён низ мушоҳида мегардад. Зеро: “Ҳар як инсон дар ниҳоди худ як ниёзи дохилие барои донишҷӯи таҷрибаи дигарон ва хубтару беҳтар фаҳмидани таҷрибаи худ дорад” [140, 134].

Ҳақиқат ин аст, ки каломӣ манзум муъҷизаест, ки қудрати ғавқулодаро дар бар дорад. Бар мусибат осоишро пеш меоварад, бар шодӣ сурур меафзояд, бар ғайрат далериро ва дар зиллат роҳёбиро эҷод мекунад. Одамиятро ба сӯи маърифату маънавият ва воқеъияти ҳастӣ, тафаккури равшан ва вучуди пурнур раҳнамун месозад. Забони шоирона, ки дар назм истифода мешавад, воситаҳои муоширатро ба як таври махсус дар қолаби сохтори муайяни маънопардоз ба як таври муассир, дилнишин ва бо асолати дарку эҳсос илқо менамояд, ки чунин сохтори нишонагир дар ҳолати маъмулии ифодаи маъно яъне дар ҳолате, ки ғайр аз каломӣ манзум бошад, моҳияти аслии худро гум мекунад ва аз ҳамин ҷост, ки матни шоирона воситаи арзишмандӣ ва муассироти услубии сухан мегардад. Забони назм, бо хусусияти аз бунёдаш дар қалбҳову устухони ашхоси мафҳумписанду бо дарку эҳсос, мавқеи ҷудоғонаро гирифтааст. “Каломӣ мавзун забони рамзу розҳое мебошад, ки тариқи ишқ ба қалбҳо ворид мешавад” [117, 25].

Аз ин рӯ, агар ба таърихи пайдоиши шеър бо дидаи таҳқиқ назар кунем, дармеёбем, ки ба шеър, эҷод ва қироати он шоҳон, амирон, аҳли дарбор, афсарон, сарбозон, сиёсатмадорон, давлатмандон, деҳқонон, хунармандон, рӯҳониён, файласуфон, умуман донишмандони илмҳои гуногун таваҷҷӯҳи хосае зоҳир кардаанд ва ин таваҷҷӯҳот бо дараҷоту афзоишоташ ҳануз побарҷост. Яъне дар тамоми даврони гузаштаву имрӯз шеър мавриди таваҷҷӯҳи афроди таҳсилкарда, хушзеҳн, одамони дақиқназару ҳассос будааст ва ҳамчунин дар шакли хеле содааш, ҳатто, таваҷҷӯҳи ашҳоси омӣ ва хурдсолонро низ ба худ ҷалб кардааст.

Яке аз хусусиятҳои мубраму чашмбини забони назм ва таҳқиқи ӯ махсусан ин аст, ки бештару бештар масъалаҳои таҳаввули назми ахлоқӣ, ташаккули назми ахлоқӣ, корбурди санъатҳои лафзиву маънавӣ, тобишҳои маъноии махсусгардида, мафҳумро ба таври муассир, мураккабӣ ва хусусиятҳои ба худ хос, таҳқиқи мавзуии осори ахлоқӣ, сабки таълиф ва нусхашиносӣ ва асноди зиёди илмиро пешорӯи таҳқиқот қарор медиҳад. Аз тарафе забони назм бо хусусиятҳои фарқкунандаи худ ғалсафаи манзумии каломро дар риштаи баён дароварда, мафҳуми онро ба матолиб ифшо месозад. Дар шакли ирфонияш назм метавонад боиси ғановати адабӣ гардида, арзиши адабиётро дараҷа бахшад. Ғановати луғавиро қудрат бахшида бо маҷозоти пӯшидаву бообуранг (метафора, метонимия, синекдоха) каломро зебову мутаассир месозад. Афкори хонандаву шунавандаро ҷолибу доираи таҳаюлро васеъ мегардонад ва онҳоро бар таҳлилу фаҳмиши рамзу киноя, санъати тамлеҳ пайи андеша равона месозад. Умуман шеър марбут бо хусусиятҳои лексикияш ҷолибияту ҷаззобияти ба худ хосе дорад. Аз ин рӯ вазифаи эҷодкор дар шеър он аст, ки тавонад ҳарчи бештару ҷаззобтар мақсади худро таъсирбахш созад.

БОБИ II. ВИЖАГИҲОИ ЛУҒАВИЮ МАЪНОИИ ЛЕКСИКАИ ИРФОНИИ ҒАЗАЛИЁТИ ТОЛИБИ ОМУЛӢ

2.1. Вижагиҳои таносуби маъноӣ вожагон дар забони назм

Лексикаи ирфонӣ дар илми забоншиносӣ дар даврони наздик аз ҷониби баъзе муҳаққиқони чун Каримов Ш, С. Сабзаев, Саломов М, Н.А. Пригирина, З. Мухторов, У. Саъдуллоев ва ғ... мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Ҳамчуноне, ба қайд рафтааст: “Истилоҳоти суфиёна осори адабии суфиёни асри X-XI ҳамчун қисми муҳими лексикаи умумихалқӣ дар гуфтори мардуми тоҷику форс низ ҷойи намоён дошт. Ба ҳамаи ин нигоҳ нақарда истилоҳоти суфиёна яке аз қисматҳои кам омӯхташуда дар забоншиносии муосир ба ҳисоб меравад” [149,73].

Чашм ба олами ҳастӣ во қардани шахсияте мисли Муҳаммад Толиби Омулӣ, шабеҳи ситораи дурахшандае буд дар осмони маънавият, ки сараввал шуълааш вучуди як оилаву қавми огоҳ аз илму маърифатро равшанӣ бахшид ва сипас он шуъла нерӯ аз офтоби муъҷизаҳо бардошта, олами шеърӯ адабро музайян кард. Маликушшуаро Муҳаммад Толиби Абдуллоҳи Омулӣ яке аз шоирони соҳибқаромату барҷастаи қарни ёздаҳуми ҳиҷрӣ ва аз аркони арбааи сабки ҳиндӣ ва бо фарҳанги волою зиндагиномаи аҷиб ва эҷодиёти мунаққашу дилангезаш на танҳо миёни мардуми Мозандарони сарзамини Эрон машҳуру маъруф аст, балки овозаи маҳорати шоириву дониши улуми мухталиф, одамияту ватандӯстӣ, ба одамият аз соири ҷамии махлуқот шарафмандӣ қоил будан, хунари волои шеърӣ дар қолабҳои қасида, таркиббанд, тарҷеъбанд, маснавӣ, қитъа, ғазал, рубоӣ, муфрадот ва бисёри аз хусусиётҳои ҷолиби дигар дар Қошону Исфҳон, Машҳаду Қандаҳор, Покистону Араб, Афғону Ҳиндустон, умуман нимкураи ҷаҳон расидагӣ ёфтааст. Ӯ ҳамчун ситораи тобноки аркони арбааи сабки ҳиндӣ, дар осмони бекарони ҷуғрофии забон ва адабиёти форсию форсизабонон медурахшад.

Маҷмуаи ашъори Муҳаммад Толиб ба гуфтаи Тоҳирии Шаҳоб 22988 байт шеър чуноне, ки зикр шуд, дар қолабҳои қасида, таркиббанд,

тарҷеъбанд, маснавӣ, қитъа, ғазал, рубоӣ ва муфрадот мебошад. Ӯ яке аз таъсиргузoron ва соҳиби сабк дар замони худ будааст, ки ба гуфтаи худааш чуноне аз мазмуни шеърҳояш маълум мегардад, бо равиши тоза шеър мегуфтааст.

Ба тарзи тоза, қасам ёд мекунам Толиб,

Ки ҷои Толиби Омул дар Исфаҳон пайдост [19, 186].

Ғазал дар эҷодиёти Муҳаммад Толиб яке аз шоҳаҳои пурбори ашъораш дида мешавад ва пайваставу саросари соири осораш аз лексикаи ирфонӣ, сермаъноии вожаҳои динию ирфонӣ, муродифот, мутаозод, вижагиҳои луғавӣ, хусус каломии илоҳӣ самар гирифтаанд.

Услубу шеваи ғазал, ки таърихан асрҳои зиёдеро дар назми форсу тоҷик паймудаву фарогирӣ дорад, яке аз ҳалқаҳои осебнопазири силсилаи адабиёти форси Ҳиндро низ дар бар мегирад. Ибтидо аз қарни XI ин шеваи назм рӯ ба дараҷаи тараққиёт ва дар асрҳои XVI-XVII инкишофи намоёни таърихро кашф намуд. Зинаи камолоти жанри ғазалро дар мамлақати Ҳинд, ки нисбатан ба қавли Заринқӯб «Сарзамини фурсатҳои тиллоӣ» барои шоирон ва ҳунармандони машриқзамин буд [66–120], эҷодиёти шоирони муҳочирӣ Ҳинд Муҳаммад Толиби Омулӣ, Назири Нишопурӣ, Урфии Шерозӣ, Калими Кошонӣ, Соиби Табрешӣ ва дигар шоирони барҷастаи он қомат бахшидаанд. Созишҳои истехкомӣ дар мазмун, ҷустуҷӯи навоварона ва баёни ақоиду заковати эҳсос, мазмуни аслий ва ташаккули ғазалро дар он ҳангом ба он ҳад ба тағйир кашиданд, ки дар зинае аз эҷодҳои шоирони даврони пешин ва муосирӣ доираи адабиёти Мовароуннаҳрайну Эрон фарқиятеро дар худ гирифтаанд.

Дар ин фасл мехоҳем аз ғазалиёти Толиб вожаҳои ирфонӣ қуръониро аз нигоҳи маъноӣ, луғавӣ ва истилоҳӣ мавриди баррасӣ қарор диҳем. Албатта, инро бояд қайд намуд, ки мо дар ин фасл наметавонем тамоми он вожаҳои ирфонӣ қуръониро, ки Толиб истифода намудааст, мавриди таҳлилу тадқиқ қарор диҳем, зеро ин вожаҳо

бениҳоят зиёд мебошанд. Ба ҳамин хотир, ба муҳимтарини аз он вожаҳо таваҷҷуҳ намуда, бо таъя ба манобеи дигари илмӣ ва луғатҳо, онҳоро шарҳу тавзеҳ менамоем.

Матлаби дигаре низ лозим ба ёдоварӣ мебошад, он вожаҳои ирфониву қуръоние, ки Толиб онҳоро дар ғазалиёти худ истифода намудааст, ихтисос ба як илм надошта, балки ба донишҳои гуногун вобаста аст. Масалан, истилоҳоти истифодашуда дар ғазалиёти Толиб гоҳе махсуси улуми қуръонӣ аст, гоҳе ба дониши фалсафа иртибот дорад, баъзе аз вожаҳо ба дониши калому каломсароён марбут аст, инчунин бархе истилоҳоти вай махсуси ирфону тасаввуф, фаҳмишоти рӯзгору зиндагии башарӣ, тарбияи низомоти ҳамида ва муҳаббату самимият ба Ватан мебошад. Ба ҳамин ҷиҳат мо низ наметавонем фақат истилоҳотеро қайд намоем, ки махсус ба як дониш бошад. Аз он ҷое, ки Толиб вожаҳои гуногунро овардааст, мо низ аз ин гуногуниву пуробурангӣ бо ҳамон тарз истифода хоҳем намуд. Масалан, шоир вожаи тақворо чунин овардааст:

1. **Тақво**—муродифҳои парҳезкорӣ, порсой, худотарсӣ, диндорӣ, зухдварзиро дар бар гирифта, бо калимаҳои нопарҳезӣ, нопокӣ, худонотарсӣ, бединӣ, ва безътиной мутазад аст.

Ин вожа реша дар луғати тозиён дошта ба маъноӣ “дур нигоҳ доштани нафс аз он чи, ки ба зарари вай аст” мебошад [75,881]. Инчунин ба маъноӣ парҳезкорӣ низ омадааст, ки дар истилоҳ ба маъноӣ дурӣ кардан аз укубатҳои ҳаққ аст ба воситаи анҷоми тоати ҳаққ. Тақвои банда аз Худованд бар ду маъно аст: ё хавф аз иқоб ва ё хавф аз фироқ аст [171, 235].

Дар навбати дигар агар муродифи тақворо бо парҳезкорӣ дар баён биёварем, аз назари банда беҳтар бошад, зеро он парҳезкорӣ аст, ки инсониятро аз ҳамаи ҷабаҳот тоза медораду ба сӯйи иршоди муттаоли раҳнамун месозад. Толиб фармудааст:

Зи хушки водии **тақво** убур мумкин нест,
Магар ҳимояти домони тар барад моро [18, 238].

Такво дар мавриди дигар истилоҳи қуръонӣ буда, бо тамоми муштакоташ 237 бор мувофиқи шумориш дар Қуръон ва дар робита бо нармафзори “Ҷомеъ-ут-тафосир” ба такрор омадааст. Такво як нерӯи боздорандаи ботинӣ мебошад, ки дар вучуди инсон пайдо шуда ва ўро дар баробари корҳои ношоиста бозмедорад.

Мақсуди Толиб аз сурудааш чунин аст, ки дар роҳи пешгирифтан мо наметавон танҳо ба доштани такво иктифо намуд, зеро домани такво хушк аст. Магар он касоне, ки аз муқаррабони даргоҳ ҳастанду аз шумо ҳимоят намоянд. Ё ба қавли дигар, Толиб чунин фармудааст, ки така намудан фақат бар такво инсонро ба мақсад намерасонад, изофа бар такво бояд аз соликони роҳ кумак хост. Такво дар “Муқаддимае бар мабонии ирфон ва тасаввуф”- и Сайид Ҷаъфари Сачҷодӣ чунин шарҳ ёфтааст: “Такво дар луғат ба маънои итқо ва парҳезкорӣ аст ва итиҳози (اتخاذ) виқоят аст ва истилоҳан дурӣ кардан аз уқубати ҳаққаст ба воситаи анҷоми тоати ҳаққ ва баъзе гӯянд, такво эҳтироз аз муҳаррамот аст: “ان الله مع الذين تقو و الذين هم محسنون [15\ 128].

Дар луғати арабӣ- русии проф. Х. К. Баранов (1962) ҳам такво ба маънои (парҳезкорӣ, худопарастӣ, диндорӣ) омадааст [168, 89]. Худованд фармудааст: “Ва тӯша бигиред, зеро беҳтарин тӯша таквост” [15, 197].

Такво – тарс ва хавф аст ва мақсад аз тақваллоҳ тарс аз Худо ва анҷоми амрҳои ва дурӣ аз наҳйҳои мебошад [171, 351].

Ҳофиз чунин фармудааст:

Така бар тақвову дониш дар тариқат кофирист,

Роҳрав гар сад хунар дорад таваккул боядаш [28, 156].

Шоир дар байти фавқуззикр аз ду вожаи зиддмаъно хушкӯ тар истифода намудааст ва бо ин суҳанонаш покиву олӯдагӣ озод шудан аз завқи дунёиву гирифториро бо ҳам зидд мегузорад.

Муҳаммад Толиби Омулӣ чун як ориф таъкид бар он дорад, ки аҳли башар дорандаи донишу таквост, бар ҳар зинае қарор дошта бошад, набояд бо итминони қалби ҳештан гумон бар он дошта бошад, ки

гӯё, ӯ ҳамагиро ноил гардидааст, зеро ин метавонад инсонро ба такаббур расонад.

Агарчи порсоиву парҳезу диндорӣ бо туст мучиби тафаххур набошад, зеро ҳар гуна афроди роҳёфтаре таваккул ба ҷои дигараст.

Яъне, тақво-а. مص. [ع] “تقوى” (ت ق) پرهيز ترس از خدا و اطاعت از امر тарси аз Худованд ва итоат аз амри ӯ, парҳезкорӣ [197, 357].

Ё ин ки, шоир вожаи **шаҳд** شهد-ро дар ашъори мондагораш корбасти намудааст, шаҳд-асал, ширинӣ, лаззатборӣ. Тазод – захр, талхӣ, белаззатӣ мебошад.

Эй марг таъми **шаҳди** висолам мабар зи ком,

Ғорат макун вазифаи мӯрони хокро [19, 263].

2. **Шаҳд** аз калимаҳои арабӣ буда, ҳарфҳои аслии он “ш-ҳ-д” ба маънои ширинӣ мебошад [197, 887]. Дар “Фарҳанги Муин” низ ба маънои ангубин, асал ва ширинӣ омадааст [179, 790]. Худи калима дар вазни шаҳд дар Қуръон наомадааст, вале истилоҳоти чун “Шаҳид” ва “Шоҳид” борҳо ва борҳо омадааст, ки ҳамагӣ аз як реша мебошанд. Инчунин калимае, ки дар муқобил ба маънои тазодӣ бар шаҳд омадааст, захр мебошад.

Дар “Луғатномаи арабӣ-форсӣ”-и Баранов ба маънои асали канду [168, 580] ва дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба маънои ангубин омадааст [198, 105]. Дар “Фарҳанги тафсири” бошад, бо чунин тавзеҳот оварда шудааст: Шаҳд دهشد асал, ангубин, ширинӣ. Шаҳдбор شهدبار ширин. 2. ширингуфтор. Шаҳдгуфтор دهشگفتار ширинзабон, хушгап. 2. киноя аз маҳбуба. Шаҳддор شهد دار бо асал маҳлутшуда, хӯрдани ё дорӯи бо асал омехташуда. Шаҳдӣ شهدى, Шаҳдрез شهدريز шаҳдбор. Шаҳдханд شهدخند он, ки хандаи малеху дилкаш дорад [192, 325].

3. Толиб вожаи **зоҳид** – ро ба мавқеъ истифода намудааст. **Зоҳид** дар фарҳангномаҳо ба маънои обид, парҳезкор, гӯшанишин, одамгурез, фидоӣ, ҷонфишон омадааст. Як сифате барои шахс буда, дар луғати араб ба маънои берағбат будан аз моли дунё ва иктифо кардан ба андаки он

мебошад [75,384]. Дар истилоҳи аҳли ҳақиқат, зухд яъне душман доштани дунё ва рӯй гардондан аз он ва ё ин, ки тарки осоиши дунё барои расидан ба осоиши охират [107,342]. Дар “Фарҳанги ҷомеи Муин” бо маъноҳои порсо, обид, он ки дунё ва хушиҳои онро барои охират тарк мегӯяд.”Зоҳид (زاهد) касе, ки хоҳони дунё нест, гӯшанишин, парҳезкор, порсо он, ки тарки дунё кардааст” [179, 205]. Зоҳид – порсо; аз нигоҳи орифон ва шоирони мутасаввуф марде буда мағрур ва пойбанд ба завоҳири дин ва бахабар аз латоиф ва рӯҳиёти он; он, ки аз роҳи авомфиребӣ ҳақиқатро фидои ғаразҳои хеш месохтааст [79, 127].

Толиб чунин фармудааст:

Гӯянд, ки хуш зоҳиду обид шуда Толиб,

Ин ҳарф ба гушам марасонед Худоро [19, 249].

Гӯё, Толиб намехоҳад, ки ӯро ба сифатҳои чун зоҳиду обид мардум шиносанд ва дигаронро водор ба қасам мекунад, ки ин овозаро, ки Толиб зоҳиду обид шуда, ба гӯшаш нарасонанд, зеро вай чунин таърифу тамчидро аз тарафи мардум дӯст намедорад. Дар воқеъ дуруст ҳам ҳаст, ки агар касеро таъриф кунанду ӯ чун Толиб сазовор бошад – хайр ва агар лоиқ нест, назди мавҷудияту вичдони хеш ҷавобгӯ аст. Аммо саволи муҳим дар он аст, ки барои чӣ шоир аз ин ду сифат, ки ба зоҳир писандидаи орифон аст, дурӣ намуданро талаб дорад?

Аз фаҳмиши банда ба хотири он аст, ки бархе зоҳидони он замон зоҳидони воқеӣ набуданд ва аз зухд танҳо либоси пашмину канора гирифтанд аз мардумро медонистанд ба ҳамин хотир аст, ки Толиб аз онҳо эълони дурӣ мегӯяд. Инчунин орифони дигаре вучуд доранд, ки таърифҳои дигаре барои зухду зоҳид мекунанд ва онро фақат дар ангезаи Илоҳӣ доштан хулоса кардаанд. Яъне зоҳид он нест, ки ба гушае рафта ба ибодат машғул шавад, балки зоҳид дар ҷомеа ва дар миёни мардум ҳозир мешавад, аммо дар айни ҳол ба моли дунё моил нест ва ҳар коре, ки анҷом диҳад дар он ҳадафи хизмат ба мардумро дорад. Ин яке аз маъноҳои аст, ки барои зоҳид метавон кард.

Миёни вожаҳои зоҳиду обид фарқ вучуд дорад. Агар касе аз моли дунё рӯйгардон бошад онро зоҳид гӯянд, вале агар касе доимо машғул ба ибодату итоат бошад, ба вай обид гуфта мешавад [166, 633]. Ҳамчунин агар дар така бо ҳолномаи Хоча Шақиқи Балхӣ дар “Тазкиратул-авлиё” ба вожаи зоҳид рӯй оварем, зоҳид ба касе гуфта мешавад, ки нафъи мардумро нафъи худ медонад ва зарари халқро зарари хештан. Бар шодии мардумаш шод асту бар андӯҳи онҳо ғам дорад. Амволи ба даст овардаашро бо یتимону барҷомондагон қисмат мекунад. Пайваста бо он мекӯшад, ки ёрону наздикон ва пайравонаш роҳёфтагони роҳи дуруст ва ватандӯстони воқеъӣ бошанд. Дар лаҳазоти зиндагӣ маргро ёдоваранду аз шайтанату васвасаҳои ифротгаро худ ва дигаронро ба дӯр мехонанд [2, 125-126]. Зоҳид а. زاهد тарки дунё карда, порсо, парҳезгор. Зоҳидӣ زاهدی парҳезгорӣ, зухд, порсой, диндорӣ [191, 527]. Зоҳид, яъне муъризи ва рӯгардонанда, эърозкунанда аз дунё ва баҳраҳои он ва ин маънӣ дар “Фарҳанги урафои Сачҷодӣ” оварда шудааст:

Зоҳидӣ чист, тарки бад гуфтан,

Ошиқӣ чист, тарки худ гуфтан [187, 205].

4. Ҳичрон هجران дигар вожаҳои ирфонии ашъори шоир мебошад. Ҳичрон – бо вожаҳои чун: ҷудой, дурӣ, фироқ, дардмандӣ, маҳруми дидор муродиф буда, бо калимаҳои якҷоягӣ, наздикӣ, ҳамдамӣ, хушҳолӣ, висол зидмаъно мебошад. Ҳичрон реша дар луғати араб дошта, ба маънои ҷудо шудан, пеш омадани қатъи робита бо дигарон, аз шаҳре ба шаҳри дигар кӯч кардан омадааст [184, 508].

Ҳичрон бо калимаҳои фироқ, ҷудой, дурӣ дар радиф буда, бо висол, мулҳақ шудан, наздикию вохӯрӣ дар тазод мебошад. Ҳичр ھجر Ҳичрат кӯчидан, аз шаҳре ба шаҳри дигар кӯчида ҷойгир шудан; ҳичрат кардан кӯчида рафтани аз ватан ба ҷои дигар. 2. аввали солшумории камарии исломӣ (16 июли соли 622 мелодӣ), ки аз кӯчидани Муҳаммади Пайғамбар(с) аз Макка ба Мадина ибтидо гирифтааст.

Ҳичрӣ ҳарӣ солшумории қамарӣ; ниг. ҳичрат 2. Ҳичрон ҳаран
 ҷудой, дурӣ аз ёру дӯстон, махсусан аз маъшук. Ҳичронзада ҳаранзде
 гирифтори ҳичрон, дурафтада аз ёру диёр; ғариб. Ҳичрондида ҳарандиде
 касе, ки дурӣ, ҷудоиро дидааст, аз сар гузаронидааст. Ин калимаҳо ҳама
 бо ҳам дар шакли паронимӣ омада, мазмунҳои бо ҳам наздику
 баробарро дар бар доранду ҳамрешаанд.[160, 450. 186,508],

Толиб чунин сурудааст:

Ҳичрон надидаӣ ту, чӣ донӣ висол чист?

Мӯи сияҳ чӣ кадр шиносад ҳазобро? [18, ғ.80, 253].

Ин, ки гӯянд он яке ҳичрат намудааст аз ҳамин реша буда, зеро вай аз
 хонаву диёраш дур шудааст. Дар “Фарҳанги форсии Муин” низ ҳичрон
 ба маъноҳои ҷудой кардан, дурӣ, муфориқат ва илтифот ба ғайри ҳаққ чӣ
 дар зоҳир ва чӣ дар ботин омадааст [179, 1708].

Толиб дар ин сурудаи худ бо санъати мисол задан чунин баён
 медорад, ки он кас ширинии висолро ба ҳубӣ дарк менамояд, ки пеш аз
 он талхӣ ҳичронро дуриро эҳсос карда бошад. Ту, ки аз дурии дидори
 муқаррабин ва аз ҳуббияти диёру диёриён ба дурӣ наафтадаӣ, чӣ донӣ,
 ки мулҳақ шудани бар онҳо чӣ эҳсосеро бо худ дошта бошад? Сипас
 ҳамин матлабро бо овардани тамсиле рӯшантар менамояд, ки мӯи сиёҳ,
 рангро чандон намешиносад, зеро ӯ худ сиёҳ аст. Он мӯйе ҳазобро ба
 ҳубӣ дарк мекунад, ки пеш аз ранг кардан сафед шуда бошад. Ба ҳамин
 хотир он касро лоиқи висол медонад, ки ғами ҳичронро сипарӣ карда
 бошад. Шоир дар ҷои дигар орзӯ мекунад, ки эй кош дар дил ғаме ба ҷуз
 ғами ҳичрон набошад.

Сад ҳазорон ғам ба ҷуз ҳичрони ёрам дар дил аст,

Кош як ғам бошад набвад ғами дигар маро [18, ғ.81, 253].

Нури назари хонаи дил шуълаи оҳ аст,

Ҳичронзадари чашми чароғе беҳ аз ин нест [18,ғ.1192, 749].

Дар “Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфонӣ” ҳаҷр ва ҳичрон
 пайи ҳам оварда шудааст ва ба маънои илтифот кардан ба ғайри ҳаққ ва

дӯриву ҷудой ва фироқ аз маҳбуб, ки барои ошиқи шайдо басо талху ногувор аст.

Табҳо кашам аз ҳичри ту шабҳои ҷудой,

Табҳо шавадам баста чу лабҳо бикӯшӣ [19, 425].

5. Исмат عصمت, ки ҷузъи вожағони ирфонӣ мебошад, шоир чунин зикр мекунад. Исмат маъниҳои покдоман, маъсум, бакорат, назиф, пок, софдил дар бар мегирад ва ба онҳо дар қолаби муродифӣ қарор дорад.

Ин вожа реша дар луғати араб дошта, дар Қуръон дувоздаҳ бор омадааст, ки ба маънои ниғаҳдории худ аз чизе ва дурӣ қардан мебошад [75, 569]. Инчунин, ба маънои ҳифзу ниғаҳдорӣ қардан аз чизе ва аз мардум омадааст. Исмат, яъне нигоҳ доштани нафс аз олудагӣ ва гуноҳ [171, 673].

Исмат дар истилоҳ қуввае аст, ки инсонро аз анҷом додани гуноҳу хато боз медорад. Ин вожа бештар дар миёни мутақаллимони ислом машҳур мебошад. Муродифоти калимаи исмат мастур, покӣ, иффат, афиф ва мутазодҳояш беибой, олудагӣ ва нопокист. Толиб чунин фармудааст:

Талоши ном макун гар зи аҳли номусӣ,

Ки шуҳрат ар ҳама дар исматаст, расвоист [18, ғ. 251, 323].

Толиб дар ин мисраъҳои худ панде ба дигарон медихад, махсусан ба он касоне, ки доимо дар пайи машҳур қардани номи худ ҳастанд. Онҳоро мавриди хитоб қарор дода, чунин мефармояд, ки шумо агар аҳли номус ҳастед, ҳамеша дар андешаи машҳур қардани номатон мабошед, зеро ин андеша, омили расвоӣ асту пешаи расвоён.

Ин, ки инсон дар талаби машҳур қардани номаш бошад, кори хирадмандонае нест. Зеро билфарз, агар ғайр аз роҳи ҳақ ба дигар воситаҳо номат дар миёни мардум машҳур шавад, оё гуфта мешавад, ки номат назди ҳаққу ҳақиқат ҳам машҳур бошад? Ба ҳамин хотир, Толиб ин роҳро расвоӣ ба ҳисоб овардааст. Вале дар муқобил роҳеро барои машҳур шудан пешниҳод мекунад, ки ҳам дар назди мардум арзишманд

асту ҳам дар назди Худо ва он роҳи ҳифз намудани хеш аз гуноҳон чи дар зоҳир ва чи дар ботин ва дар як ҷумла ин исмати ҳақиқӣ аст. Ин калима дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” бо маъноҳои зайл оварда шудааст: Исмаи а. покдоманӣ, бегуноҳӣ; ифбат, бакорат [192, 528].

б. Азалу абадро дар девони шоир мебинем. Азалу Абад бо калимаҳои бунёдӣ, қадимӣ- ҳамешагӣ, ҷовидон, доимӣ дар қолаби муродифианд. **Азал** ибтидо надоштан, беғозӣ, қадим, деринагӣ, ҷовид аст. Бештар дар илми фалсафа ба қор гирифта мешавад, ки онро ин гуна таъриф мекунанд: “Истимрори вучуд дар замонҳои муқаддари ғайримутаноҳӣ дар тарафи гузашта” [172, 104]. Хулоса он чи, ки ибтидо надошта ва ҳамеша буда ва хоҳад буд. Аммо вожаи “**Абад**” бошад бархе онро муқобили азал доништаанд, вале ба назар мерасад, ки чунин набошад фақат чиҳатҳо бо ҳам мутафовит ҳастанд. Азал беғозист дар чиҳати гузашта, абад беинтиҳоист дар тарафи оянда.

Абад (ابد) вожаест, ки 28 маротиба дар Қуръон ба қор рафтааст .

“Ва онро, ки имон овардаанд ва қорҳои некӯ қардаанд, ба бихиштҳое, ки дар он наҳрҳо қорист, дароварем, то абад дар он ҷо хоҳанд буд. Ва дар он ҷо соҳиби қанони поқу беайб шаваанд ва дар сояҳои пайваста ва хунуқ қояшон диҳем” [15/4, 57].

Дар луғат вожаи абад қамоне, ки охир надорад, ҷовидонӣ, муқобили азал, фалсафӣ давоми вучуд дар оянда маънидод шудааст. Дар “Фарҳанги имло” бо шаклҳои паронимӣ абад, абадан, абадзинда, абадият, абадӣ оварда шудааст [205,1], “Фарҳанги форсии Амид” – ҳамеша, доим, ҷовид, қамоне, ки ниҳоят надорад [166,63], “Деххудо” – истимрои вучуд дар замонҳои муқаддари ғайримунтаҳои ҳамчуноне, ки азал [175, 23]. Дар забони осори манзум ҳодисаи паронимӣ яке аз қанбаҳои муҳими муассирии забони шеърро ташкил медиҳад. Ин ҳодиса низ ба ҳодисаи фонетикии аллитератсия (нағмаи ҳуруф) қаробати наздик дорад. “Бояд зикр қард, ки паронимҳо бештар дар қолаби якхелаи овозӣ

бунёд меёбанд. Масалан, вожаҳои чанг-чанг, чашм-хашм, шанг-ранг, занг-санг, шеър-шер, баъд-бад ва монанди инҳо” [140,321].

Толиб чунин фармудааст:

Дар **азал** бода кашидам ба **абад** низ кашам,

Ҳар чи дар субҳ хуш омад ба назар шом хуш аст [18, ғ. 316, 349].

Толиб дар ин шеър ба як матлаби бисёр дақиқи куръонӣ ишора намудааст. Ишора ба олами зар, ки Худованд тамоми фарзандони Одамро аз ибтидои офариниш бо қудрати ло язолии худ ҳозир намуда, аз онҳо паймон гирифт, ки оё ман Парвардигори шумо ҳастам ё не? Тамоми фарзандони Одам посух доданд, ки бале Парвардигори мо ҳастӣ [3, 39].

Ба назар мерасад Толиб ба ҳамин матлаб ишора намуда, ки мо аз азал бодакашу ибодаткунандаи дари хонаи дӯст будем ва то ба абад низ ин роҳро идома хоҳем дод. Сипас инро ба як мисол асоснок карда чунин мегӯяд, ки ҳар чизи хубе дар субҳ ба ту расад - шоме, ки дар пеши рӯй дорӣ низ хуб аст.

Бояд таваҷҷуҳ дошт, ки вожаи азал ва абад ду калимаи каломӣ ва фалсафист, ки таърифҳои дақиқ дар бораи ин ду дар фалсафа ва калом вучуд дорад ва аз сифоти зотии Худованд аст. Тадқиқоти амиқ аз ҷониби динпажӯҳон ва мутакаллимону файласуфон дар бораи онҳо сурат гирифтааст. Ин ду истилоҳ бештари вақтҳо дар канори ҳам оварда мешавад ва мо низ ба ҳамин хотир ҳардуро дар канори ҳам овардем.

Абад ۞ ҳамешагӣ, ҷовидон, доимӣ: умри абад; то абад ҳамеша, доим; ҳабси абад ҳабси якумрӣ, ҳабси доимӣ [191, 29].

Толиб чунин фармудааст:

То ба сахро шаҳсавори ман гузар афкандааст,

Шаҳри мискинро ба дарди **интизор** афкандааст [18, ғ. 322, 351].

7. Интизор – аз решаи назар гирифта шуда, ки аслияти арабӣ дорад. Назар ба маънои нигоҳ кардан, дида дӯхтан ба чизе барои дарк намудан

ва дидани вай мебошад [75, 822]. Ин вожа бо тамоми таркиботи худ 115 бор дар Қуръон такрор шудааст.

Гӯё, Толиб маъшуқи худро васф намуда ва онро ба шахсаворе ташбеҳ мекунад ва мефармояд, ки шахсавори ман ба сахро гузар намуда, яъне ҳар гоҳе $\bar{u}$ ба сахро меравад, шахри мискинонро ба интизори хеш водоштааст, яъне шахр худро холӣ мебинад ва дар интизор аст, кай дубора боз мегардад. Аммо чолибияташ дар он аст, ки Толиб аз ин чашм ба роҳ будан аз маъшуқи худ гилае надорад ва онро ҳамчун ифтихор барои худ ба ҳисоб меоварад, ки ин аз шеваи ишқи воқеӣ хабар медиҳад. Маъшук он қадар дилро рабуда, ки ошиқ ба худ иҷозати шиква карданро намедиҳад ва ҳамон ишқаст, ки Муҳаммад Толибро ниҳод ба шур овардаасту васф аз забон ба қалам супурдааст. Вожаи интизорро Ҳасани Амид дар “Фарҳанги форсӣ” бо маъниҳои чашм ба роҳ будан, чизеро чашм доштан ва чашмдошт овардааст [166, 268] ва дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” бошад интизор انتظار чашм ба роҳ будан, чизеро чашм доштан, чашмдошт; нигаронии бесабронаву муштоқона ба омадани касе ё ба вуқӯи чизе, нигарон будан [198, 471]. Дар мақол омадааст: интизорӣ бадтар аз марг аст (мақ.) азоби чашмбароҳӣ ниҳоят саҳт аст [191, 356].

8. Адл. Ин вожа ба маънои дод кардан, дод додан, ҳадди мутавассит миёни ифроту тафрит дар ҳар як аз қуво, муқобили зулм омадааст [75, 551]. Дар истилоҳ бошад ниҳодани ҳар чизе бар ҷои худ омадааст:

Аدل чӣ-бвад вазъ андар мавзиаш

Зулм чӣ-бвад вазъ дар номавзеиаш [5, 487].

Дар Қуръон баён шуда, ки асоси ҳастӣ бар адл бино ниҳода шудааст. Қуръон ба сароҳат яке аз ҳадафҳои маъбус намудани Паёмбарони Илоҳиро барпо намудани адл дар миёни мардум ба ҳисоб меоварад. Худованд илова бар ин, ки ба Паёмбарони худ амр мекунад, то аз рӯи адл рафтор намоянд, дар қорҳои иҷтимоӣ ба монанди шаҳодат додан, адолати шахси шоҳидро шарт медонад ва агар шоҳид одил

набошад шаҳодаташ ботил аст. Адл яке аз муҳимтарин масъалаҳои динӣ, ахлоқӣ ва иҷтимоӣ дар ҳама давру замон ба ҳисоб меравад.

Одил яке аз сифатҳои субутӣ барои Худо ба ҳисоб меравад ва ба маънои “Риояти истехкокҳо дар ифозаи вучуд ва имтиноъ накардани раҳмат ба он чи имкони вучуд ва ё камоли онро дорад” мебошад [175, 268]. Мавҷудот дар олами ҳастӣ аз назари қобилиятҳо ва имкони файзгирӣ аз мабдаи ҳастӣ бо якдигар мутафовитанд; Худо зоти муқаддасе ҳаст, ки камоли мутлақ ва файздиханда бар ҳамагон мебошад, ба ҳар мавҷуде он чиро, ки барои ӯ мумкин аст аз вучуд ва камол ато мекунад. Муқтазои адли Худо ин аст, ки ҷаҳонро ба гунае биофаринад, ки бештарин хайру камол бар он сазовор гардад ва мавҷудоти мухталифро, ки аҷзoi шаклдиҳандаи ҳастӣ мебошанд ба шакле биофаринад, ки мутаносиб бо он ҳадафи ниҳои онҳо бошад. Пас одил будани Худованд ба маънои мазкур аст, на ба маънои мусовӣ ва ё дигар маъноҳое, ки дар робита бо ин вожа гуфта шудааст.

Орифон ин вожаро аз ду сӯй таъриф намудаанд: аз сӯйи Худо ва аз сӯйи ориф. Адл аз сӯйи ориф ин аст, ки нафси худро аз афтодан дар водии муҳолифати аҳкоми Илоҳӣ боз дорад [172, 655]. Аммо аз ҷониби Худо ин аст, ки дар ҳисоби гомҳои нафс дар мақомоти муҳосибот диққат намояд. Толиб чунин фармудааст:

Ба умри Хизр туро мужда, эй Сикандари вақт,

Ки оби ҳукми ту дар ҷӯйи адл даргузар аст [18, ғ. 412, 383].

Толиб шахси мавриди назарашро ба Искандари Макдунӣ ташбеҳ намуда, ба вай мужда медиҳад, ки умри ту мисли умри Хизр тӯлонӣ хоҳад буд, зеро тамоми ҳукмҳо ва доварихое, ки ту анҷом медиҳӣ ҳама аз рӯйи адлу баробарӣ аст.

Адл яке аз истилоҳоте мебошад, ки дар таърих аз фарозу нашебҳои гуногун бархурдор буда, ҳамеша мавриди тавачҷуҳи бузургон махсусан олимон ва ҳокимон қарор гирифтааст. Вожаи адл ба маънои айнаи мобайни чизе, адолату инсоф, дурусткорӣ ва бо калимаҳои зулм,

беадолатӣ, ноинсофӣ маъноҳои муқобил дорад. Адл яке аз вожаҳои дӯстдошта ва малехмазмунест, ки таҳти решаи *ӯ* бо калимаҳои сершумори ҳамрешаи тобишии мисли: адлварз, адлварзӣ, адлгустар, адлгустарӣ, адлия, адлиявӣ, адлӣ, адлқирдор, адлқирдорӣ, адлпарвар, адолатдӯст, адолатманд, адолатнок, адолатпарвар, адолатпеша, адолатхоҳ ва ғ. дар нутқи одамӣ ғунҷоиш гирифтааст. Адл ниҳодани чизе аст ба ҷои худ ва ҳаққи ҳар касро додан [172, 274].

9. Абтар – калимаест, ки марбут бо маъхазҳо мазмунҳои кӯтоҳ, калта, думбурида, махдуд, ноқис, хароб, ва ноҷӯрро дар бар мегирад. Ин вожа аз решаи батара гирифта шуда, ба маъноӣ қатъ кардан, яъне буридан, омадааст [75, 106].

Тоziён ба ҳайвоне, ки думаш бурида шуда бошад абтар мегӯянд, яъне думбурида. Ва ин истилоҳро ба инсоне, ки фарзанди писар надошта бошад сироят дода, *ӯ*ро низ абтар меноманд, зеро ба андешаи мардуми араб бо рафтани чунин шахс аз дунё, насли вай бурида мешавад.

Дар ҳадис аст, ки яке аз душманони Паёмбар (с) бо вай чанд сухан карду вориди маҷлиси дӯстонаш шуд. Рафиқонаш аз вай савол намуданд, ки ту бо кӣ дар ҳоли сухбат будӣ? Посух дод, ки бо он “Абтар”. Ин хангом сураи Кавсар бар Паёмбар (с) нозил гашт [93, 598].

إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ {الكوثر/1} فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَأَنْحَرْ {الكوثر/2} إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ [16\ 10, 3].

Тарҷумаи сураи Кавсар чунин аст: “Албатта мо ба ту кавсарро ато кардем. Пас барои Парвардгорат намоз бихон ва қурбонӣ кун, ки албатта бадҳоӣи ту худ абтар аст” [15\ 10, 3]. Абтар дар луғатномаи “Деххудо” дар шаклҳои буридадум, кӯтоҳдунбол ва абтар омадааст [175, 38] ва дар “Фарҳанги форсии Муин” бо маъноҳои думбурида, ноқис, нотамом ва бефарзанд оварда шудааст [179, 21]

Толиб чунин фармудааст:

Дид чун дар даст авроқи парешони дилам,

Ишқ таълими чунун 3-ин дафтари **абтар** гирифт [18, ғ. 439, 394].

Дар миёни донишмандони олами ислом аз он касе сухан меравад,

ки Муҳаммад (с)-ро абтар мегуфт. Яъне агар ту аз дунё рави касе нест, ки вориси ту гардад ва дар натиҷа ту абтару бенасл хоҳӣ монд. Аммо оқибати кор баръакс шуд:

Осори иқтидори ту то хашр муттасил,
Хасми сиёҳрӯи ту беҳосилу хичил [7, 581].

Ва аммо абтар, ки дар ғазали Толиб бар ишора рафтааст, дар бобати самимияти ба муҳиб мебошад. Гуянда меҳоҳад аз оне бигӯяд, ки мавриди назару хаёлаш ўст. Яъне рамзан баён карда истодааст, ки чун ишқ бар дастам варақҳои парешони диламро дид, таълими беҳудиву чунун аз ҳамин дафтари нокомил (аз назари тақсирот) гирифт. Дар мавриди дигар чунин ҳам мефамояд, ки:

Гарчи сайти ишқ доим дар ҷаҳон машҳур буд,
Дар дили шайдои “Толиб” шуҳрати дигар гирифт.

Калимаҳои кавсару абтар ҳарду лафзи Қуръон ва дар сураи Кавсар омадаанд. Ҳамчунин **сайт** дар ғазал бо маънои садои расо омадааст [18, 394–395]. **Кавсар** – чашмаест дар биҳишт, аммо бо ин маънӣ чун истилоҳи динӣ маъруф аст. Дар тасаввуф муродифоти он чун таъбироти “оби ҳаёт”, “чашмаи ҳаёт”, “оби зиндагонӣ” бештар маъмуласт” [117, 74–75].

10. Фавҷ – бо калимоти гурӯҳ, анбӯҳ, тӯда, даста, қисм, ҷамоат, гурӯҳе аз мардум, дастаи муайяни лашкар, сипоҳ, саворагон, ҳаммаъно буда, бо вожаҳои ток, танҳо, якка муқобилмаъно мебошад.. Вожаи фавҷ реша дар луғати араб дошта, ба маънои гурӯҳу ҷамоате, ки шитобон ҳаракат менамоянд, гуфта мешавад [75, 636]. Шакли ҷамъи он “Афвоҷ” мешавад. Ин истилоҳ ба ҳамин маънои гуфташуда дар Қуръон панҷ маротиба дар панҷ сура такрор шудааст. Яке аз он сураҳо, сураи Наср мебошад, ки ин вожа дар ояи сеюм омада, ба маънои гурӯҳ- гурӯҳ ба дин дохил шудани мардум далолат мекунад.

Дар “Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ” низ дар чунин тартибанд. Фавҷ– “Ал-фавҷу, ҳува ҷамоату минан-нос.” Фавҷ ҷамоатест аз ҷумлаи мардумон [156, 795]. Фавҷ, яъне дастаи муайяни аскар: фавҷи силоҳ;

фавч-фавч анбӯҳи одамон, аскарон, лашкариён, ки паиҳам меоянд [187, 380].

Толиб чунин фармудааст:

Чунуни ҳичри ту бар сар, дутега дар корам,

Ба **фавч- фавчи** малоик низоъ хоҳам кард [18, ғ. 493,415].

Ҳичрони маъшук ошиқро ончунон нороҳату ошуфта намудааст, ки ҳозир аст бо тамоми намояндагон, махсусан малоикаҳо низоъ барпо намояду аз ин кор нороҳат ҳам намешавад, зеро ҳичрон барояш дигар қобили таҳаммул нахоҳад буд. Ба ҳамин хотир мефармояд, ки дар ин муборизаву низоъ барои ман тега лозим аст, ки аз ду тараф тез бошад, то бо онҳо мунозиа намоям. Фавч: ҷамоати зиёд. Қавли Худованд аст, ки мефармояд : “ Ва раайтан-носа ядхулуна фи диниллоҳи афвочан“- Ва мебинӣ, ки дар он вақт қабила-қабила мусулмон мешаванд ва дар дини Худо бо майли худашон ворид мешаванд [16\227]. Фавч: гурӯҳ, тоифа. **كَلَّمَا أَلْقَى فِيهَا فَوْجٌ سَأَلَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَذِيرٌ** Яъне ҳар вақт гурӯҳе дар оташ андохта шаванд дарбонони он мепурсанд, оё шуморо бимдиҳандае наёмад?.

Роғиб фавчро “гурӯҳе, ки ба суръат мераванд” гуфтааст [75, 227].

Фавч а. **فوج** дастаи мардум; дастаи муайяни аскар: фавчи силоҳ; фавч-фавч анбӯҳ [7, 380].

11. Қазо **قضا** дигар вожаи ирфонии ашъори Толиби Омулӣ мебошад. Қазо ба маънои тақдир, воқеъият, ҳукм, сарнавишт, толеъ, фурсат, таъйиншуда, ёддошт, азал, ба ҷо овардан, гузоридан, доварӣ кардан ва фармон омадааст (Баҳси қазо як баҳси бисёр печида аст, ки ҳар кас наметавонад аз уҳдаи он барояд инчунин наметавон онро дар чанд сатр комилан ҳал намуд ба ҳамин хотир алоқаманд онро ба китобҳои каломӣ махсусан китоби “Фикҳи Акбар”-и имом Абӯҳанифа тавсия менамоем), зеро:

Иктифои аҳли суннат бо Имоми Аъзам аст,

Маъсият дар мазҳаби ӯ нест, хайруммақдам аст (аз муаллифи диссертатсия).

Истилоҳи қазо реша дар луғати араб дошта ба маънои ба чо овардан, адо кардан, додрасӣ кардан, ба итмом ва файсала расонидани як масъала чи ба таври қавлӣ ва ё феълӣ мебошад [112, 829]. Дар истилоҳ қазоро чунин таъриф намудаанд, ки “Илми Ҳақаст ба он чи меояд бар аҳсани низом ва он иборат аз ҳукми Илоҳӣ аст дар аёни мавҷудот, бар он гуна, ки ҳаст” [117, 253]. Истилоҳи қазо дар улуми исломӣ яке аз вожагоне аст, ки дар таърих мавридҳои гуногунро аз сар гузарондааст. Ҳар равию ақидаҳо барои он тафсири махсусро пешниҳод намудааст, ба ҳамин хотир байни онҳо фақат бар сари ҳамин истилоҳ низоъҳои фаровоне сурат гирифтааст. Бо назар гирифтани қорбурдҳои гуногун ин вожа дар Қуръон метавон онро ба маъноҳои гуногун маънидод намуд, ки ба чаҳор маврид аз муҳимтарини онҳо ишора карда мешавад:

1. Ба маънои амру фармон; парвардигорат фармуд, ки чуз ӯро напарастанд [15\ 17, 23].
2. Ба маънои ҳукму қазоват; ҳар ҳукме, ки меҳохӣ анҷом дех, ки ту дар ин дунё метавони ҳукм намой [15 \ 20, 72].
3. Ба маънои офариниш ва ба итмом расонидани чизе; Худованд офариниши ҳафт осмонро мустаҳкам ба итмом расонид [15 \41, 12].
4. Ба маънои эълон намудан; дар китоб ба фарзандони Исроил эълон намудем, ки ду бор дар сарзамини (Фаластин) фасод хоҳед кард ва бартариҷӯйии бузурге мекунед [15\ 17, 4].

Толиб чунин фармудааст:

Ширинӣ аст дар пайи ҳар талхиям зи сабр,

Заҳри маро қазо шакарomez мекунад [18, ғ. 630, 471].

Толиб чунин фармудааст, ки дар замона ҳар талхие бароям муқаррар намоянд, ман бар он сабр менамоям он бароям ширин мешавад. Албатта ин сабр намудан чандон бар ман осон нест, вале иродаву машияти Худовандӣ онро бароям шириноmez мекунад. Ин сурудаи Толиб дараҷаи маърифатнокии вайро нисбат ба маъшуқаш мерасонад, ки талхии рӯзгор барои вай талх нест чаро, ки вай аз тарафи

маъшуқаст. Ошиқи ҳақиқӣ талхиро низ ширин мебинад. Вай таваҷҷуҳ намудани маъшуқро ба ошиқ мебинад, ки ин таваҷҷӯҳ чи ба сурати талхӣ бошад ва ё ширинӣ, ва ё ба шакли мусбӣ бошад чи манфӣ, муҳим барои вай алоқамандӣ ва таваҷҷӯҳ намуданаст.

Чойи дигар Толиб чунин овардааст:

Ё Рабб, ба тақозои қазо сокини дайрем,

Моро чӣ гунаҳ қисмати дайру ҳарам аз туст [19, 114].

Шоир калимаи мустақим مستقيم-ро дар ашъораш корбаст намудааст, ки нигоранда зикри онро зарур медонад. Чунончи:

12. Мустақим – яъне рост, ҳаққ, ҳалолкорӣ, безавол, устувор, қоим, саҳеҳ, дуруст ва бо калимаҳои қач, ноҳақ, ботилкорӣ, ноустувор, нодуруст дар қолаби зидмаъно меояд. Ин истилоҳ аз решаи қавама гирифта шуда, ба маънои хати рости бидуни инҳирофро ифода мекунад, ки дар муқобилаш қачӣ мебошад [179, 1207]. Ин вожа бисту панҷ маротиба дар шаклҳои гуногун дар Қуръон такрор шудааст, ки ҳама далолат ба роҳи рости мекунад. Аввалин сурае, ки дар ояи ӯ дар Қурони азимушаън калимаи мустақим истифода шудааст, сураи Ҳамд мебошад.

[4 اٰهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ {الفاتحة/}] Моро ба роҳи рости ҳидоят фармой, ки мазмуни он баёнғари роҳи рости мебошад. Чунонки гӯянд андар ҳандаса, ки бар хатти мустақим истад, ду зовия кунад чун ду қоима. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” вожаи мустақим бо тавзеҳоти зайл оварда шудааст:

1. **مستقيم** рост; **муқоб.** қач. 2. иқоматкунанда, бошанда; мустақим шудан муқими чое шудан, чой гирифтани дар маҳалле. 3. дуруст, саҳеҳ; мустақим будани мизоч муътадил ва солим будани мизоч (табиат). 4. устувор, қоим, побарҷо; бар аҳду паймони худ мустақим будан дар аҳду паймони саҳт истодан, ба ваъдаву қавли худ вафо кардан баён карда шудааст [198, 780].

Толиб чунин фармудааст:

Дило, зи роструйӣ дар ҳаросу бим мабош,

Чу дев мунҳариф аз роҳи мустақим мабош [18, ғ. 1028, 623].

Шоир дар ин фармоиши худ ба нафсаш насихат дода чунин мефармояд, ки эй дил ту ҳамеша ба ростиву дурустӣ бигарав ва ҳаргиз дар фикри тарсу ҳарос мабош мисли деви саркаш, ту аз роҳи рост ба инҳирофу қачӣ рӯй манамоӣ. Агар ту ростдил бошӣ, ҳаргиз аз чизе бим надошта бош зеро онро, ки ҳисоб пок бошад аз муҳосиба чӣ бок бошад. Ва калимаи мунҳариф дар шакли тазодӣ бо вожаи мустақим чунин омадааст: инҳирофёфта, аз роҳи рост баромада, ба роҳи қач рафта, хамида, қач; мунҳариф шудани мизоч а) аз ҳолати эътидол баромадани мизоч; б) маҷ.бемор шудан.

Онро, ки вучуд пок бошад,
Аз рӯзи ҳисоб чӣ бок бошад (аз муаллиф).

Инчунин, калимаҳои **яъс** ва **шаръ**-ро, ки ба маъноҳои навмедӣю рухсатёфта ва ҷоиз шинохта мешаванд, шоир зикр мекунад.

13. Яъс– навмедӣ, хиҷолат, дилсардӣ, маъюсӣ. Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” ба маъноҳои маъюсӣ, ғамгинӣ, навмедӣ [191, 693].

Гули ҳар бӯстонеро, ки бинӣ зери пирохан,
Гулистоне зи доғи яъс, пинҳон дар бағал дорад [19, 102].

Шоир ёдовар аз он шудааст, ки ҳар кучо, ки мавҷуди зинда арзи ҳастӣ мекунад, онҳо аз қадом як ҷиҳате норасоиву навмедие мавҷуд аст.

Вожаи **яъс** реша дар луғати араб дошта, маъноӣ ба итмом расидани тамаъро ифода мекунад [75, 892]. Инчунин, ба маъноӣ ноумед шудан ва дил қандан низ омадааст [191, 232]. Ин истилоҳ як истилоҳи қуръонист ва дар ёздаҳ маврид дар он такрор шудааст. **Яъс** ва ноумедӣ яке аз масъалаҳои аст, ки дар Қуръону маорифи исломӣ бар дурӣ аз он бисёр таъкид шудааст. Аз раҳмати Худованд ноумед шудан, худ бузургтарин гуноҳе аст, ки дар шариат таъйид шудааст. Навмедӣ аз раҳмати Худованд ҳатто, ки қуфр аст ва аз ҷумла худ ба таъкид ворид намудааст: “Эй он касоне, ки имон овардаед, аз раҳмати Худоятон навмед мабошед!” Табарӣ дар бораи яъс фармуд: **Яъс** он аст, ки яқин кунем, чизи

орзӯшуда ба даст нахоҳад омад. Роғиб гӯяд: Яъс аз байн рафтани тамаъ аст. *أَفَلَمْ يَنبَأْسِ [15\Раъд, 31].*

Дар “Чавомеъ-ул-чомеъ” мегӯяд: Илллати ин кор он аст, ки яъс илмро дар зимн гирифта, зеро маъюсшаванда медонад, ки ин кор нахоҳад шуд. Роғиб низ наздик ба он гуфтааст. Оё аҳли имон надонистанд, ки агар Худо мехост ҳамаи мардумро хидоят мекард. Яъс, навмед шудан аз чизе, қатъи амал аз шугле, маъюсу дилмондагист [75, 258]. Яъс, дар “Фарҳанги тоҷикӣ ба руси” низ бо маъноҳои навмедӣ, маъюсӣ, умед кандан аз чизе, ба маъюсӣ расидан, дар чизе ноумед шудан мебошад [196, 796].

Толиб чунин фармудааст:

Ё раб, дилам чи нукта зи девони яъс хонд,

К-аз дафтари умед бурун кард номи хеш [18, ғ. 1033, 627].

Толиб мефармояд, ки Парвардигоро! Намедонам барои чӣ дилам аз девони навмедӣ нуктаеро хонд, ки худро аз қатори умедворон берун мебинам. Ҳамчунин Толиб дар ғазали дигараш вожаи яъсро истифода кардааст, ки аз назари банда тобиши танбеҳӣ дорад, то бо худ танбеҳро раво дошта, сарзаниш дароварад, ки ҳануз ҳам костагии дар ишқ дар вучудаш боқист.

Дил зи бас хӯ карда дар ишқи ту бо пайғоми яъс,

Ҳар чи мегӯянд, бар гӯш ин садо меоядаш... [19, 227].

14. Шаръ – рухсатёфта, ҷоиз, раво, оин, қоида, тартиб, қонун. Тазод - манъшуда, ғайри иҷоза, нораво.

Асли ин вожа ба ҷӯи об итлоқ шудааст ва сипас ба роҳу равиш низ маънидод шудааст [75, 450]. Чунонки гуфта шуд ба маънои ҷои хӯрдану бардоштани об ва дин низ омадааст. Истилоҳи шариат аз ҳамин реша буда, ба маънои маҷмуаи одобу эътиқод ва аъмолист, ки пайравони ҳар дине аз он кор мегиранд [192, 809].

Агар ба дин шариат гуфта мешавад, шояд ба хотири шабоҳате, ки миёни дини ҳақиқӣ ва ҷӯи об, ки бо он “Шариа” гуфта мешавад дар он

бошад, ки ҳамон тавре, чӯи обро агар пешаш гирифта шавад, як рӯзе аз он сарозер шуда ва ба роҳи худ идома медиҳад. Яъне пеши роҳи вайро гирифта намешавад, ҳамон тавре, ки пеши роҳи динро гирифта намешавад. Ва шабоҳати дигараш дар он аст, ки ҳарду, ҳам чӯи об ва ҳам шариат (дин) тамизкунандаи инсон мебошанд. Яъне ҳам об инсонро пок мекунад ва ҳам дин. Об зоҳири инсонро пок мекунад, вале дин бошад ботини вайро покиза ниғаҳ медорад. Ин аст он шабоҳате, ки миёни ин ду истилоҳ вучуд дорад.

Шаръ бо шаклҳои гуногун дар Қуръон панҷ маротиба такрор шудааст. Шаръ бо доштани як сактаи охир, ки ифодакунандаи ҳарфи айни арабӣ мебошад, аз калимаи шарр – бадӣ, фасод; зараррасонӣ ва бадкирдорӣ фарқ карда, ифодаи дигарро мегирад. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба маънои оину тариқати дини ислом, қонунҳои ислом шарҳ ёфтааст. Толиб чунин мефармояд:

Мапеч гӯши иродат зи ҳукми нофизи шаръ,

Ки дар иҷораи шаръӣ, на дар иҷораи ақл [18, ғ.1011, 618].

Шоир дар ин ҷо ба касоне, ки дар паймудани роҳи вазнине, ки дар пеши рӯй доранду фақат ба ақлу истидлолҳои ақлӣ басанда мекунанд, метозаду бар онҳо ишкол ворид мекунад, ки ту набояд ҳеч гоҳ аз ҳукми нофиз ва қатъии шариат рӯй гардонӣ, зеро туро соҳиби шариат офарида ба ҳамин хотир бояд дар ихтиёри вай бошӣ, на дар ихтиёри ақл. Ақл, гарчанде аз ҷумлаи дарккунандаҳои аслии барои инсон маҳсуб мешавад, вале ба танҳои наметавонад роҳи сахте, ки пеши рӯяш аст, бирасонад. Ба ҳамин хотир агар ақл ҳамроҳи шаръ бошад, ки воқеият ҳам бояд чунин бошад, ба мақсуди хеш ноил мешавад.

Ту худ ҷӣ фитнай, ки ба чашмони турки маст,

Торочи ақли мардуми хушёр мекунӣ [30, 180].

Калимаи нофиз бошад, дар шеър ба маънои нуфузкунанда, ҷоришаванда, ба таври қатъӣ иҷрошаванда омадааст.

Калимаҳои **файз** ва **таваккул**, ки чузъи вожаи ирфонӣ-қуръонӣ аст, ба маъноҳои эҳсон, лутф, хайр, бахшоиш, афзунӣ, фаровонӣ, хайру баракат ва эътимод, така кардан дар ғазали Толиб омадааст.

15. Файз – ин калима реша дар луғати араб дошта, ба маънои зиёд шудани об ҷуноне, ки сел гардад ва ба маънои бахшишу ато низ омадааст [75, 789]. Вожаи файз дар шаклҳои гуногун ҳашт маротиба дар Қуръон омадааст, ки тақрибан ба маъноҳои зикршуда мебошад. Файз дар истилоҳи орифон ба се маъно омадааст:

1. Илқо намудани амре дар қалб ба тариқи илҳом, бидуни ранҷу машаққат.

2. Ба маънои кори хубе, ки доим бошад ва дар ивазаш чизе талаб карда нашавад.

3. Ба маънои вучуд ва ҳастӣ мебошад.

4. Файз афзоиши об, аз ҳад зиёд шудани об, бисёрӣ, афзунӣ, фаровонӣ дар бахшиш ва некӣ, баракат, хайру барака.

Биё, ки чораи завқи ҳузуру назми умур,

Ба файзбахшии аҳли назар тавонӣ кард [20, 368].

Толиб чунин фармудааст:

Саҳоб файзи тарашшуҳ дарег дораду ман,

Тамоми тухми гулу лола дар замин дорам [18, ғ.1218, 701].

Шоир дар ин сурудаи хеш мефармояд, ки ман омодагии касби маърифатро дорам ва ҳозирам, ки аз истеъдоди доштаи худ маҳсул бардорам ва тухми ҳама чизро коштаам, аммо дар ин миён абрҳое ҳастанд, ки аз резиши тарашшуҳи хеш дарег карда истодаанд. Тарашшуҳ, обери мегуянд, ки аз баландӣ ба зер мешорад.

Толиб аз он ҷое, ки нисбат ба падидаҳои атрофи хеш маърифати комил дорад аз ҷумла нисбат ба маорифи динӣ дарки саҳеҳ дорад ва ба ҳамин хотир ноил гаштан ба илму маърифатро фақат аз ҷониби Худо медонаду бас. Худро дар ин миён фақат ҳамчун кишоварз мемонад. Кишоварз вазифа дорад, ки заминро дар замони муносиб шухм зада ва

базраафшонӣ кунад, аммо маҳсул мерӯяд ва ё не, дар дасти кишоварз нест. Илм низ ҳамин гуна аст. Робитаи ба рутбаҳои баланди илмӣ расидан, ҳамин робитаи кишоварзу пошидани дона аст.

Бар осмони макрамаат аз рӯшанони илм,

Чун Муштарӣ ба нури хирад Саъди Акбарам [173, 398].

Агар истеъдоди хуб дошта бошӣ ва дилатро барои фаҳму дарки маорифу маънавият муҳайё карда бошӣ, файзи Худо ба ту сарозер мегардад, вале дар ғайри ин сурат мумкин аст ту солҳо заҳмат кашӣ, вале ба ҷое нарасӣ. Ҳамон тавре, ки кишоварз низ андак хатое кунад, мумкин аст тамоми заҳматҳои кашадааш бар боди фано равад.

Саҳоби исматам дар пардаи номус мегирям,

Ниҳон аз маҳрамон чун шамъ дар фонус мегирям [18, 700].

Таваккул – эътимод, таъя кардан, умед бастан, ба ваколат супурдан ва бо калимаҳои безътимодӣ, бемуттақо, такаббур, худбоварӣ дар тазод аст. Таваккул реша дар луғати араб дошта, ба маънои эътимод кардан ба дигар ва ўро ҷойгузини худ қарор додан мебошад [75, 223]. Инчунин ба маънои қор боз гузоштан, қорро ба қасе дигар гузоштан, ба дигаре эътимод кардан, ба умеди Худо будан, ё қорро ба Худо ҳавола кардан низ, омадааст. Гузоштани қорҳои худ ба соҳиби хеш ва эътимод кардан ба вай. Аммо дар истилоҳ бошад таваккул ба маънои дилбастагӣ ва эътимоди қомил ба Парвардигор аст ва ин ниҳояти қамоли инсонӣ аст ва дар ашъори ирфонии Толиб ба ҳамин маъно зикр шудааст. Зеро инсон ҳар андоза Худоро беҳтар бишиносад ва аз қудрат, раҳмат ва ҳикмати ў зиёд огоҳ гардад, дилбастагии ў ба он зоти беҳамто зиёд шавад [191, 410]. Ин вожа дар Қуръон шаст маротиба бо шаклҳои гуногун ворид шудааст, ки ҳама ба ҳамин маъноҳо ном бурда шудааст.

Таваккул дар “Қомусуччадиди Ҳория” [165, 743] ба чунин маънӣ омадааст: “Эътимода баъзуҳум ало баъзин”, яъне эътимод қардани қасе бо қаси дигар. Дар асари “Калила ва Димна” бетағйир, дар шакли таваккул омадааст: Дигар рӯз шоҳзодаро гуфтанд: Агар таваккули туро

самароте хоҳад буд, имрӯз тимори харчи мо бояд дошт. Баъзан дар аксарияти ҳол дар шакли таваккал низ, навишта ва хонда мешавад.

Агар бо ту насозад душман эй дӯст,
Ту мебояд, ки бо душман бисозӣ.
Гарат ранче расад, махруш махрош,
Таваккал кун ба лутфи бениёзӣ [115, 528].

Толиб чунин фармудааст:

Ҳар чора бар рухам дари яъс гушудааст,
Дилхушкунӣ ба ғайри таваккул надидаам [18, ғ.1234, 709].

Толиб дар ин чо мехоҳад ба ин матлаб ишора намояд, ки барои комёбӣ ва ба саодат расидани худ харчи чораандешӣ мекунам ба чое намерасам ва ҳама дарҳо ба рӯям баста аст, магар дари таваккул, ки ҳамеша баҳри инсон боз аст ва ман ҳам танҳо бо таваккул ҳастам, ки дил хуш менамоям.

Албатта, инро бояд қайд намуд, ки таваккул ба ин маъно нест, ки инсон кушишу талошро раҳо карда ва фақат гӯяд, ки ман таваккул ба Худо кардам. Ин андеша як андешаи комилан нодуруст аст ва бо таълимоти дақиқи исломӣ намесозад. Инсон бояд дар ҳар коре талошу кӯшиши худро то андозае, ки метавонад анҷом диҳад. Ё ба ибораи дигар он чи аз дастат меояд анҷом деҳ ва он чи, ки дигар аз ӯҳдаи ту берун аст ва ту наметавонӣ ба он даст ёбӣ, дар ин ҳолат вайро ба Худо воғузур намо, ин аст маънои дақиқи таваккул.

وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ - ин зикр дар Қуръони азимушшаън омада аст, ки чунин маъноро дар бар мегирад: “Ва ҳарки бар Худо таваккул кунад, Худо ӯро кофӣ аст” [15/ 3, 558].

Дар замони Паёмбари ислом (с) рӯзе яке аз ёронашон шутурашро раҳо карда, ба назди он Ҳазрат рафтанд. Паёмбар аз вай савол кард, ки барои чӣ шутуратро набастӣ то фирор накунад? Он шахс дар ҷавоб гуфт, ки ман таваккал ба Худо кардам. Паёмбар ба он шахс фармуданд, ки

шумо шутуратонро бибандед ва сипас ба Худо таваккул намоед.
Чалолуддини Балхӣ мефармояд:

Гуфт Пайғамбар ба овози баланд,
Бо таваккул зонуи уштур бибанд.
Рамзи “алкосиб ҳабубуллаҳ” шунав,
Аз таваккул дар сабаб коҳил машав [5, 547].

Хайл – бо чунин вожаҳо ҳаммаъно мебошад: гала, савораафсарон, урдӯ, гурӯҳи асбҳо, сипоҳ, лашкари савора, чамоат, қавм, тоифа. Асли ин вожа ба маънои падидаҳои номаълум омадааст мисли хобе, ки маълум нест. Аммо маънои дигаре низ барои он зикр намудаанд ва он ба маънои исми ҳайвон махсусан номи асп омадааст. Инчунин, ба маънои гурӯҳи аспҳо, гурӯҳи саворон, сипоҳ, лашкар, урдугоҳ ва лашкаргоҳ омадааст [191, 217].

Истилоҳи номбурдашуда чаҳор маротиба дар Қуръон ворид гаштааст ва ҳама ба ҳамон маъно, ки барояш гуфта шуд, яъне аспҳо ва ё гурӯҳе аз асбон омадааст. Ҳамчунин дар “Қомусуччадид”-и Алӣ ибни Ҳория низ, чунин омадааст: “Алхайлу ҳия чамоатул афрос”. Афрос дар шакли шумораи чамъи исм аспҳоро ифода мекунад [164, 325]. 2. аскарони савора, саворон, мавкиб (мавкиб, аз арабӣ маънои савораро дорад) [164, 326].

Оранд фавҷ – фавҷ ба чанги муҳолифон,
Аз зангу турк, хайлу ҳашам абру офтоб [16, 32].

Толиб чунин фармудааст:

Додаем аз рашаҳоти миҷжа тартиби сипоҳ,
То нагӯянд, ки беҳайлу ҳашам омадаем [18, ғ.1263, 720].

Метавон ин сурудаи Толибро ин гуна баён дошт, ки вай ҳоли худро дар рӯзи ҳисоб тавсиф кардааст. Вай чунин мефармояд, ки мо дар рӯзи қиёмат тушае чуз ашқу оҳ надорем. Толиб дар ин ҷо аз истиёраи хубе истифода намуда захираи маънавияти худро ба лашкару сипоҳе, ки пур

аз асбону уштурон аст, ташбех додааст, ва мӯйҳои мижжаашро тартиби сипоҳ медонад.

Маъмулан, касе ба чое меравад, ки дигарон ба вазъу ҳоли вай нигаранд, то бибинанд бо худ чӣ овардааст ва агар бо сипоҳу саворони зиёд ворид шавад, ҳатман ўро меситоянд ва агар бо дасти ҳолӣ ворид шавад, чандон ба вай таваччуҳ зоҳир намекунанд. Толиб низ саҳнаи вопасинро пеши рӯ намуда чунин мефармояд, ки он рӯз ман вориди он чо шудам сипоҳу асбоне, ки ҳамроҳам ҳаст, то нерӯе ё чуръате дошта бошам.

Аз мазмуну мурағиботи ин бахш ҳулоса кардан бар он аст, ки Муҳаммад Толиб як шахсияте огоҳу бедор, орифе, бар аъмолу кирдору гуфтори хеш мусаллат ва ҷавобгӯ мебошад. Ё дар эҷод мубаллиғи тавоно дар илму адаб, дорандаи маҳорати нотакрор дар эҷоди назм, зоҳиркуандаи қобиле дар ақидаву афкор мебошад. Аз он чое, ки дар ин фасл калимоти ирфонии зиёде аз ғазалиёти эшон дар риштаи татқиқ кашида шуду ба маъно ворид карда шуд, ки ҳамагӣ дар қолабҳои рангоранги лексии лингвистикаи муосир вонамуд мешаванд, Толиб забоншиноси хуби даврони хеш низ будаву аз рангинҳои забони шевои тоҷику форс баҳрамандӣ доштааст.

2.2. Сермаъноии вожагони ғазалиёти Толиб

Маврид ба таъкид аст, ки аксари муҳаққиконе, ки ба таҳлили осори манзум даст задаанд, зимни тадқиқу таҳлил хусусиятҳои сермаъноии калимаҳоро низ таҳлил намуда, доир ба ифодаи семантикии онҳо андешаҳои ҷолибе баён кардаанд. Махсусан, дар рисолаҳои илмии солҳои охир доир ба осори манзум таълифнамудаи забоншиносон Ш. Каримов, З. Мухторов, Саломов М, Ш. Ҳайтова, Қ. Мухторӣ, Аҳмади Ҳочӣ Ҳусайнӣ, Рашид Курмонҷ, Х. Кабилов, Х. Табаров, Н. Каримов ва дигарон ба масъалаи сермаъноии калимаҳо дар забони осори манзум таваччуҳи хосае зоҳир гардидааст [140, 232].

Онам, ки ба қолаби сухан чон зи ман аст,

Гулзори баён пургулу райҳон зи ман аст.

Ороиши табъи тозагӯён зи ман аст,

Шамъи мутаахирин фурӯзон зи ман аст [19, 292].

Забони назми Толиб, аз шоирриятш маълум мегардад, ки аз хусусиятҳои семантикии воҳидҳои луғавӣ бар худ ғановате дорад. Аз ин ҷост, ки маҳорат ва забони услуби ӯ дар баҳрабардорӣ аз ҷиҳатҳои семантикӣ ва тобишҳои гуногуну рангини калом ҷойгоҳи махсусро соҳиб аст. “Мавзуи семантикаи калима дорой мафҳуми васеъ буда, мафҳуми гуногун чун калимаҳои сермаъно, ҳаммаъно, муқобилмаъно, таносуби ҷараёни инкишоф, тағйири маъноинтиҳобу истеъмоли калимаро дар бар мегирад” [32,70].

Чуноне, ки маълумотҳо тасдиқ мекунанд, забони услуби назм устувор аст, имкониятҳои дар инъикоси тағйироти лексико-грамматикӣ аз наср дида маҳдудтар аст. Вале бо ин ҳама аз тарафе доманай назм аз мақоми бештар ба қор гирифтани калимаҳои сермаъно ва тобишҳои дигари маъноӣ фарроҳу кушода аст. Аз ин ҷиҳат омӯзишу баррасии семантикии лексика, бо тобишҳои рангоранг мақоми махсус дорад.

Калимаҳо дар забон вобаста ба ифодаи маъно ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: Гурӯҳи аввали калимаҳо танҳо як маънои мушаххасро ифода карда, ба доираи калимаҳои якмаъно дохил мешаванд. Масалан, истилоҳоти илму техника ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд. Гурӯҳи дигари калимаҳои таркиби луғавии забон дар ифодаи ду ва зиёда маъноҳо қор фармуда мешавад. Ҳодисаи сермаъношавӣ ба ҳамаи забонҳо ва ба аксари калимаҳои забон хос мебошанд. Калимаҳо ҳамчунин ифодакунандаи номи мафҳумҳо ба осонӣ метавонанд аз як аломат ба аломати дигар гузаранд. Сермаъноии калимаҳо ба воситаи гузаштани маънои як калима ба мафҳуми дигар зоҳир мегардад. Ин қоида бо давраҳои муайяни ҳастии башарӣ низ вобастагӣ дорад. Ҳар

давраву ҳар замоне, ки дар ҳоли гузариш воқеъ аст, каломаш сермаъношавии худро дорост, зеро бо гузариши айём калом ҳам тағйир меёбад.

“Тағйироту инкишофи маънои калима бештар дар он қисмати таркибии луғавӣ ба амал меоянд, ки бо муҳимтарин падидаҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва иқтисодии ҳар як марҳалаи муайяни таърихӣ алоқаманданд” [79, 52].

Дар девони шоир ба вожагоне аз қабилӣ “сар” [19, 68], “шона” [19, 74], “май” [19, 119], “соқӣ” [19, 232], “ёр” [19, 185], “ҳаво” [19, 280]. “ҳалқа” [19, 279], “чеҳра” [19, 58], “тор” [19, 253] “машқ” [19, 251], “давр” [19, 96], ва “самум” [19, 97] бармехӯрем, ки сермаъно мебошанд. Масалан:

1. Сар. Дил бар **сари** дил рехта дар кӯи ту то арш,
Он Каъба магар корғаҳи шишагарон аст?
Ҳар ҳалқаи занҷири **сари зулфи** ту чашмест,
К- он чашм ба рӯи ту ба ҳасрат нигарон аст [19, 68].

Дар ин ғазали Толиб калимаи **сар**-ро дар ду қолаб мебинем, ки яке сари дил ва дигаре сари зулф мебошад. Толиб аз санъати ташбех истифода карда, шоирона аз ду ибора истифода намудааст, ва матлаби худро ба каси мавриди назараш баён кардааст

Вожаи “сар” дар ғазалиёти шоир дар мавридҳои хеле зиёд бо маъноҳои гуногун мавриди истифода қарор гирифтааст. Масалан дар ғазали дигараш чунин аст:

Худоё, бар **сари** ноз ор бо мо качкулоҳонро,
Ба сеҳри ғамза бар мо фитна кун ҷодунигоҳонро.
Биёбони муҳаббат **сар** кун, эй дил, к - андар ин водӣ,
Далели Хизр бинӣ лолаи гумкардадомонро [19, 17].

Дар ин мисраъҳо калимаи аввал ба маънои сар омада ва дигараш бо маънои сар кардан ё ибтидо гузоштан ба биёбони муҳаббат оварда шудааст. Ва ин ҳам таҳти санъати рамузу ташбеҳот ба қалам кашида шудааст.

Дар ғазали Ҳофиз мебинем, ки калимаи сар дар мавриди дигар истифода шудааст:

Сар зи мастӣ бар нагирад то ба субҳи рӯзи ҳашр,

Ҳар ки чун ман дар азал як чуръа хурд аз чоми дӯст [30, 102].

2. Шона. Толиб калимаи шонаро дар ашъораш ба маврид чунин овардааст, ки яке аз калимаҳои сермаъно буда, дар мавридҳои мухталиф ва қолабҳои гуногун ба забон оварда мешавад:

Нашуд маҷрӯҳ дил дар чини он зулф,

Ҳамоно шонаро дандон фитодаст [19, 74].

Чун ибтидои ин ғазал ёде аз ҳасрати чонон оғоз мешаваду бар чони гӯянда фитодаст, натиҷа бар он меанҷомад, ки ин ҷо тараннуми ишқасту шиква аз дурии чононе, ки мавриди назар аст. Шона асбоби зинатдихӣ аст, ки афрод мӯйҳояшонро ҳамвору зебо месозанд. Шона бо маънои дигараш устухонест дар ҷисми одамият ва ҳайвонот, ки дар китфи онҳо ҷойгир аст. Ҷойи дигар шоир васфи шонаро чунин овардаст:

Доғам аз марҳамии шона, ки ҳар дам густох,

Панча дар панҷаи он зулфи парешон орад [19, 74].

Шоир завқи он дорад, ки боре ҳам бошад, тарки ҳичрон созаду ба сӯйи муҳибон боз равад, аммо бо он сару савдое, ки Ҳиндустон дорад қалбаш иҷоза намедихад. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” бо маъноҳои зиёд мисли: олати дандонадор барои ҳамвор кардан ва ба тартиб овардани мӯй, шона бастан шоху навда баровардани ниҳолҳо ва олате, ки дар дӯкони бофандагӣ, торхоро дуто-дуто аз даруни вай мегузаронанд, омадааст [192, 652].

3. Май. Ин калима яке истилоҳотест, ки ҳам дар ирфон, яъне шароби ирфонӣ ва ҳам шароби ангур дар ашъори бисёри аз шоирон дида мешавад. Дар ғазалиёти Ҳоҷаи Ҳофиз дар мавридҳои хело зиёд ба чашм мерасад. Масалан, яке аз онҳоро меоварем:

Ба май иморати дил кун, ки ин ҷаҳон хароб аст,

Бар он сар аст, ки аз хоки мо бисозад хишт [28, 119].

Дар ин маврид Ҳофиз аз майи ирфонӣ истифода карда, таъкид месозад, то дилҳоро аз ишқу самимияти ҳаққ пур кун, зеро дар ин ҷаҳон касе ҷовид нест. Бо ҳамин маъно Толиб низ мавридҳои зиёдеро бо ин вожа дар ғазалҳояш овардааст.

Ғайри май ҳарчи кунам душ вубол аст маро,

Май агар хунифариштаст, ҳалол аст маро [19, 42].

Ин низ маъвои орифона аст, ки ҷуз ёде аз ишқ ба дигар чизе рағбат надорад. “Дар ашъори шоирони ориф басо мушоҳида мешавад, ки онон хирқаву сачҷодаро, ки рамзи тақову ибодат мебошанд, раҳни хароботу майхона кардаанд. Баррасии ин мавзӯ агарчи дар эҷодиёти Ҳоҷа Ҳофиз ба нуқтаи авҷи худ расидааст, яке аз оғозкунандагон ва матраҳкунандагони ин мавзӯ Саъдии Шерозӣ ба ҳисоб меравад”

Мо кулбаи зуҳд баргирифтем,

Сачҷода кӣ мебарад ба хаммор?

Якранг шавем, то набошад,

Ин хирқай ситрпӯши зуннор [30, 301].

Толиб дар шаки дигар бо маънои май чунин мегӯяд:

Дили бирёну ашки лолагун пеш ораму гӯям,

Чаро афсурдаи Толиб, шароб инак, шароб инак [19, 232].

Дар ин мисраъҳои Толиб хуррамӣ эҳсос мегардад. Шоир аз он баён мекунад, ки агар мақсуд наздик бошад, дидор муяссараш гардад, дили бирёну ашки лолагунашро пеш меовараду арзи дилашро ифшо месозад.

4. Соқӣ яке аз калимаҳои ирфонии сермаъно буда, ҳам дар қолаби асли ва ҳам дар маҷоз дар бисёри аз ашъори шоирони классик мавриди истифода гардидааст. Соқӣ, агар дар мазмуни аслияш истифода гардад, мухотаб берун аз мафҳум аст, аммо агар маҷоз аст, дар он ҳол мухотаб мешавад.

Толиб чунин сурудааст:

Май нест гавҳаре, ки тавон доданаш ба даст,

Соқӣ, ки бедареғ диҳад, Ҳоҷами тай аст [19, 232].

Ин чо дигар айни мачозаст, зеро гӯянда бо даст доданаширо рад кардааст. Аммо ду калимае, ки бо ҳам наздиканду ирфонӣ, дар ин порча бо ҳам овардааст. Соқӣ ба касе гуфта мешавад, ки ба дигарон об рехта медихад, шаробдихандаро ҳам соқӣ мегӯянд ва ҳамчунин дар мавриди дигар ба сароянда низ соқӣ гуфта мешавад.

Ҳофиз ҳам бо ҳамин мазмун соқиро дар ғазал корбурд кардааст:

Соқӣ, бо нури дида барафрӯз чомро,
Мутриб, бигӯ, ки кори чаҳон шуд ба коми мо [28, 42].

“Соқӣ аз маҳбубтарин чехраҳои шеърии Ҳофиз аст, ки ҳамчун ёру чонон барои худ пойгоҳу пояе дорад ва қору қордонӣ ва қорқардонии ӯ дар ғазали Ҳофиз аз маъшук ё аз пири муғон кам нест” [79, 54].

5. **Вожаи «ёр»**, ки дар забони ғазал яке аз вожаҳои маъмул аст, дорони якчанд маъност, ки ҳамаи маъноҳои он дар атрофи як меҳвар бунёд ёфта, байни ҳам робитаи ногуастани доранд [140, 242].

Ин вожа дар луғат чунин шарҳ ёфтааст: «Ёр – он ки касе ба ӯ ишқ меварзад, маъшук: қарин, ҳамроҳ:

Эй сабр, пой дор, ки паймон шикаст **ёр**,
Корам зи даст рафту наёмад ба даст **ёр** [30, 469].

Калимаи **ёр** дар ғазали Толиб низ бо чунин маъно, яъне ирфонӣ оварда шудааст, ки мегӯяд:

Аз сари қон хостам, чун **ёр** пайдо шуд зи дур,
Аҳли дил дилдорро таъзим 3-ин сон кардаанд [19, 185].

Шоир меҳоҳад ба шунавандааш бирасонад, ки агар ёр пайдо шавад, бо расми ошиқӣ он хел, ки аҳли дил дилдорро таъзим мекунанд, ман ҳам он гуна истикбол хоҳам кард. Ҳамчунин қои дигар дар ғазали ӯ бо чунин маънӣ дар ҳоли интизор ба дидани ёр мегӯяд:

Касе, ки хастаи бустони ғабғаби ёр аст,
Тасаллии дилаш аз нору себ натвон дод [19, 184].

Маънӣ чунин аст, ки каси дар интизори васлати ёр, агарчи дар бустон бошад, хурдани анору себ ҳам таскини дилаш намешавад.

6. **Ҳаво.** Калимаи **ҳаво** чузъи аз вожагони сермаъно маҳсуб мешавад, ки Толиб онро ба мавқеъ дар ашъораш корбаст намудааст:

Ҳаво оташфишонаст, эй нафас, боли фиғон макшо,
Мабодо ҳамчу мурғони ҳаво дар ними раҳ сӯзӣ [19, 280].

Аз мисраҳои фавқ ба чунин натиҷа расидан мумкин аст, ки ҳавои оташфишон он хангомеро, мавриде ё вазъиятеро дар назар гирифтааст, ки хавфнок асту худӣ Толиб нигарон мебошад. Бинобар ин, ӯ таъкид мекунад, то нафас бишнавад, ки ҳоли фиғон баровардан нест, зеро эҳтимоли он аст, ки мисли мурғони ҳаво дар ними раҳ бисӯзад. Ҳаво калимаи арабӣ, аз ҷумлаи калимоти сермаъно буда, дар нутқи одамӣ бо маъноҳои нафас, оҳанг, осмон, ҳавои муҳит, гарму хунук, ҳавову ҳавас, ҳавои нафс ва бисёр маъноҳои дигар омада метавонад. Ҳамчунин, Ҳаво аз диди ирфони динӣ номи «Уммул-башар» модари инсонҳо мебошад, ки дар тамоми фарҳангҳои арабию форсӣ зикр шудааст. **Ҳаво** حوا ба маънои «зиндагӣ», тибқи таълимоти динӣ, модари инсонҳо, уммулбашар, ҳамсари Одам алайҳиссалом, ки дар фарҳанги аврупоӣ ба шакли Ева маъмул аст [191, 494].

Ҳалқа дар гӯши туст оламу ту,

Ҳалқа дар гӯши зулфи хештанӣ [19, 279].

7. **Ҳалқа** – абзори зинатие, ки занҳо дар гӯш меовезанд, гӯшвора, ҳалқаи дарвоза, ҳалқаи занчир, ҳалқаи зулф, ҳалқаи одамону дӯстон, ҳалқаи банд-арғамчин, ҳалқаҳои дӯғкашӣ. Бо ин мазмун калимаҳо хело сершуморанд ва серистеъмол низ ҳастанд. Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” ба чунин маъноҳо омадааст: «Ҳалқа. 1 حلقه. ҳар чизи давра ва доирашакл, ки дарунаш ҳоли бошад: ҳалқаи дар. 2. давра, доира; ҳалқаи ихота доираи муҳосира. 3. гӯшвора. 4. печутоби мӯй; ҳалқа-ҳалқа доира-доира, гирд-гирд, гиреҳ-гиреҳ» [192, 589]. Калимаи ҳалқа дар баъзе аз мавридҳои забонӣ мисли: ҳалқаи калимаҳо, дар ҳалқаи маъно ва ғ. Ба кор гирифта мешавад. Барои мисол “дар ифодаи калонӣ: **харсанг**, **харгӯш** чунин маъноҳо бо вучуди тангии доираи

зоҳиршавиашон мустақилияти бештаре доранд, ба ҷумлаи маъноҳои озоди лугавӣ дохил мешаванд ва дар **ҳалқаи маъноҳои лугавии озоди он** чой мегиранд” [94, 15].

Толиб дар мисраи охири байти мазкур худро мухотаб қарор додааст ва бо худ (албатта дар шахси худ касонеро низ, ки чунин тавсифро марбутанд), зеро қасди шоирон панд додан мебошад, оламеро, ки ту дорӣ ҳалқаест бар гӯши ту ва ту ҳалқа дар гӯши зулфи хештан ҳастӣ. Ҳар касеро тавоне, ҳунаре ё маҳорате муқаддар мегардад, ки ӯ побастаи он аст. Толиб маҳорати хештанро дар суҳанварӣ мебинад.

Дар мадди назар ҳам гулу ҳам чеҳраи соқист,

Гаҳ рӯ ба гулу гоҳ ба вай мекунам имшаб [19, 58].

8. Чеҳра вожае мебошад, ки дар шаклҳои гуногун, мисли рӯ, рӯй, лиқо, симо, рухсор, ораз, намуди зоҳирӣ омада ва калимаи сермаъно буда, бо маъноҳои чеҳраи гандумгун, чеҳраи зебо, чеҳраи сафед, чеҳраи сиёҳчатоб, чеҳраи хандон; чеҳраи гарм, нӯронӣ, сиёсӣ, рӯи писандида, рӯи зебо ва дилкаш меояд. Калимаи мазкур дар “Фарҳанги форсии Амид” бо маъноҳои «рӯй, рухсор ва сурати одамӣ» оварда шудааст [166, 397]. Дар ин сурудаи Муҳаммад Толиб интиҳои ҳамаи гуфтор бо шаб тааллуқ дорад. Бинобар ин ҳам хулосагирӣ бо он марбут мешавад, ки ин ҷо тараннуми ишқ асту соқӣ маъшукест, ки суҳбати бо ӯ ва тасавури дидораш ба шаб муяссар мегардад, зеро аз фаромӯш кардани хобу беҳобӣ низ ба дунбол шукӯҳ карда шудааст. Дар ин мисраҳо соқӣ низ оварда шудааст, ки ин калима ирфонӣ буда, дар бисёри ашъор ба чашм мерасад: соқӣ- обдеҳ, майкаш, шаробдиханда, маъшук, маҳбуб

Берун зи лаби ту соқие нест,

Дар давр касе, ки ком дорад [79, 132].

Ё ин, ки:

Ман ҳамон тифлам, ки бо килки мусибат солҳо,

Машқи шеванҳои сероҳанг бо дил кардаам [19, 251].

9. Вожаи «машқ» калимаи сермаъно буда, дар самтҳои гуногуни ҳаёти ҳамарӯза дар забон ба қор гирифта мешавад. Машқи варзишӣ,

машқи хату хониш, машқи мусиқиву суруд, машқи кӯҳнавардӣ ва ғ. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» чунин омадааст: «Барои ба даст овардани малака ва маҳорат пай дар пай машғул шудан бо коре, тамрин, тайёрии пешакӣ» [191, 367].

Аммо дар шеъри Толиб мазмун дигар аст, яъне иброз медорад, ки ҳамчуноне тифл бо килк машқ мекунад, ӯ солҳо машқи шеван – оҳу нолаҳои сӯзонро бо мақомҳои мухталиф тавассути қалб ба анҷом мерасонад. Зеро дар давом меоварад, ки ғайри дилам дар водии ишқ, ёри дигаре пайдоям нашуд, ки ёру рафиқи роҳам бошад [191, 366–367].

10. Тор. Пар баровардаам аз новаки ишқат чу хумо,
Вақти он аст, к-аз ин кунгура парвоз кунам,
Тори қонуни вафо гашта куҳан, мехоҳам.
Хешро тофта абрешими ин соз кунам [19, 253].

“Чунончи, аз омоними тор (ба маънои нах, ришта, сим) калимаҳои сермаъно аз қабиле тори рубоб, тори анкабут, тори либосовезӣ, тори зулф, аз тору пуд чудо шудан пайдо шуда бошад, аз омоними дигари тор (ба маънои боло, сар, фарқ) калимаҳои сермаънои дигар аз қабиле тори сар, тори кӯҳ, тори дарахт, тори бом ҳосил шудааст” [76, 162].

Калимаи «тор», ки дар абёти болоӣ омадааст, аз гурӯҳи калимаҳои сермаъно буда, дар забон ба маъноҳои тори ришта, тори мӯй, торбанд, тори матоъ, тори асбоби мӯсиқӣ, шаби тор, тори баландӣ, тори сар, тори танбур, рубоб, ғижжак, дугор, тори анкабут ва чандин маъноҳои дигар аз забон мебарояд. Дар забони арабӣ ба маънои парвоз кардан оварда мешавад. Дар фарҳангҳои мавриди истифодаи мо бо маъноҳои боло оварда шудааст. Баъзан одаме рӯзгореро пеши назар меоварад ва ҳамчунон ки миёни мардум гуфта мешавад, (дилаш гум мезанад) ва мехоҳад бозгаште муяссараш гардад, то ба он мақом боз гардад. Аз ин вачҳ Муҳаммад Толиб низ дар он ҳангома дучор гардида, худро дар ҳоле дарёфтааст, ки гӯё мисли хумо пар баровараду парвоз кунад ва он риштае, ки вафодориро интизор аз ӯ дошт, худро мисли тофтаи абрешим дигаргун сохта ба ҳамон қонуни пешин амал кунад.

11. Давр.

Даври фалак шикаста диламро зи сар шикаст,
Хурдам шикаста буд аз он хурдтар шикаст [19, 96].

Шоир тахти иборай даври фалак рӯзгореро зери назар гирифтааст, ки умр ба сар мебарад. Албатта ин ҳолат дар мавридҳои зиндагӣ қариб, ки ҳамаро фаро мегирад, зеро рӯзгор пастиву баландиҳои бисёре дорад. Гӯянда аз он шиква мекунад, ки ким-кадом мочарое дар замона дилашро шикастааст ва ин шикастагии дил низ аз назари забон дар қолаби маҷоз оварда шудааст, ки озору шиканчаро дар бар мегирад.

Давр – маъноҳои зиёдеро дар бар мегирад ва ҳамеша дар забони мардуми тоҷик серистеъмоли дорад. Вожаи давр ҳар замонро дар рӯзгори одамӣ муаррифӣ менамояд: даври кӯдакӣ, даври ҷавонӣ, даврони мӯйсафедӣ ва мисли инҳо. Вожаи мазкур дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба чунин маъноҳо омадааст: «Даври осмон, даври замин, даври офтобу моҳтоб, даври гардун, ҳамагӣ дарбаргирандаи маъноеву мазмуне ҳастанд. Давр задан, давра карда нишастан, давраи баҳорону тобистон, зимистону тирамоҳ, давраи ҳосилғундорӣ ва бисёр маъноҳои дигар аз қабилӣ ҳамин маъно ҳастанд. Давр гардиш, чархиш, ҳаракат дар гирди чизе; даври фалак гардиши фалак, чархи фалак; замона, рӯзгор [191, 453].

Оҳи мо ҳамдами мо буд дар ин дашти **самум**,

Ҳама раҳ бар даҳани мор гузаштему гузашт [19, 97].

12. Самум ба маънои сӯзон омадааст, ки маъноҳои бисёро дар бар мегирад, мисли оташи сӯзон, бод, офтоб, ишқ, дарди сӯзон ва ғайраҳо мебошанд. Самум калимаи сермаъноӣ арабӣ буда, маънои аслии ва дар баъзе мавридҳо ба маънои маҷозӣ низ истифода шудааст. Дар Қуръони карим дар се маврид оварда шудааст. Яке дар Сураи Ҳичр [15,27]. ба маънои «оташи сӯзон ва бедуд» ва дигаре дар сураи Тур [15, 49]. Дар ин сураи ба маънои «азоби сӯзон», мавриди сеюм бошад дар Сураи Воқеа, [15, 42] ба маъноҳои бодӣ сӯзон ва оби ҷӯшон оварда шудааст, ки чунин аст: «Ва аҳли шақоват, ки ҷӣ андоза аҳли шақоватанд, напурс. Онҳо дар бодӣ сӯзон ва оби ҷӯшон қарор доранд».

Шоир ин чо рӯзгореро, ки баъзан аз хушиҳо низ холӣ набуда ва аксаран худро дар ғурбату танҳой, азиятҳои пай дар пай эҳсос карда, васф мекунад, ки чу насим аз дари гулзор, зи гулу хор гузаштем, ҳама дам бо худ будему, ҳама раҳ бар даҳани мор гузаштем ва ҳатто дори Мансурро дар ашъораш бар масал мекашад, ки гӯё ӯ ибрати мо буд, аммо ҳама гузашт. Гуфтани ас, ки ҳар чи аз некиву бадӣ дар рӯзгор ба сар меояд, ҳамагӣ гузарост.

Дори Мансур пайи ибрати мо буд магар,

Ки чу дидем, зи асрор гузаштему гузашт [19, 97].

Ҳамаи ин гуфтаҳо далолат ба сабури доноӣ, то чи андоза мавриди истифода карда тавонистани вожаҳои сермаъно дар назмро доранд. Шоир бо овардани калимаҳои сершумори сермаъно дар ғазалиёти хеш аз худ комилияти маҳорати комиро ифшо кардааст. Ин ҳама нақш кардани калимаҳои сермаъно дар ашъор хунару донишро тақозо мекунад. Таҳти ин хунари шоир ҳикматҳо ниҳон аст. Аз тарафе истифодаи ин каломро ӯ асбоби печидагии гуфтор сохтааст, ки мафҳум печидагӣ дошта бошад. Аз тарафи дигар ҳамаи ин нақшҳои қаламашро бо тобишҳои маъноиву семантикаи хоси истилоҳот боис кардааст, ки гуфтораш зиннатбору, дилрабӣ дошта ва таассуроташ бештару тарбиятбор бошад.

2.3. Муродифоти луғавӣ дар ғазалиёти Толиб

Муродиф дар забоншиносии мо ҳамчун синоним маъруфу машҳур мебошад. Мафҳуми муродифот (синонимия) ба ҳайси яке шинохташудатарин равобити маъноии байни мафҳумҳо аз дер боз мавриди баҳси забоншиносону фарҳангшиносон қарор гирифтааст. Муродиф дар забон мавқеи хос дорад. “Вақте, ки ду ё зиёда калимаҳо аз ҷиҳати ифодаи маъно ба ҳам наздик бошанд, аммо аз назари мавқеияти маъноии худ ҳар кадом ҷойгоҳи хоси худ ба қор раванд, қорбурди мавриди истемолашон ошкор мешавад” [140, 251].

Ин қисмати таҳқиқи мо ба баррасии гурӯҳҳои луғавӣ дар ғазалиёти Толиби Омулӣ маҳсуб мешавад. Лозим ба ёдоварӣ медонам, ки дар

забони ғазал муродифот яке аз муҳимтарин категорияҳои луғавӣ маҳсуб меёбад. Ашё ва мафҳумҳоро ба таври муассиру ҷаззоб ифода намудан ва ба аҳли эҷод шароит фароҳам овардан то ин, ки вожаҳо имконият пайдо кунанд, ки дар низоми маъноӣ байни онҳо робитае пайдо шавад, восита кардани ин категорияҳо зарур аст. Аҳли шеърӣ адаб барои ба таври муассиру ҷаззоб ифода намудани мафҳумҳо ва ходисаю воқеаҳо аз тобишҳои маъноӣ ва вожаҳои гуногуни маъноҳои ба ҳам қарибдоштаро моҳирона истифода менамоянд.

Дар ғазалиёти Толиб аз ин гуна калимаҳо хеле зиёд қорбурд шудаанд:

Сурма бе дунбола каш бар **нарғиси** дунболадор,

Гӯшаи **ҷашме**, ки он аз гӯшаи абрӯ гузашт [19, 69].

Дар ин сурудаи Толиб, ки муҳаббатро дар доираи муболиға нисбат ба маҳбуб ё маҳбубае кашидааст, вожаҳои ҷашму нарғис, ки мафҳуми якҷайл доранд, гуфторахро зинат бахшидаанд.

Дар ин маврид Шайх Саъдӣ ҳам дар шакли сермаъноӣ калимаи ҷашмро дар ду мисраъ бисёр зебо овардааст:

Маҳ гарчи ба **ҷашми** халқ зебост,

Ту хубтарӣ ба ҷашму абрӯ [30, 379].

Дар ғазали Ҳофиз бо маъноӣ ирфонияш ҷашм чунин васф шудааст:

Сабо ба ҷашми ман андохт хоке аз кӯяш,

Ки оби зиндагиям дар назар намеояд [29, 569].

Дар ин маврид “**ҷашм**” дар “Семантикаи воҳидҳои ғазалиёти Ҳофиз” чунин тавзеҳ гирифтааст: ҷашм – сайри камолот, сифати илҳами ғайбӣ, мушоҳидаи анвори илоҳӣ ва ҷамоли ҳақ [79, 90].

“Нарғис نرگس номи гиёҳи пиёзбеҳи хурду нозуки баҳорӣ, ки гули хушбӯи сафед ё зарди ба ҷашми нимпӯш монандӣ дорад. Дар маҷоз ҷашм; нарғиси маст (маҳмур, шахло, ҷоду) киноя аз ҷашми хумори маҳбуба”. “умеду таваққӯъ ва узви маъруф “ [118, 296].

Гар давр худ накарда такаллуф ба **чаши** ёр,
Дар фасли гул пиёлаи **наргис** тихй чарост? [19, 98].

Толиби Омулӣ дар девони худ аз синонимҳо ба таври вофир истифода намудааст:

Чавр макун дар либоси **рахм**, ки Толиб,
Нек шиносид итоби **лутфи** шуморо [19, 30].

Раҳму лутф калимаҳои арабӣ буда, дар порчаи шеърии фавқ қолаби муродифӣ дошта, итобу лутф муттазод мебошанд. Шоир бо мухотаби хеш дар гуфтугӯст ва ба ӯ мурочиат карда истодааст, ки худро раҳмдил нишон дода чабр бар ман макун, ки ман лутфи сохтаи шуморо хуб мешиносам. Вожаи раҳм ба ғайр аз як сура дар 113 сураи дигари Қуръон дар шакли раҳим омадааст. Раҳим исми фоил аст ва маънои раҳмкунанда меҳрубонро дар бар мегирад. Мувофиқ ба сохтори илоҳӣ раҳм чун эҳсос дар вучуди ҳар мавҷуде, ки чунбанда аст, бо ҳар гуна андоза ҷойгир аст. Раҳм дар шаклҳои зиёд бо дарбаргирандагии маъноҳои зиёд омадааст: лутф, меҳрубонӣ, шафқат, ҳамдардӣ, мулоиматӣ, бахшоиш, ҳалимӣ ва ғ... Дар «Фарҳанги имло» [205, 184], раҳм, яъне меҳрубонӣ, дилсӯзӣ, шафқат, ғамхорӣ; раҳм доштан дилсӯзӣ (меҳр, шафқат) доштан; раҳм кардан (намудан) дил сӯхтан, дилсӯзӣ кардан; «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» [192,156], «Амид» [166, 567].

Дар девони шоир меҳонем:

Пару болам ба ҳазорон шикан ораста аст,
Гӯи аз зулфи арӯсон **пару боласт** маро [19, 42].

«**Пару бол**» вожаҳои бо ҳам синонимиянд. Бол қанотҳои парандаро гӯянд, аммо парҳо дар қанот пайваستاанд, бол беқанот мавҷуд шуда наметавонанд. Дар аксари мавридҳо аз забонҳо ҳам дар маънои асли ва ҳам дар маънои маҷозӣ мисли (пару болам буд, пару болам шикаст, пару болам афтод) ва ғ... шунида мешавад. Он чӣ, ки шоир дар мисраъҳо пару бол овардааст, низ маҷоз аст. Ӯ тахти пару боле, ки овардааст тавоноиву хунар, лаҳзоти зиндагӣ ва омодагии хештанро дар назар гирифта аст. **Шикан** شڪن печу хама зулф баён шудааст. Пару болро ба зулфи арӯсон

алоқаманд аз он сохтааст, ки зулфи арӯсон низ аз печу ҳам иборат аст ва боиси зинати чехраи онон. Ба пари парандагон қисмати дигари парҳои нафис низ мансуб мешаванд. «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» [191, 68], ва дар “Фарҳанги форсии Амид” пар найчаҳои бо мӯяк ва тибит ихоташуда, ки тану боли парандагонро мепӯшонанд, омадааст [166, 205].

Набошад симу зар дархӯрди назми Толиб, эй гардун,

Кам аз найсон най лабреси гавҳар кун даҳонашро [19, 16].

Симу зар бо ҳам калимаҳои ҳаммаъноянд ва дар нутқ бисёри аз мавридҳо дар якҷоягӣ талаффуз карда мешаванд. Дар ин байти Муҳаммад Толиб бо чунин маънӣ оварда шудааст: шоир дар мурочиат бо гардун баён доштааст, ки ҳар он чӣ аз қобилияти рӯҳу илҳомии илоҳӣ ба қалам супурдааст, на аз баҳри симу зар, яъне подош намехоҳад. Дархӯр он чизест аз манобеъ, ки фаъолияти мафъулро мусоидат кунад ва ӯ аз он манфиати моддӣ гирад. Аммо шоир манфиати моддиро тартид мекунад ва аз маъшук ҳоҳони дигар чиз аст. Симу зар дар шеъри боло бо маъноии боигарӣ ва нақдина омадааст. Аммо дар луғатномаҳо мазмунашон мухталифанд. Масалан, дар «Фарҳанги форсии Амид» бо маънии «риштаи борики фелези мисли сими барқ, телефон, торҳои асбоби мусиқӣ» оварда шудааст. Зар ز – фелези зарди қиматбаҳо, тилло, заҳаб. 2. тиллоии маскук; пул; сарват [166, 152].

Чехраву рӯ. Дар мадди назар ҳам гулу ҳам **чехраи** соқист,

Гаҳ рӯ ба гулу гоҳ ба вай мекунам имшаб [19, 58].

Дар шеъри зикршуда тараннумии ишқу соқӣ мадди назари шоир қарор дорад ва тасавури дидораш ба шаб муяссар мегардад. Калимаи рӯ дар шаклҳои гуногун, мисли рӯ, рӯй, лиқо, симо, рухсор, ораз омадааст. Дар “Фарҳанги форсии Амид” бо маъноҳои рӯ, нигоҳ ва сурати одамӣ оварда шудааст [166, 587]. Вожаи рӯ дар биёри аз ғазалиёти орифон оварда шудааст. Аз ҷумла дар ашъори Ҳофиз на дар қолаби асли омадааст, ки чунин аст:

Мастӣ ба чашми шоҳиди дилбанди мо хуш аст,

З-он рӯ сипурдаанд ба мастӣ зимоми мо [29, 42].

Ин чо рӯ дар маънои (аз ин лихоз) омадааст, аммо чашм ба ду маъно:

Якум ба маънии узви босира ва дуввум бо маънии нигоҳ [79, 53].

Ҷамолаш офтоби ҳар назар бод,

Зи хубӣ рӯи хубаш хубтар бод [28, 218].

Вожаи «масту махмур» дар ғазали шоир чунин сурӯда шудааст:

Махмураму паймонаи сад умри абадро,

Табдил ба як соғари май мекунам имшаб.

Ў **масти** шакархобу ман аз нолаи дилсӯз,

Майҳо ҳама дар нохуни най мекунам имшаб [19, 58].

Дар забони арабӣ шароби масткунандае, ки менӯшанд, ҳамр низ ном бурда мешавад. Вобаста ба ин маънӣ махмур ба касе гуфта мешавад, ки ҳамр хурдаву дар ҳоли мастӣ қарор дошта бошад. Аммо махмуреро, ки соҳиби шеър дар назар гирифтааст, маҷозасту аммо арзишманд, вагарна паймонаи сад умри абад, ба як соғари май табдил намегирифт. Шарбати ин эҳсос танҳо маълум ба сарояндаи ин маъност. Махмур ҳамчунон ки гуфта шуд, масти шаробу хуммор гирифта, чашмҳо бечо шуда, зоилияти ақл, калавидану мадхушӣ. Дар фарҳангҳои «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» [192, 774], «Фарҳанги форсии Амид» [166, 965] вожаи махмур *مخمور* ба маъноҳои «хамрхӯрда, майнӯшида, ниммаст, хуморолуд, пурхумор; бо нозу ишва, дилфиреб: чашмони махмур; масту махмур кардан сархушу табъхуш кардан» зикр шудааст [191, 328]. Вожаи маст низ дар мазмуни тоҷикӣ, ҳамин маъноҳоро дар бар дорад. Дар «Фарҳанги Муин» масти хуморолуд омада аст [179, 228].

Зулф – кокул дар дигар ғазали шоир оварда шудааст:

Мушкил ғубори домани чинем, к-аз шараф,

Гоҳе ба **зулфу** гоҳ ба **кокул** нишастаем.

Толиб, гумон мабар, ки дар сумбулистони Ҳинд,

Фориғ зи ёди гулшани Омул нишастаем [19, 256].

Барои одамият аз рӯзе, ки ба сари ақл меояд, самимияту муҳаббати бар Ватан тағйирнаёбандаву муқаддас аст, зеро ишқи Ватан нишони имон мебошад. Шоир агарчи озори зиёдеро дар домани ватанаш паси сар кардаву дар диёри ғурбат ба шарафмандӣ расидааст, ки ба зикр овардааст “агарчи ғубори домани чинем, вале аз шарафмандӣ кам нестем”, аммо гумон мабаранд, ки гӯё фориг аз ёди Ватан бошем не, муҳаббати зодгоҳ ханӯз побарҷост [19, 6]. Зулфу кокул бо ҳам ҳаммаъно буда, чузви як узванд, ки мансуб ба занон мебошад. Зулф, яъне качак, ҳалқа, тоб ва печиши муйро мегӯянд, ки занҳо барои афзудани хусн зинат медиҳанд. Кокул низ бо чунин маъно аст, дар хурдӣ духтараконро аз ду бари сар мегузоранд ва занони ҷавон аз ду бар болои рухсор зинат медиҳанд. Ҳофиз дар ғазалаш синонимҳои қаду болоро бо хунари воло ба қалам овардааст, ки хело шабеҳ аст:

Дили санавбариям ҳамчу бед ларзон аст,
Зи ҳасрати қадду болон чун санавбари дӯст [79, 98].

Меҳру вафо.   Ҳоҷати арзи матои меҳру вафо нест,
Нек шиносем мо туруву ту моро [19, 30].

Меҳру вафо калимаҳои синонимианд, ки ҳамавақта дар забони мардуми тоҷику форс ҷорианд. Шоир ба каси мавриди назараш рӯ оварда, баён медорад, ки аз ҷониби ӯ хоҷат ба арза доштани меҳру вафо нест, зеро ӯро худаш хуб мешиносад. Меҳр самимият нисбати касе, дилбастагӣ, ёдоварии мудовим, дӯстдорӣ, шафқат, хайрхоҳӣ нисбати касе, нағзбинии ҳамешагӣ. “Қисмати муҳими фикрҳои тарбиявии Толибро ақидаи инсондӯстии ӯ ташкил кардааст” – мегӯяд Шохвалӣ Саидҷаъфаров дар китобе, ки бо номи “Ғазалиёт” аз ҷониби ӯ ва Мирзо Муллоаҳмадов бо хати кириллӣ гардонида шудааст [19,12].

Моҳи ҳафтуми ҳисоби офтобӣ, ки баробар ба 23 сентябр мебошад ва рӯзи 16-уми ҳар як моҳро низ меҳр номидаанд. Меҳр бо вафо ҳаммаъно буда ва калимаи сермаъно низ маҳсуб аст, мисли меҳри модар, падар, фарзанд, Ватан ва ғ. Аммо вафо ваъдаеро қатъан ба марра

расонидан, ахдери ба чо овардан, додасудагии дар мухаббат, воқеъият, маҳбубият, боварият, катъият, ки дар фарҳангҳо: «Фарҳанги забони тоҷикӣ», [191, 307] «Фарҳанги форсии Амид» мехонем: “Вафо” وفا ба чо овардани қавлу ваъда; пойдорӣ дар аҳду паймон, садоқат дар дӯстию мухаббат, сидк: меҳру вафо, сидку вафо; вафо доштан садоқат доштан; содиқ будан, дар аҳди худ устувор будан; вафо кардан (намудан) ба аҳд (паймон, ваъда ва қавли худ) устувор истодан, садоқат нишон додан, иҷро кардани аҳду паймон ва қавлу ваъдаи худ ва ғ... ” [166, 993].

Толиб дар ғазалаш синонимҳои **чаҳл** ва **аблаҳиро** ба қалам супорида, эҳтироми илму маърифатро аз хонандаи хеш тақозо кардааст.

Ҳарки илми хешро сармоёи нозиш кунад,

Филмасал шогирди **чаҳлу** устоди **аблаҳист** [19, 12].

Мафҳуми шеъри Муҳаммад Толиб таъкид аз он мекунад, ки соҳибилмӣ, хирадмандӣ ва фазилате, ки тавассути илм муяссарат мегардад, набояд муъчиби ифтихор бошад, вагарна шогирдиву устодӣ харду нодониву аблаҳист. “Толиби Омулӣ аз шахси соҳибилм, бохирад ва бофазл талаб дорад, ки илму фазли худро моёи тафохур қарор надиҳад” [19, 19].

Чаҳл калимаи арабӣ буда, маънои нодониро дар бар мегирад. Дар Қуръони карим сах. 365, ояи 63 чунин оварда шудааст: “ إِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا Ва чун ҷоҳилон ононро мухотаб созанд, ба мулоимат сухан гӯянд, яъне ҳар гоҳ ҷоҳиле иқрор ба нодонияш нашуд, бигӯ саломат бош!” [15 \ 63,365]. Чаҳлу аблаҳӣ бо ҳам муродиф буда, маънои нодониро дар бар доранд. Аз тарафи дигар, чаҳл номехрубонӣ, ғазабгирифта, азхудравӣ, умуман, мафҳумҳои хело зиёдеро дар бар мегирад. Ҳамчунин миёни мардум дар ҷои ин вожа баъзан калимаи гӯлро низ истифода мекунанд. Толиб вожаҳои чаҳлу аблаҳиро бари ҳам гузоштааст. Дар ин гуфтаҳо ин ду калима тақвияти якдигарро таъмин кардаанд, ки хело таъсирнок ва барҷоянд. Аз забони гӯянда бо зарбат берун мешаванд ва шунавандаро бо парҳез аз чунин рафтор водор месозад.

Ҳамин тарик, ашъори Муҳаммад Толиби Омулӣ маъноҳои рангин аз тобишҳои гуногуни лексикӣ баҳрабардории фаровонро соҳиб аст. Дар бисёри аз эҷодиёташ *ӯ* аз муродифот истифода кардааст, ки хело мазмунҳои мутаассир дорад. Муродифот ҳамчуноне, ки маълум ба аҳли ирфон аст, гуфторро лаззатбахш мегардонад ва Толиб низ аз истифода бо ин санъати зебо сурудаҳои худро музайян сохтааст. Вожаҳое, ки дар робита бо тобишҳои маъноии луғот дар назм истифода карда мешаванд, чаззобияту таассуроти хосро доранд.

Гул буд лола дар чамани хусни ишқ, лек,
Шабнам ниқоби ғунҷаи шарму ҳаё набуд [19, 128].

2.4. Мутаазодҳои луғавии эҷодиёти шоир

Мутаазодҳо дар забон яке аз муҳимтарин категорияи лексикӣ мебошанд ва барои шинохти вожаҳои ифодакунандаи ашъо, мафҳумҳо, ходисаю воқеаҳое, ки хусусияти зидмаъноӣ доранд, мусоидат менамоянд. Муносибати семантикии зидмаъноии онҳо муҳимтарин унсур барои вожаҳои антонимӣ мебошад. Вижагии зидмаъноӣ дар он аст, бештар ба таври ҷуфт ифода меёбад, масалан: ман – ту, баланд – паст, рафтан нарафтан – рафтан, тунд – охиста ва монанди инҳо, ки муносибати муқобилмаъноӣ доранд.

Толиб дар ин санъати шоирона дасти тавоно дорад ва аз ҷилваҳои ин гуна тобишҳо дар шеър моҳирона истифода кардааст. *ӯ* дар ғазалиёташ вожаҳои **висолу фирокро** овардааст, ки ин ду калима бо ҳам маъноҳои муқобил доранд.

“**Висолу фирок**” – Калимаи **висол** дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” [198, 265]. пайвастагӣ, наздикӣ, якшавӣ, рағбат омадааст ва бо калимаҳои ҷудой, дӯрӣ, парокандагӣ, берағбатӣ бо маъноҳои муқобил оварда шудааст. Ҳамчунин, Роғиби Исфahонӣ дар зайли калимаи мазкур чунин ақида дорад, ки асли ин вожа ба маънои муттаҳид шудани ашъ баъзеяш ба баъзеи дигар мебошад, монанди васл шудани як тарафи

доира ба тарафи дигари он. Ба маънои дӯстии беғараз, мулоқот, дидор, расидан ба мақсуд, расидан ба маъшук ва баҳрамандӣ аз вай низ омадааст [75, 873].

Ҳофиз хело зебо фармудааст:

Висоли ӯ зи умри ҷовидон бех,

Худовандо, маро он дех, ки он бех [29, 201].

Висол ваҳдати ҳақиқӣ аст, ки миёни ошкору пинҳонро ба ҳам пайванд медиҳад. Яъне метавон ба мақоме ноил гашт, ки миёни ошику маъшук дигар фосилае вучуд надошта бошад. Зидди маънои висол фисол аст, яъне ҷудой, қатъ намудани робита, фосила кардан. Дар луғати Х. К. Баранов дар вобастагӣ бо қоидаи сарфи араб омадааст: васала ва василатун – яъне наздикӣ ҷустан ва ишғоли мақом [168, 123]. Дар “Қомусучҷадид”-и Алӣ ибни Ҳория (1985м.) бошад, васила гирифтани мардест ба сӯи Худованд ва бо амале ба ӯ қарибӣ ёфтган [166, 698]. Ҳофиз чунин мефармояд:

Ҳофиз шикоят аз ғами **ҳичрон** чӣ мекунӣ,

Дар **ҳачр васл** бошаду дар зулмат аст нур [29, 315].

Толиб чунин фармудааст:

Шаробам бурда буд аз даст дар базми висоли ӯ,

Намедонам чиҳо гуфтам намедонам чиҳо кардам [18, 802].

Тамоми орзӯи ошиқ он аст, ки ба маъшуқи хеш бирасад ва байни вай ва маъшуқаш дугонагӣ ва ману ту вучуд надошта бошад ва ҳарду ман шаванд. Ин ниҳояти мартабае аст, ки ошиқ орзӯи вайро ба сар мепарваронад. Толиб дар ин сурудаи худ инро баён медорад, ки ман ба хангоми мулоқоти маъшуқи худ ончунон сармаст гардидам, ки ҳуш аз ман рафта буд ва ман дигар намедонистам, ки **чӣ гуфтааму чӣ кардам**.

Инсон, вақте ки вучуди комилтар аз худро бинад дар вай фано гардида ва вучуди хешро фаромӯш мекунад ва ҳатто ба вай зарар ҳам мерасонаду огоҳ намешавад. Толиби Омулӣ дар ин мисраъи худ ин воқеиятро ба сурати хулосавор зикр кардааст.

Чунонки дар оғоз гуфта шуд, яке аз зидмаъноии висол, ки дар байти мазкур омадааст, ин фироқ мебошад.

Фироқ – яъне чудой, муфориқат, ҳичрон, ғайбат, парокандагӣ, дӯрӣ, бенасибӣ аз дидор маънӣ мешавад, аммо бо вожаҳои висол, дидор, якҷоягӣ, ҳозир будан, наздикӣ, муваффақ муқобилмаъно ҳастанд.

Роғиби Исфаҳонӣ дар зайли вожаи фироқ, яъне чудо шудан ва ба як гурӯҳе, ки худро бинобар имтиёзҳои худ аз дигарон чудо мекунад, фирқа гуфта мешавад ба ҳамин маъно зикр мекунад [75, 632]. Зеро онҳо худро аз ҷамъият чудо намудаанд.

Дар истилоҳи орифон мурод аз фироқ он аст, ки агар як лаҳза ошиқ аз маъшуқи худ чудо шавад, он фироқи чандсола бошад. Мақоми фироқ аз мақоми муштоқон аст. Фироқ ҳодисаи бузурге аст, ки бар ҳар озодае фуруд ояд. Ҳофиз дар ин робита зебо фармудааст:

Майли ман сӯи **висолу** қасди ӯ сӯи **фироқ**,

Тарки гоми худ гирифтаам, то баромад коми дӯст [28, 193].

Дар “Қомусуччадид” омадааст, фироқ дурии давомнокест аз ёру диёр, ки дар он ранҷи бисёр мавҷуд аст [164, 305].

Толиб чунин фармудааст:

Чун магас, к-андар **фироқи** шахд нолад зор-зор,

Машқи шеван дур аз он шириншамои мезанем [18, ғ.1267, 722].

Ташбеҳе, ки Толиб овардааст чунин мебошад: Ҳамон тавре ки магас аз дурии ширинӣ зор-зор гирия мекунад, мо низ ишқи ҳақиқӣ надошта, аз дур машқи он шириншамои ро ба сар мепарварем. Агар наздики вай шавем, маълум нест, ки чӣ хоҳад шуд.

Ҳамчунон, истилоҳи мазкур дар Қуръон дар шаклҳои мухталиф дар шасти шаш маврид такрор шудааст. Дар достони Мусо ва Хизр меҳонем: “Баъд аз оне, ки Мусо дархости зиёд шудани илми хешро аз Парвардигор талаб намуд ба вай ваҳй фиристода шуд, ки ба фалон ҷой рав, дар он ҷо бандае аз бандагони мо яъне Хизр ҳаст, ки ба ту дониш меомӯзад. Баъд аз мочароҳои ҷолиб Хизр барои шогирди нави худ шарт

гузошт, ки ман ҳар кореро, ки анҷом додам, ту аз ман дар робита бо он савол намекуни ва ман сипас сабабашро ба ту хоҳам гуфт. [16\ Каҳф, 82].

Сипас баъд аз сурух намудани киштӣ, ба қатл расонидани кӯдаки ноболиғ ва дуруст намудани девори вайроншудаи шаҳр, Мусо низ ҳар боре савол мекард. Баъд аз ин се мочаро Хизр ба Мусо хитоб намуд, ки дигар ту наметавони шогирдии манро анҷом диҳӣ ва ин лаҳза фироқи миёни ману ту фаро расид”. Яъне чудоии устод аз шогирд мисли чудоии ошиқ аз маъшук мебошад [16\ Каҳф, 59]. Ҳамин тариқа, вожаи фироқ дар Қурони азимушшаън ба таври вофир истифода шудааст, ки онҳо сатрҳои бештареро дар бар мегиранд.

Инчунин калимоти мутақодии “**вахдату куфр**” **وحدت كفر** аз дигар истилоҳоти ирфонии ашъори Толиби Омулӣ мебошанд ва дар фарҳангномаҳо ба маъноҳои ҳархела зикр шудаанд.

Ваҳдат – ягонагӣ, яклухтӣ, бутун, том ва калимаҳои зидмаънояш парокандагӣ, нобаробарӣ, порча, нопурра. Ӯ вожаест, ки реша дар луғати араб дошта ва дар Қуръон 147 маротиба ба таъбирҳои гуногун такрор шудааст. Ваҳдат аз решаи воҳид ба маънои яктое, ки дорои тақсиму ҷузъ набошад, омадааст. Аммо ҳуди вожаи ваҳдат ҷамъ шудани ду чизро ифода мекунад, яъне як шудани одам бо ақлаш. Роғиби Исфаҳонӣ мефамояд, ки вожаи ваҳдатро бештар файласуфону орифон истифода мекунанд ва ваҳдат ягонагӣ, мақсаднокӣ, тифоқӣ дар муқобили ҷуқат, парокандагӣ, ҷудой мебошад [75, 328].

Толиб чунин фармудааст:

Дар каманди ваҳдатам озодае чун ман кучост?

Давлати дидорро омодае чун ман кучост? [18, ғ. 287, 337].

Толиб дар ин шеър ба нуктаи бисёр дақиқе ишора карда мефармояд, ки ман дар айни ҳол, ки озод ҳастам дар ҳамин ҳол гирифтори ваҳдат низ мебошам. Ваҳдати бо ақлам, ки натиҷаи ин ваҳдат, ваҳдат бо Худоям мебошад, вале дар ҳамин ҳол озодаму аз ман

инсонии озодтар пайдо намешавад. Ва ҳамчунин омода будани давлати дидори маъшукро аз ҷониби худ иброз доштааст.

Аммо Толиб солҳо пеш ба ин андешаи сабук ҷавоб дода, ки ваҳдат бо Худо ва парастии ӯ озодии инсонро маҳдуд намекунад, баръакс чун инсон худопараст шуд, озодии мутлақро ба даст овардааст. Расми ошиқ нест, ки бар гуфтаҳои маъшук эрод гираду онҳоро маҳдудкунандаи озодии худ донад. Ошиқ ҳамон вақт озод аст, ки бо маъшук ваҳдат пайдо кунад ва байни онҳо дурӣ вучуд надошта бошад.

Байти ғавқро метавон чунин маънӣ кард, ки каманди дар миён баста шакли доираро дорад ва гӯянда худро дар доираи қавме мебинад, ки бас боъътимоданд ва худро озода муаррифӣ карда метавонад ва он чӣ, ки омодагии худро дар давлати дидор мебинад, хамаи он мушаррафоти ирфонӣ эҷодию эҳёии ӯ мебошад, ки акнун дар дидор бо мо ва аҳли хонишу дониш қарор дорад.

Дар муқобили калимаи ваҳдат вожаи куфр омадааст, ки куфр – беътиқодӣ, пинҳонкорӣ, пӯшонидан, бидъат, таҳқир мебошад. Чуноне, ки маълум аст, ин вожа як истилоҳи қуръонӣ-ирфонӣ буда ва дар Қуръон чорсаду шаст маврид дар қолабҳои гуногун такрор шудааст. Масалан, дар сураи “Бақара” дар шакли феъли замони гузашта ва дар шумораи ҷамъ чунин омадааст:

1. Кофиронро хоҳ битарсонӣ, ё натарсонӣ тафовуташон накунад, имон намеоваранд [15\ Бақара, 6].
2. Барои хидояти мардум фиристод ва Фурқонро нозил кард. Барои онон, ки ба оёти Худо имон намеоваранд, азоби саҳт муҳайёст ва Худо пирӯзманд ва интиқомгиранда аст [15\ Оли Имрон, 4].

3. Ва чун назди шумо омаданд гуфтанд, ки имон овардем ва ҳол он, ки бо куфр дохил шуданд ва бо куфр хориҷ гаштанд ва Худо ба он чи пинҳон медоранд, огоҳтар аст [15\ Моида, 61].

Мафҳуми аслии вай дар луғатномаҳо ба маънои пӯшонидани чизе омадааст. Ва ин, ки араб гоҳе ба шаб куфр итлоқ мекунад ба хоҳири он

аст, ки шаб инсонҳоро ба сабаби торикии худ мепӯшонад ва инчунин гоҳе ба кишоварз низ кофир гуфта мешавад ба сабаби он, ки вай донаҳоро дар замин мепӯшонад [75, 714].

Инчунин вожаи мазкур ба маънои носипосӣ кардан ва бедин будан низ омадааст. Фарзан, дар Қуръон омадааст, ки агар шукр кунед, неъматамро бар шумо арзонӣ медорам ва агар куфр биварзед (носипосӣ кунед), укубатамро дучандон мекунам” [15\ Иброҳим, 7]. Мавлоно низ ба ҳамин мазмун чунин фармудааст:

Шукри неъмат неъматат афзун кунад,
Куфри неъмат аз кафат берун кунад [5, 293].

Дақиқан ин чо тарҷумаи ояти номбурдашуда дарёфта мегардад. Аммо дар истилоҳи орифон ин вожа комилан маънои зидди луғавии худро дорад. Бад-ин маъно, ки куфр аз манзари орифону суфиёни барҳак, имони ҳақиқӣ ва низ пушондани касрат (чандгонагӣ) дар ваҳдат (ягонагӣ), ки дигар хусусиятҳои мавҷудотро дар баҳри аҳадият фонӣ созад. Бинобар ин, куфр яъне фано шудан дар зоти поки Худо [175, 850]. Дар чойи дигар Толиб чунин фармудааст:

Куфре ба ваъда кош диҳад чинни зулфи ёр,
То ман ба нақд ҳам дилу ҳам дин иваз кунам [18, ғ.1258,718].

Дар назари Толиб хотири ёр он қадар азизу муқаррам аст, ки мефармояд, агар ёр на ба сурати нақдӣ, балки ба сурати ваъда ба мо иҷозати висолу мулоқот диҳад, мо дигар дер накарда, ҳам дилу ҳам дини худро ба сурати нақдӣ ба ин ваъда иваз хоҳем кард.

Яъне, мафҳумотеро, ки орифон аз ин истилоҳ пешниҳод кардаанд, реша дар Қуръон дошта ва наметавон онро бе далел рад намуд. Ба ҳамин сабаб суҳаноне, ки орифон мегӯянд махсусан, ки зоҳири онҳо ба куфр агарчи дар назар наздиктар мерасад, аммо пайи онҳо андеша ба харч бояд дод, бо дарназаргирифтани маънеи куфр, бояд онҳоро таҳлил намуд.

“Зоҳиру ботин” **ظاهر و باطن** мутазодҳои дигаре аст, ки дар ашъори Толиб истеъмол шуда ва дар фарҳангномаҳо ба маъноҳои зиёде

омадаанд, ки зикри онҳо оварда мешавад. Зоҳиру ботин ду истилоҳе аст, ки аксаран дар канори ҳам меоянд. Ҳарду реша дар луғати тозиён дошта, дар Қуръон чандин маротиба такрор шудааст. Маънои ин ду истилоҳ бошад аввалӣ ба ошкор ва намоён мебошад. Зоҳир дар истилоҳ ба маънои чизе аст, ки бар сухан ва ё чизе дигар барои шунаванда ошкор бошад [171, 358]. Аз ҷумла, калимае мебошад, ки сурати берунии инсонҳо ва дигар ашёҳоро низ бо ин калима ифода мекунанд. Масалан, мафҳуми ботин муқобили зоҳир, яъне пинҳону махфӣ мебошад.

Толиб чунин фармудааст:

Мабин дар дидаи хуршед бингар дар дили Толиб,

Ки нури **зоҳиру ботин** аз ин оин намечӯшад [19, 122].

Толиб чунин мехоҳад гӯяд, ки агар касе ба нури хуршед нигоҳ кунад, фақат зоҳири онро мушоҳида хоҳад намуд, ба ҳамин хотир бинандаро ба сӯйи худ ишора карда, чунин мегӯяд, ки ба Толиб бингар то ҳам нури зоҳирро мушоҳида намоӣ ва ҳам нури ботинро, зеро ин ду нӯр аз оинаи вай, аз сухан ва аз фитрати ӯ мечӯшад. Зоҳири одамият аз некиву бадии касе далолат намекунад. Инчунин байте аз нигорандаи диссертатсия, ки дар калимаи мазбур зикр шудааст:

Эътибори одамӣ дар зоҳири инсон нест,

Ман-манӣ кардан нишони мардуми ирфон нест.

Орзӯ дорам, ки ҳар як гуфтаамро бишнавед,

Ман тақозо гуфтаам, гуфтори ман фармон нест. (аз муаллиф).

Ин ду истилоҳе аст, ки орифон дар робита бо он суханҳо гӯянд, зеро ки он ду аз номҳои Худованд мебошанд. Ибни Арабӣ вобаста ба мавзуи мавриди баҳси мо чунин овардааст: “То зоҳир рост нашавад, ботин рост нагардад. Зеро зоҳир ба монанди қолаб аст ва ботин ба монанди чизе аст, ки дар қолаб резанд. Пас, агар қолаб рост бошад он чӣ, ки бар вай резанд

рост бошад ва агар қолаб қач бувад он чиз, ки дар вай резанд, қач бувад. Зеро зоҳир дар ботин ва ботин дар зоҳир асар дорад” [187, 618].

Аҳли маърифат гӯянд, аввалин касе, ки дар робита бо зоҳиру ботин сухан ба миён овард, ин Абӯнастри Сироч мебошад ва дар ҷавоби касоне, ки ботинро инкор карда буданд, чунин ҷавоб дод: “Шариатро ду ҷанба аст: а) зоҳирӣ; мисли ибодат ва аҳком; б) ботинӣ; ки фақат бо дилу ботини башар сару кор дорад. Монанди тасдиқи имон” [187, 178]. Имон бошад дар воқеъ мувофиқ ба китобҳои шаръӣ, хусус китоби муқаддас “Каломи шариф” ваҳдониятро бо забон иқро кардан аст ва тасдиқ кардани бо қалб, ки бо лафзи араб омадааст: “Ал-имону иқрорун бил-лисони ва тасдиқун бил-қалб”. Бовар доштани бо ваҳдоният ҷорӣ шудани калимоти тасдиқкунанда бар забон аст ва тасдиқ кардан дар қалб мебошад.

Заҳрҳо бар лаб аз он хандаи **ширин** дорам,

Талхӣ таъми сухан шоҳиди ҳол аст маро [19, 42].

«Талху **ширин**» ҳарду калимаҳои тоҷикӣ буда, яке лаззатро таъмин ва дигарӣ онро дур мекунад ва бо ҳам дар маъноҳои муқобил сурат ёфтаанд. Талх як навъ маззаест, ки ба хангоми ҷашидан ё нӯшидану хӯрдан одамиро нороҳат мекунад, вале бештари адвияҳо аз ин қабиланд. Аммо калимаи **ширин** бар акси ҳамаи нишонаҳои, ки калимаи талх дорост. Ин ду калимаҳои мебошанд, ки ҳам дар маънои асли ва ҳам маҷоз хело зиёд истифода мешаванд. Дар ҳарду шакли масраф шуданашон, бо бисёр калимаҳо марбут шуда, ибораҳои аслию маҷозӣ месозанд. Дар фарҳангҳои «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» [191, 301], «Фарҳанги форсии Амид» [166, 361]. калимаи талх - он чи маззаи тунду тез дорад; муқоб. **ширин**. Мисли дорӯи талх, оби талх, орди талх, бодом, чой, гиёҳ, зиндагӣ, ҳақиқат, ҷавоби, гиря, айши касеро талх кардан. Аммо талху **ширин** дар байти шоир дорои маънои дигар аст. Марбут ба зиндагиномааш шоири заҳркашида Толиб, агарчи ба

мартабаҳои боло ҳам рафта расида бошад, аммо пайваста дар ғурбату маломатҳо умр ба сар бурдааст.

Пайваста дар иморати вайронаам чу бум,

Ҳар ҷо харобае нагирӣ, манзили ман аст [19, 10].

Бинобар ин, ҳеҷ гоҳ болои сар ва пеши назари худро беғубор намебинад. Аз ин рӯ, овардааст, ки пушти ҳар як хандаи сохтаи ширин захрҳост, албатта ба худӣ гӯянда маълум аст, ки ин ҳолати ӯро танҳо талхӣ таъм (маззаӣ) сухан метавонад баёнгар бошад. Ишораи шоир бар он низ ҳаст, ки каси оғаҳу нуктасанҷе мебояд, то дарк кунад ва таъми суханони ӯро мушоҳида карда, эҳсос намояд ва захрҳои бар лабро муайян карда тавонад. Бар ину он нигоҳ накарда ин андӯҳест, ки ба қалби шоир нишаста, ва меҳодад тавассути забон ба зоҳир бипайвандад.

Калимаи талх дар луғатномаи «Бурҳони Қотей» ба маънои чизест, ки бо машаққат истеъмол ва аз сар гузаронида мешавад [171, 508]. Ҳамчунин дар маънои маҷозиаш ба маъноҳои зиндагии машаққатбор, талхӣ айш ва ғайраҳо омадааст.

Ба савдои муҳаббат эй, ки бетобона метозӣ,

Муқобил кун яке бо якдигар **суду зиёнашро** [19, 16].

“Суду зиён” ду калимаи бо ҳам маъноҳои муқобилдошта мебошанд, ки маънои яке ғайридаву ба даст омадани нафъе, ё даромадери дар бар мегирад ва дигаре ҳамагиро баръакс, яъне аз даст додану баромадро баён мекунад. Суд дар фарҳангҳои мавриди истифодаи мо ба маънои нафъу ғайрида оварда шудааст. Суд, агарчи дар мавриди аввал дарбаргирандаи ғайриҳои боло бошад, аммо дар ҳолати дигар суд идораест, ки қазоваткунандаи аҳволоти даъвогарон низ маҳсуб мешавад, мисли суди шахрӣ, ноҳиявӣ, олий, иқтисодӣ ва ғ... зиён, низ чунин мавридро дорост яке, агар ғайриҳои фавқ аст, аммо дигараш миёни мардум ранҷуриест, ки одамӣ гирифта мешавад. Дар мисраҳои боло шоир ба муҳаббаи худ рӯ оварда таъкид мекунад, ки муҳаббат қиссаҳои гуногун дорад ва чун ту дар савдои муҳаббат беқарору бетобиву дунболагирӣ мекуни, бояд пайи он низ бошӣ, ки дар ин савдо муқобили

хам чӣ суду зиёнхое мавчуд аст. Дар ин шеъри Толиб суд нафъро ва зиён зарарро ифода мекунад. Суду зиёнро Лоиқ дар ашораш чунин овардааст:

Омадам, то ҳеч бепарво набошам дар ҷаҳон,
Ҷар дам аз суду зиёни зиндагӣ парво кунам [27, 66].

Чун **ибтидои** ишқ хушу **интиҳош** низ,
Беҳуда баҳси мубтадиву мунтаҳӣ чарост? [19, 98].

Калимаҳои “**ибтидову интиҳо**” дар мазмун бо ҳам муқобил буда, ибтидо яъне аввал, оғоз, саршавиро дар бар мегирад ва интиҳо бошад, агар бо феъл марбут созем, амали ба охир расидаро мефаҳмонад, яъне охир, тамомшавӣ, поёнёфта ва фаноро дар бар мегирад. Ибтидо а. аввал, оғоз, шурӯъ; муқоб. интиҳо; аввали ҳар кор ва ҳар чиз: нуқтаи ибтидо, аз ибтидо, дар ибтидо, ибтидо ёфтани, ибтидо кардан [191, 555].

Интиҳо дар мазмун муқобили ибтидо буда, маъноҳои ба охир расида, тамомшавӣ, охири амал, маҳдудшударо ифода мекунад.

Ҷамҷунон, ки Шайх Аттор овардааст:

Ибтидо мекунам ба номи Худо,
К– аз ду ҳарф офарид арзу само [3, 13].

Ё ин ки Лоиқ мефармояд:

Ибтидои ман – деҳи хурди Мазор,
Интиҳои ман – ҷаҳони беканор... [27, 309].

Толиб мегӯяд, вақте ки оғозу анҷоми ишқ хуш асту писандида, пас баҳси оғозкунандаву ба охир расонанда беҳуда аст ва чаро бояд аҳамияте дошта бошад, зеро оғозу анҷом хуш буданд. Амале, ки ба хубӣ ибтидо гирифта, хуб ба интиҳо мерасад, ҷои баҳс надорад. Ибтидову интиҳо ҳарду реша дар каломии араб доранд ва дар лафзи тоҷикӣ оғозу анҷомро дар бар мегиранд.

Дар ин қисмат аз таҳқиқ саъй кардем, то калимаҳое, ки дар ашъори Толиб маънояшон муқобили ҳам ҳастанд баррасӣ намуда, то кадом андоза дар мавқеи лозимӣ омадани онҳоро дар назми шоир мушоҳида намоем. Гуфтан бомаврид аст, ки шоир дар ғазалҳояш аз калимаҳои

зидмаъно мохирона истифода кардааст. Дар ғазалҳояш шоир лаҳазотеву, амалҳо ва ҳолату воқеотеро муқобили ҳамдигар чунон тасвир намудааст, ки гӯё нақши он вожаҳо барои ҳамон маврид таъйин гардида бошад. Дар ин маврид хоҷаи Ҳофиз, ки санъатофарину беҳамто аст, ғазалҳоеро бо мутаодҳои **обу оташ, ғаму шодӣ, шому субҳ** ва ғ... ороиш додааст, ки яке аз онҳо ин аст:

Дар миёни **обу оташ** ҳамчунон саргарми туст,
Ин дили зори низори ашкборонам чу шамъ [79, 101].

2.5. Омонимҳои луғавӣ дар ғазалиёт

Барои ин ғазал Шайдо, қалам аз **найшакар** дорам,
Ба ёд омад **шакарафшони**ҳои тӯтии Омул (пароним) [153, 50].

“Ҳангоми омӯзиш ва баррасии осори адибон омонимҳо баёнгари боигарии таркиби луғавӣ буда метавонанд ва ин мавзӯ дар забоншиносии тоҷик то андозае ҳалли худро ёфтааст” [108, 21].

Оре, миқдори муайяни калимаҳои дар забоншиносии тоҷик мавҷуданд, ки бо сохти овозии худ бо ҳам баробаранд ё наздикӣ доранд ва ҳалли худро ёфтаанд. Ин гуна вожаҳои калимаҳои ҳамовоз, ҳамгун, ё омонимҳои номида мешаванд.

Дар ин фасл тасмим ба он гирифтаем, ки ороиши лексикӣ дигареро дар эҷодҳои мучизасои шоир таҳлилу тавсиф намоем, ки бо мазмун калимаҳои ҳамгунро дар бар гирифта, нутқи одамиро дигаргунӣ медиҳанд. Дар ҳақиқат ҳар кадоме аз ашёи он ҳангом дилработар менамояд, ки дар худ рангу тобишҳои гуногунро дошта бошад.

Каломи башарӣ низ дар ҳоле гуворою зебогӣ мегардад, ки рангин бошад. Аммо хуш ба ҳоли фарзанде аз одам аст, ки созандаву гӯяндаи ончунон калом бошад. Адибон калимаҳои ҳамшаклро бо маънии гуногун кор фармуда, порчаҳои аҷибӣ муассир ва дилҷасп месозанд. Ин ҳол боиси он мешавад, ки хонанда ҳини мутолиаи матн дар хусуси воҳидҳои луғавӣ ҳамсурати гуногунмаъно фикру мулоҳиза кунад, бо

фаросат маънии ҷудогонаи онҳоро дарёфта, аз маҳорати суҳангустарию муаллиф лаззат бардорад:

Саҳо намонд суҳан **тай** кунам, шароб кучост?

Бидех ба шодии рӯҳу равони Ҳотами **Тай**” [79, 110].

Яке аз он муҳандисони суҳансоз Толиби Омулист, ки ин мансубиятро соҳиб аст. Ӯ устодест дар олами арбааи сабки хиндӣ, ки дар назмаш аз ин гуна орошот бисёрмаъногиву тазоду мутаозод ва калимоти сермаънову ҳамгун хеле зиёд дида мешавад ва ҳамакнун пайгири каломе дар эҷодиёти Толиб ҳастем, ки дар забон бо номи омонимҳо, яъне калимаҳои ҳамгун маъруфанд.

Кай сари фаҳраш фуруд ояд ба касби молу чоҳ?

Он ки дил дарё кунад, аз хушмати **Кай** бигзарад.

Дар раҳи ишқат раво бошад, гар истиллои ишқ,

Нақши **по** бар **по** кунад сабқат **пай** аз **пай** бигзарад.

Бӯи май бишниду шуд Толиб ба хосият мурид,

Гар бинӯшад ҷуръае, аз Ҳотами **тай** бигзарад [19, 163].

Дар ин сурудаи Толиб чанд калимаи ҳамгун бо маъниҳои гуногун оварда шудааст, ки аввалияш дар шакли савол ва дигараш ба номи одам тааллуқ дорад. Кай дар ибтидои ҳар яке аз номҳои як табақа оварда шудааст. Номҳои зерин дар антропонимҳои ифодакунандаи номи шоҳони кайӣ ба монанди лексемаи кай аз мансубият ба табақа шаҳодат медиҳанд: Кайқубод бинни Зоб, Кайковус бинни Канобеҳ, Кайхусрав бинни Сиёвуш. Номҳои зикшуда дар монографияи Сафина Абдуллоева ва диссертатсияи Давлатов Эраҷ оварда шудааст [34, 6, 17, 56].

Чунончи шоири ширинкалом аз вожаи «кай» истифода намуда, маъниҳои бикр ва ифодаи омонимии онро моҳирона қаламдод мекунад, ки дар як маврид ҳамчун ҷонишини саволӣ (кай?) ва дар мавриди дигар ҳамчун номи шоҳ ва номи дудаи шоҳон (Кай) омадааст:

Хобе, ки ба субҳи азалам гашта фаромуш,

Таъбир бигӯям, ба ту **кай** мекунам имшаб.

Аз хоки раҳи хони ҷавонбахт чу Толиб,
Сар номзади афсари **Кай** мекунам имшаб [19, 58].

“Ба хотири суханбозӣ истифода гардидани омонимҳо латофат ва хусни калом коста мегардад. Аммо баръакс, истифодаи бамаврид ва хунармандонаи он ба шеър на фақат оҳангнокии махсус мебахшад, балки дар асари алоқамандии бевосита бо мазмуни шеър ва таносуби калимот курби сухан ба маротиб меафзояд”, ки мисолаш дар ғазали Ҳоҷаи Ҳофиз оварда шудааст:

Бидех чоми маю аз Ҷам макун ёд,
Кӣ медонад, ки Ҷам кай буду Кай кай [79, 112].

Шоир ғанимати ҳаётро дар назар гирифта, мегӯяд, ки то ин ки хануз дар қайди ҳаёт ҳастем, чоми май пеш овару фикри Ҷам ба ёд наовар, зеро касе намедонад, ки Ҷам кай буду Кай чихо карду кай мавҷудият дошт.

Дар ғазалиёти Ҳофиз ҳамчунин ин санъат дида мешавад, яъне дар чор мисраи шеър омоними дод ба се маврид оварда шудааст:

Он, ки рухсори туро ранги гулу насрин **дод**,
Сабру ором тавонад ба дили мискин **дод**.
Дар кафи ғуссаи даврон дили Ҳофиз хун шуд,
Аз фироқи рухат, эй хоҷа Қавомуддин **дод** [79, 155].

Дар ин порчаи ғазал калимаи “дод” дар ду мисраи аввал марбут ба грамматикаи забон аз феъли ёвари додан, ва “дод” – и мисраи охир нидо. Вожаи “дод” дар луғатномаи “Деххудо” бо маънои адл, муқобили ситам оварда шудааст [175, 87].

Калима «**шаст**», ки вожаи омонимӣ мебошад, шоир дар ашъораш аз он баҳраманд гаштааст. Чунончи:

Гарчи хомӯшам, зи ман ғофил машав Толиб, ки ман,
Шаст ногаҳ мекушоям, тир ғофил мезанам [19, 250].

Шаст – дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба маънии шумораи миқдорӣ (60), ба маънии сарангушт, ангушти ибҳоми даст ё по, охани нӯгқаҷ барои моҳигирӣ, чангак [199, 571]. Бо ҳамин маъниҳо дар “Фарҳанги Муин” [180,

321]. Азбаски, дар замони шоир суханҳо дар пушидагӣ гуфта мешуданд, эшон худро мухотаб қарор дода, нисбат ба дигарон хушдор медихад, ки агарчи ҳомӯшиву оромӣ дар вучудаш фароҳам аст, аммо мавриде низ пеш меояд, ки аз ӯ бояд хушёр бошӣ, то ғофилгир нашавӣ. Мавлавӣ дар ғазали 1171 калимаи «шаст»-ро бо ҳамин маънӣ овардааст:

Шаст фарсанг аз сухан бигрез,
Ки зи доми сухан дар ин шастӣ.
Шикори ман бувад моҳию Юнус,
Чу ҳосил шуд зи чаъдат шаст шастам [140 ,310]

Маро вочиб кунад, ки ман бурун оям чу гул аз тан,
Ки умрам шуд ба шасту ман чу сину шин дар ин шастам [5 , 574]
Дар девони шоир вожаи «тез»-ро мушоҳида менамоем. Чунончи:

Гарчи хори раҳ зи шамшери маломат тез буд,
Мо қадам з-ӯ тезтар дар қатъи манзил доштем [19, 256].

Калимаи «тез» ин ҷо агарчи то андозае тобишҳои сермаъноӣ ба назар мерасад, вале инкишофи маъноии он барои вижагии омонимӣ мусоидат кардааст. Ин калима умумистеъмом аст, ки ҳамарӯза дар забонҳо мушоҳида мешавад ва дар чандин мавриди гуфтору навиштори мо ҷойгузини баъзе аз вожаҳо мешаванд. Монанди: тезии қаланфур дар мазза; тезии асбобҳои бурранда; тезии сари кӯҳҳо; тундии суръат; тезии забону гуфтор ва рафтор; кунчи тез; тезии нӯги хору сӯзан ва умуман, хело мисолҳои зиёдест, ки марбут ба тезианд. Шоир хори раҳу шамшери маломат овардааст, зеро ҳамаи ин рамзҳо дар ҳаёт монеи амалу шукуфоияш мешуданд, аммо бо ин ҳама вучуд, ӯ зирракиву хушёрियाшро баён медорад. Гуфтани аст, ки ҳамаи ин мушкилотро паси сар карда метавонист. Ҳамчунин ин вожа дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба чунин маъноҳо омадааст: «Тез» бурро, буранда (корд, шамшер); муқоб. кунд. 2. нӯги ҳар чизе, ки борик ва тунук тарошида шуда бошад. 3. зуд, бошитоб; тезтар биед ҳаял накунед. 4. сарей; сарейгуфтор, суръатнок. 5. он ҷӣ таъм ва бӯяш забон ва димоғро ба сӯзиш меорад, тунд. 6. одами

тундмиҷоз, зудхашм; он ки зуд аз ҳолати эътидол баромада, асабӣ мешавад; тезу тунд бо касе бо хашм рафтор кардан, бо мучодала пардохтан бо касе; ақлу зеҳни **тез** зудфаҳм, хушёр, зуд дарёбанда; бозори тез бозори часпон, серхаридор ва ғ... [191, 389].

Толиб дар ҷойи дигар вожаи «**хом**» овардааст:

Май ба каф номи ту бишнидам зи рӯям рафт ранг,

Заъфарон кардам ба соғар бодаи гулфомро.

Пухтагӣ бигзор соқӣ бо мани кӯдакмизоч,

З-онки май **хом** аст, дархур чуръанӯши **хомро** [19, 53].

Шоири ориф дар байтҳои боло ба маъшук арза медорад, ки хануз дар роҳи мавриди назараш пухта нашудаасту комил нест ва худро кӯдакмизоч муаррифӣ мекунад. Хоми аввал хоми май ва хоми сонӣ хоми чуръанӯш аст ва ҳарду омоними якдигар мебошанд.

Хом яке аз калимоти серистеъмол аст, ки дар калом марбути аксарияти вожаҳост. Масалан нони хом, лой, хишт, мева, кор, чарм, ҷавоб, ваъда, хаёл, ки бо ин васф метавонад, иборасози бисёри аз вожаҳои дигар низ бошад.

Бо ҳамин тартиб, омонимҳо дар ашъори Толиби Омулӣ нақши муассири маъноӣ услубиро доранд ва ин гурӯҳи вожагонро шоир басо бамаврид ва нуктасанҷона истифода намудааст.

Гаҳе бо ин дили вораста дорам гӯшаи чашме,

Вале он абрӯи **пайвастаро пайваста** мехоҳам [19, 253].

Пайваста калимаест, ки алоқамандӣ, пайванди ногусастанӣ, қаробати дуринопазир ва ҳатто муҳаббати шадидро маъно медиҳад. Инчунин наздикии ҳамешагии мудовим, бастагии ҳамешагӣ, хешу табории маъмулӣ, бастагони наздикро баён мекунад, пайвастшавии ду қабила ва ё шаҳре, ё ин ки давлате. Билоди Шопур дар ҳамсоягии чанд навоҳӣ аст аз аъмоли Порс, ки ба сарҳадии Хузистон пайваста аст [43, 41].

Дар ин ду мисраъ аз ғазали Муҳаммад Толиб калимаи пайваста ду маъноро бо ҳам мепайвандад. Пайвастаи аввал сифатест, ки абрӯро зинат

медихад, вале пайвастаи дигар мудовимат, яъне давомнокиро изҳор карда истодааст. Гаҳе бо ин дили вораста, яъне озоду ҳукм ба дасти худ гирифта назар дораму таачуб мекунам, вале ҳақ медиҳам ба ин дил, зеро он абрӯи пайваста диданисту доиман наззораашро меҳоҳам [191, 508].

Шоир дар порчаҳои дигар, дар ашъори мондагори хеш омоними «тай»-ро овардааст:

Мастона раҳи майкада тай мекунам имшаб,

Парвоз ба болу пари май мекунад имшаб.

Ҳарфе ба лаби чуди ту меораму аз рашк,

Хун дар чигари Ҳотами Тай мекунам имшаб [19, 58].

Дар сурудаи шоир тай, ки дар мисраи аввал оварда шудааст, ба маънои паймудани масофае омадааст, аммо тай, ки дар паҳлӯи Ҳотам аст, баёнгари лақаб аст, ки мансуб ба ӯст. Соҳиби “Маҷмаъ-ул-баҳрайн” мегӯяд: “Ҳотами Тай *حاتم طى* ба касри тоъ: ҳамон ибни Абдуллоҳ ибни Саъд ибни Ҳашраҷ аст, ки бахшанда, шуҷоъ, шоир, пирӯз мебошад, ки ҳар вақт биҷангад, пирӯз мешавад ва ҳар вақт аз ӯ талаб шавад, мебахшад.

Сипехрам байзаи рангини дил бишкасту мегирям,

Ки тифлам, баҳри бозӣ байзаи ношкоста меҳоҳам [19, 58].

Дар ин ду мисраи шеърӣ Толиб байзаи аввал ба дил равона кадаву мансубият додааст, дар қолаби маҷозӣ овардааст ва байзаи сонӣ тухми мурғ аст, ки наврасон дар рӯзҳои ид ба бозӣ медароваранд.

Аслан омонимҳо чунин калимаҳои мебошанд, ки шакли якхела овозӣ дошта, маъниҳои гуногунро ифода мекунанд. Бо ҳамин тартиб омонимия яке аз ҳодисаҳои забонӣ буда, ба сермаъноии калимаҳо робита дорад. Масалан: *шаст* – I. рақам, адад; II. чангаки моҳидорӣ; III. суръат; *бар* – I. мева, ҳосил, самар; II. паҳнӣ, васеъ; III. хушкӣ (бахру бар); *хар* – I. маркаб; II. феъли фармоиш. [78, 15].

Ин вожаҳо баръакси сермаъноии калимаҳо аз ҷиҳати баромад ба ҳамдигар ҳеҷ гуна умумият надошта, танҳо аз ҷиҳати шакл монанд

шудаанд. Дар адабиётшиносӣ калимаҳои ҳамшакл санъати тачнисро ба вучуд меоранд.

Дар адабиётшиносӣ калимаҳои ҳамшакл санъати тачнисро ба вучуд меоранд.

Чунончи шоир мефармояд:

Эй дар чаман хубӣ рӯят чу гули хубрӯ,

Чини шикани зулфат чун нофаи Чин хушбӯ [79, 110].

Дар байти овардашуда, дар таркиби ду ибора ду вожаи «чин» дида мешавад, ки яке «чини зулф» ва дигаре «нофаи Чин» аст. Дар иборай аввал вожаи «чин» ба маънии шикан ва қисматҳои печутоби зулф дониста мешавад ва дар мавриди дигар «Чин» номи мулк, сарзамин муаррифӣ мешавад, ки ба таъбири шоир нофаи хушбӯӣ аз он ҷо оварда шудааст.

Дар забоншиносӣ *омофон*, *омоформ* ва *омограф*ҳо баъзе муҳаққиқон ҳамчун калимаҳои омонимӣ ба қайд гирифтаанд. Зумраи дигари муҳаққиқон бар ин ақидаанд, ки онҳо бо баъзе хусусиятҳои аз омонимҳо тафовут доранд. Аз ин рӯ, нашоҷад онҳоро бо омонимҳои аслии омехта кард. *Омограф*ҳо калимаҳои мебошанд, ки тарзи навишти якхела дошта, аз ҷиҳати тарзи талаффуз ва зада аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Дар *омограф*ҳо ҷои зада таҷассуми баробари худро наёфтааст. Масалан:

Мисол:

Омади баҳор дар кӯҳистон ба моҳи апрел рост меояд. Оҳ, агар аз омаданат хабар медоштам.

*Омоформ*ҳо калимаҳои мебошанд, шакли якхела навишту талаффуз дар натиҷаи қабули шаклҳои морфологӣ мегиранд:

Гуфтам давои дарди диламро хате навис,

Гуфто давот чун бинависам давот нест.

Гуфтам ба дили мани хастадил намо,

Гуфто дар вафот чун бимирам вафот нест.

*Омоформ*ҳо омонимҳои нопурра низ мегӯянд

Омофонҳо калимаҳое мебошанд, ки аз ҷиҳати талаффуз якхела буда, бо тарзи навишташон фарқ мекунанд. Чунончи: *инсон – ин сон, дотор – ду тор*.

Омонимҳо аз рӯи сохташон ба ду гурӯҳ чудо мешаванд:

1. Омонимҳое, ки бе қабули ҳеҷ гуна шакли морфологӣ ба ҳам монанд мешаванд, омонимҳои пурра ном доранд: *пул – I. нақдина; II. купрук*.

2. Омонимҳое, ки дар натиҷаи қабули ягон шакли морфологӣ ба ҳам айният пайдо мекунанд, омонимҳои нопурра ном доранд: *давои – I. қутии ранг; II. давои ту*. [78, 15].

Ҳамин тариқ, шоир дар ашъораш чуноне, ки аз мутолиъа ва таҳлилҳо дарёфтаем, бо шумораи зиёд аз омонимҳо истифода кардааст. Дар ин доира калимаҳои “тай”, “кай”, “нигоҳ”, “шаст”, “тез”, “пайваста”, ва садҳо калимоти дигар чун омонимҳо, калимаҳои ҳамгуну ҳамовоз зинатбахши гуфтаҳои Толиб дар назм гардидаанд. Чуноне, ки дар таҳқиқи муҳаққиқон дида мешавад, “Дар баробари он ки омонимҳо дар забон бо шаклу талаффузи ҳамсонанон барои ифодаи маъно ва мафҳумҳои гуногун хизмат мекунанд, онҳо дар забони шеър чанбаи хунарӣ низ доранд. Дар забони шеър омонимҳо хеле зиёд мавриди истифода қарор гирифта, яке аз чанбаҳои муҳими хунари шоирӣ ва суҳанофарӣ ба шумор мераванд” [140, 310].

Бо ҳамин тартиб, омонимҳо дар ашъори Толиби Омулӣ нақши муассири маъноноу услубиро доранд ва ин гурӯҳи вожагонро шоир басо бамаврид ва нуктасанҷона истифода намудааст.

Ин вожаҳо дар ғазалиёти Муҳаммад Толиб ҳар кадом қолаберо бо худ доранд. Дар баъзе аз ғазалҳо яке дигариро тақвият медиҳад, яке бо дигарӣ мазмун баробар медорад ва дигаре дар муқобили яки дигар истодааст. Ин албатта санъате мебошад, ки аз шахсияти эҷодгари ҳеш масъулияту маҳорат меҳаҳад. Муҳаммад Толиб тавонистааст комилияти ҳештанро дар ин ҷода собит намояд. Аз тарафи дигар ин тавоноии шоир дарсест, дар роҳи эҷодкориву матонат барои аҳли шеъру адаб.

БОБИ Ш. ТАСНИФОТИ МАВЗУИИ ЛЕКSIКАИ ҒАЗАЛИЁТИ ТОЛИБИ ОМУЛӢ

3.1. Лексикаи антропономӣ дар ғазали Толиб

Дар ин боби диссертатсия, ки бо таснифоти мавзуии лексикаи ғазалиёти Толиб ба унвон рафтааст, нигорише дар робита бо огоҳии Толиб аз маорифи ирфонии вай, ки дар забони осораш зоҳир мешавад, мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудааст. Дар ин боби мазкур лексикаи антропономӣ, тасвири номҳои ҳархела дар ғазалиёт, номи растанию дарахтҳо дар ғазалиёт, номи маҳал ва рӯду обҳо дар ғазалиёт ва лексикаи зономӣ дар ғазалиёти Толиби Омулӣ, ба доираи таҳқиқ дароварда шудаанд.

“Ҳар як эҷодкори каломи бадеъ ё шоир барои баёни отифӣ ва ҳаёлангезии осори эҷодкардааш аз забони мутаносибе кор мегирад, ки хусусиятҳои савтии пайванди калимаҳо, ҳамнишинии овозҳо ва хусусиятҳои луғавию семантикии калимаҳо бо тобишҳои маъноияшон барои офаридани вожа ва таъбиру таркибҳои наву тоза, барои баёни муассиру ҷолиб мусоидат карда тавонанд” [140, 27]. Дар ин қисмат аз ин нигориш мехоҳем дар робита бо огоҳии Толиб аз таснифоти мавзуии лексикаи ғазал, ки дар забони осораш зоҳир мешавад, сухан ба миён биёварем. Ҳар яке аз бузургону хирадмандони миллати мо, ҳоҳ ноҳоҳ дар ин самт кӯшиданд ва аз ин муъҷизот таъсир пазируфтаанд. Аз ҷумлаи касоне, ки аз маорифи муъҷизаоро асар пазируфтаанд, Толиби Омулӣ яке аз онҳост. Муболиғае нахоҳад буд, агар бигӯем, ки ҳар як ғазали Толиб бо мазмунҳои ирфонӣ ороста шудаанду ҳуди ӯ орифест муътабар. Ҳар кучо сухан ба миён оварда, ҳама гулҳо ва ғунҷаҳое аст, ки аз гулбоғи маорифи маънавӣ чида шудаанд. Албатта, на ҳар касро муяссар мешавад, то дар чунин гулбоғ лаёқати сайр карданро дошта бошаду ҳамчунин гулҳоро барчида бошад. Ин шояд ҳам баёнгари маънавиёти назаррасу худоғаҳии ҳамон марди фозилест, ки осори адабияш имрӯз то ба мо расидааст. Чунон ки дар тавони фаҳмиши мо

гунчоиш гирифтааст, амали Муҳаммад Толиб суннате мебошад, ки на танҳо ӯ, балки бисёри аз шуарои ниёғони мо нигоҳашонро ба ин табаррукот равона сохта, аз он баҳра гирифтаанд.

Бани башар ҳар кадоме ба олами ҳастӣ мутаваллид мешавад, хатман номгузорӣ карда мешавад. Номгузорӣ шудан хануз аз даврони пайдоиш ва то ба рӯзгори мо омада расидаасту барои ояндагон низ ҳамин қонун хоҳад буд. “Номгузорӣ аз арзишҳои кӯҳани фарҳанги тоҷикӣ, ки дар сарчашмаҳои пешина нишонаҳои дорад. Дар дурдасти фарҳанг мардуми ориёнаҷод оини баргузидаи номгузорӣ доштаанд, ки пас аз он низ дар фарҳанги навишторӣ ва гуфтории мардуми мо нишона аз он ба ёдгир монда. Ному нишон яке аз арзишҳои мардумӣ, наҷодӣ ва фарҳангии ориёнаҷодон аст, ки пас аз он чун ному насаб, фомил, насабнома... дар фарҳанги ҷаҳон пазируфта шудааст”[204, 2].

Ном шиносномае ҳаст, ки тавассути ӯ инсон шинохта мешавад. Аммо ҳар як номе, ки ба одам гузошта мешавад, таърихеро, воқеаеро, тазкираву тавсияеро ва ё рамзу маъноеро дар бар дорад. Ва ҳар номе, ки бар инсон таалуқият мегирад, бояд аз назари илми забон таснифоти худ ва ё маъноеро дошта бошад. Ҳар яке аз номҳо, ки аз Одам то ба ин дам гузоштаву шунида шудааст, вижагиҳоеро дар худ фаро гирифтааст. Аз ин рӯ пеш меоем ба вижагиҳои ҳар як ном, ки дар осори Муҳаммад Толиби Омулӣ зикр ёфтааст. Номҳои давраҳои гуногуни таърихӣ аз тарафи муҳаққиқон Мухторов З, Саъдуллоев У, Абодуллоева С, Давлатов Э. ба таҳқиқ дароварда шудаанд.

Номи ашхос

Дар ин ду мисраъ шоир дар қолаби воҳиди фразеологӣ номи ҳазрати Нӯхро овардааст:

Баски тӯфони ашки мо зада мавҷ,

Киштии Нӯх гаҳвора шудааст [18, ғ.267, 330].

Нӯх نوح [Nuh] номи яке аз пайғамбарони яҳудист. Ҳазрати Нӯх дар китоби муқаддаси Қуръон 79 маротиба ба зикр рафтааст, ки тазкира аз эшон дар сураи Оли Имрон чунин омадааст: «Худованд барои

роҳнамоӣи оламиён интихоб кард Одам, Нӯҳ, Иброҳиму Имронро ва баъзе аз фарзандонашонро [15\ Оли Имрон 33]. Шакли ибрии он Ной ва муарраби он Нӯҳ аст, ки ба маънои самимаи номбурда меояд. Дар «Ономастикаи «Форснома» зикри он ишора ба анбиёи даврони Мисри қадим аст: ... «ва давлати Худованди олам ҳамчу умри Нӯҳ мулки Сулаймон ва давлати Афредун кунад» [34,12].

Нӯҳ аз номи мардон аст; Нӯҳ алайҳиссалом, аз ҷумлаи паёмбарони улулазм аст. Ӯро ба унвони Шайхуланбиёӣ ҳам ном мебаранд. Ӯ қавмашро 950 сол ба худошиносӣ даъват кард. Шабу рӯз қавмашро бо роҳҳои гуногун бо имон овардан ба Офаридгор даъват мекард, аммо қавмаш ангуштони худро ба гӯш халонида, аз даъвати Нӯҳ фирор мекарданд. Охируламр чун дид, ки қавмаш имон намеоваранд, дуо кард: «Парвардигоро, бар рӯи замин аз кофирон як нафар ҷаҳонгардро магузор». Худованд дуои ӯро пазируфт ва амр кард, ки киштӣ бисозад ва аз анвои ҷонварон ҷуфт – ҷуфт дар он бигирад ва фармудаи Худоро ба ҷой оварад. Сипас, ба амри Худо бориш шуд ва тӯфон ба вучуд омад, кофиронро ҳалок сохт. Айни ҳол қабри Ҳазрати Нӯҳ алайҳиссалом дар Начаф аст [15\ Нӯҳ, 71].

Толиб чунин сурудааст:

Толиб аз гулзори оташ чида чун гулҳо **Халил**,

Лек дар хичрони ёрон ҷумла гулҳо оташ аст [18, ғ.227, 313].

Иброҳими Халилуллоҳ ابراهيم [Ibrāhimi Xalilullāh]. Толиб дар ин ҷо талвиҳе дорад ба достони Иброҳими Халилуллоҳ ва аз тарафи Намруд ба оташ кашидани вай ва ин ки омадани амр аз тарафи Худо бар оташ барои сарду саломат шудан дар муқобили Иброҳим. “Қулно ё нору кунӣ бардан ва саломан ало Иброҳим” [15\ Анбиё, 69]. Толиб ишора ба ҳамин матлаб намуда, чунин қайд мекунад, ки мо низ мисли Иброҳими Халил аз оташе, ки барои сухтанамон омода карда буданд гулҳо чидем, аммо ҷӣ суд, ки чун дар хичрони ёр ба сар мебарем, ҳамаи ин гулҳо бароямон чун

оташ аст. Дар он байт манзури шоир ба он аст, ки дар хузури ёронаш гул асту дар ҳичрон гулҳо ҳатто чун оташ нохушојанд бошанд.

Иброҳим – номи яке аз паёмбарони яҳудӣ ва дар баъзе ривоятҳо бо зардушти оташпараст як медонанд, аммо саҳеҳ нест” [117, 42]. Вожаи Халил дар фарҳангномаҳо чунин маъно дорад: “لِيلِخ 1. дӯст, дӯсти меҳрубон, дӯсти наздик. 2. Шакли кӯтоҳи Халилуллоҳ лақаби Иброҳими Пайғамбар аст. Халил- яъне дӯстдошта, интиҳобшуда, наздиктарин содик, самимӣ, ростгӯӣ, софдил, ихлосманд, босадоқат ва бо вожаҳои бесадоқат, носамим, каззоб, бадсиришт, беихлос, бевафо, адӯ, душман ва мутанаффир дар тазод мебошад” [75, 291].

Халил дар Қуръон аз ҷумлаи сифатҳои ҳазрати Иброҳим омадааст. Он вожаи тозӣ буда, ба маънои маваддату дӯстӣ омадааст. Дар истилоҳ халил ба касе гуфта мешавад, ки тамоми сифатҳоро ба ҷуз сифатҳои Худо аз худ дур намояд ва рӯҳу равони худро аз тамоми сифатҳои дигар ҳолӣ ниғаҳ дорад, то Худо вайро ҳамчун дӯст интиҳоб намояд [115, 354].

Бархе аз забоншиносон бар он ақидаанд, ки калимаи Иброҳим аҷамӣ буда, ба маънии раҳими арабӣ омадааст ва маънояш падари меҳрубон мебошад.

Мо чу Исмоил зи Иброҳими худ,
Сар напечем ар чӣ қурбон мекунад [6, 509].

Дар ашъори Толиб омадааст:

Манзили Тур эй **Калим**, нағз таҷаллигах аст,
Лек сари куйи дӯст, чилвағаҳи дигар аст [18, ғ.326, 353].

Калим [Kalim]. Вожаи **Калим**–ҳамсуҳбат, суҳангӯ, ҳамроз (номи мустаори Мусо – пайғамбари яҳудиён, ки дар кӯҳи Сино бо Худо ҳамсуҳбат шуда буд) [146, 530]. Калим аз калом гирифта шуда, ба маънои суҳан гуфтан бо касе мебошад. Калом низ вожаи тозӣ буда, дар Қуръон 71 маротиба такрор шудааст. Калим сифати махсуси ҳазрати Мусо

мебошад, зеро Худованд бо вай ба такаллум даромад. Ин мавридро шоир дар ғазали дигар бо ин сурат овардааст, ба Мусо ишора мекунад:

В-ар шавқи ту ором намебурд зи **Мусо**,

Дар юзагар неъматидидор намегашт [18, ғ.268, 330].

Мусои Калимуллоҳ موسى كلم الله [Musāi Kalimullāh]. Ситораи тобноки аркони арбааи сабки ҳиндӣ Муҳаммад Толиб воқеияти ишқи улявиरो ба тасдиқ супурда ва мухотабашро қадре дар хитобаи ниҳон дароварда, баён доштааст, ки он ишқи ту буд, ки шавқи Мусо боло гирифт ва қарору ором аз дили эшон даррабуд. Натиҷа он буд, ки бо унвони калимӣ мушарраф гардид. Дар “Фарҳанги ҷомеи Муин” ба маънои тег ва устура омада, вожаи арабӣ мебошад [180, 208]. Дар Қуръон дар бораи Мусои Калимуллоҳ дар ҳар гуна мавридҳо зикри бисёр рафтааст. Он водие, ки барои Мусо алайҳис-салом унвони Калимуллоҳро муяссар гардонид, водии Айман ном бурда мешавад.

Ман чу Мусо мондаам андар ғами дидори ту,

Ҳеч донӣ, то илоҷи “Лан тарони”чун кунам [117, 43].

Айман 1. ҷониби рост, хучаста, муборак. 2. Мусо алайҳиссалом дар водие бо оламофарин гуфтугӯ карда буд ва он водиро Айман ном буд. Водии Айман аз рӯи афсонаҳои дини исроилӣ сарзамини муқаддаси Канъон ҷое, ки гӯё, Худо он ҷо ба Мусо нидо карда будааст [94, 496].

Ҳамин тариқ, Мусо яке аз паямбарони бузург ва фиристодаи Худо аст, ки ба сӯи мардуми яҳудӣ фиристода шуда буд. Ӯ писари Имрон ва аз наводагони ҳазрати Яъқуб аст. Бародари ӯ Ҳорун буд. Азбаски Мусо дар кӯҳи Тур бо Худо ҳамсухбат шуда буд, ӯро Калимуллоҳ меноманд [56,18].

Дар девони шоир мехонем:

Макун тафоҳур аз эҳёи халқ эй **Исо**,

Ки зинда кардани номи вафо масеҳоист [18, ғ.251,323].

Исои рӯхуллоҳ [Isāi Ruhullāh]. Мусаввири ин нуктаҳо, гӯё ба ҳазрати Исои рӯхуллоҳ рӯй оварда таъкид мекунад, ки аз зинда кардани мардуми фавтида фахр накунад, зеро зинда кардану миронидан ҳама ба дасти Ӯст

ва албатта ба касе, ки бихоҳад, ҳар нерӯеро мебахшад ва аммо бар аҳд вафодор мондан ҷои худро дорад.

Вожаи **Исо** عيسى дар китоби муқаддаси Қуръон ба такрор ва зиёд зикр ёфтааст, ки яке аз онҳо ин мазмунро дар бар мегирад: Ва ҳангоме, ки Исо, писари Марям гуфт: Эй фарзандони Исроил бетардид ман фиристодаи Худо ба сӯи шумоям. Дар ҳоле, ки он чиро пеш аз ман омада, ки Таврот аст, тасдиқ мекунам ва ба Расуле, ки пас аз ман меояд, ва номаш Аҳмад аст. Башорат медиҳам вале ӯ, ки ба далоили рушан суроғашон омад, гуфтанд ин ҷодӯи ошкор аст [15\ Саф, 6]. Ё ин ки Толиб гуфтааст:

Моро уллув замзама бо муъчизи дам аст,

К-он тири рӯи таркиши Исои **Марям** аст [18, ғ.167, 288].

Ҳимматбаландиву мартабаи болои моро ҳар ҷӣ зам мегардад аз муъчизаи дуост, ҳамчуноне, ки Исоро он чиз муяссар мегардид, тариқи дуову зорӣ иҷобат мешуд.

а) Марям номи гиёҳест зиннатӣ ва аз тираи наргисиҳо. Ин гиёҳ алафӣ ва дорои гулҳои сафеди зебост аст, ки дорои атри матбуе мебошад. Асли ин гиёҳро аз Эрон медонанд. Марями узро, модари ҳазрати Исо, духтари Имрон, ки дар ҳажаҳсолағӣ Рӯҳулқудс бар ӯ зоҳир шуд ва Марям Исо алайҳ-ис-саломро ҳомила гашт [115, 308]. Марям бо маъноҳои душиза ва покиза низ оварда шудааст.

б) Майрам ва Марям – ном ва номбурдҳои яҳудӣ, ки хусусиятҳои гуногунро дар бар мегиранд, мисли: Аҳран [Ahran], Иброҳим [Ibrohim], Марям [Maryam], Бинёмин [Binyāmin], Саломон [Salāmān], Таврот [Tavrāt], Уҳуд [Uhud], Яҳё [Yahyā], Яъқуб [Ya'gub] ва дигарҳо. Бисёри аз ному номбурдҳои ба хусус динӣ дар китоби муқаддаси яҳудиён «Тора» (Таврот), ҳамчунин дар доираи антропонимҳои забонҳои гуногуни халқиятҳои дигар ба чашм мерасанд. Бо мароми муқоиса ин фақат бас аст, ки номи Марямро биёварем: Дар яҳудия - Miryam, дар «Тора»(Таврот)- Mariam, латин - Maria, юнонӣ. - Mariam, қадимаи

англисӣ - Maria, забони ҳозираи англисӣ - Мэри, мазмунҳои зеринро дар бар мегиранд: 1) тезу тунд; 2) дар ҳоли ғазаб қарор дошта. Дар муқоиса: франс. - Mariу, итол., испони., юнони - Maria, олмонӣ., ҳолландӣ. - Maria, Marie, норвегӣ. - Marie, руссӣ. - Мария, болгарӣ. - Мария, сербо-хорват- Mariја, Mariја., полякӣ-Maria [58, 20].

Исо номи Паёмбари маъруф алайҳиссалом. Ҳазрати Марям дар ҳоле, ки дӯшиза буд ба хости Худои азза ва ҷалла ба Исо бордор шуд. Ва чун муддати ҳамл ба поён расид, ҳазрати Марям аз Байтулмуқаддас берун шуд, то мардум аз ҳоли ӯ хабардор нашаванд ва ба Байтулҳарам ва ё канори оби Фурот омад ва наздики он маҳал дарахти хурмои хушкшудае дид ва беихтиёр ба тарафи он дарахт давид ва чун наздик омада, пушт дар он дарахт ниҳод, Ҳазрати Исо алайҳиссалом мутаваллид шуд. Соли 582 қабл аз милод буд. Ногаҳон зери пой Ҳазрати Марям нахре хушгӯвор ҷӯшид ва он дарахти хушк рутаби тоза ба бор овард, ки Марям аз он тановул кард. Ва дар хабар аст, ки дар синни 33-солагӣ Ҳазрати Исо алайҳиссалом ба осмон урӯҷ кардааст («Асмо»; дар синни 33-солагӣ ба дасти Яҳуд ба василаи салиб ба қатл расид [15\ Марям,87] Исо а. номи асосгузори дини насронӣ “ Фарҳанги тафсири” [185, 557].” Ин қабил номҳо дар ғазалиёти Саной ва дар аксари ғазалиёти орифони баъдина чуфт -чуфт ва ё танҳову омехта истифода шудаанд, ки ба ҳамдигар марбутанд, ба монанди Исову Марям, Юсуфу Мусою Қорун, Мусову Фиръавн:

Қунайду Шибливу Маъруфи қархӣ,
Ҳабиби Одаму Исои марям [117, 45].

Толиб дар ғазал номи Фиръавнро бо хислаташ овардааст:

Фиръавн فرعون [Fir'avn] лақаби подшоҳони қадими Миср, ки ба золимӣ ва ситамгарӣ машҳур буданд. Дар Қуръони қарим дар 74 маврид ба зикр рафтааст, ки яке аз он маворид дар сураи Бақара ояи 49 чунин нақш гирифтааст: “Ва (ба ёд оваред) он гоҳ, ки шуморо аз (сайкараи ҳукумати золимонаи) фиръавниён наҷот додем онон, ки ҳамеша шуморо

ба сахттарин сурат шиканча мекарданд, писарони шуморо сар мебуриданд ва занони шуморо (барои канизӣ) зинда мегузоштанд ва дар ин сахтиҳо ва мушкilot озмойиши бузурге аз сӯи Парвардигоратон буд” [15\ Бақара, 49].

Чу Фиръавн тарки табоҳӣ накард,
Ба чуз то лаби гӯр шоҳӣ накард [30, 207].

Фиръавнӣ, мансуб ва тобеъ ба Фиръавн.

Аз он сӯе, к-асое аждаҳо шуд,

Ба дузах бурд ӯ фиръавниёнро [7, 509].

Чавҳарӣ мегӯяд: Фиръавн лақаби Валид ибни Мусъаб малики Мисраст ва Фиръавн (فرعون) аз решаи ر، ف، ع иборат буда, тағйирёбанда нест чун, ки исми ғайри арабӣ мебошад, ситамгар, саркаш, мутамаррид, мутақаббир. Лақаби подшоҳони қадими Миср [166, 791].

Ибни Қузӣ фармудааст: Фиръавнҳо дар Миср се нафар гузаштаанд: Фиръавни Халил, ки номаш Санон аст, Фиръавни Юсуф, ки исмаш Риён ибни Валид аст ва Фиръавни Мусо, ки исмаш Валид ибни Мусъаб мебошад [164, 316].

Фиръавн: Лафзи аҷамӣ ва лақаби подшоҳони Миср ва ба гуфтаи “Ақраб-ул-маворид” дар луғати Қибт ба маънеи тимсоҳ аст. Аз он дар Араб феъл оварда ва гуфтаанд: «تَفَرَّعَنَ فلان» яъне коре Фиръавн кард, ки такаббур ва саркашӣ буд. Ин лафз 74 бор дар Қуръон омада ва дар дostonҳои бани Исроил ва Мусо (а) дида мешавад. Гӯянд Фиръавне, ки бани Исроилро азоб мекард ва писаронашонро мекушт Ромсис ё Раъмсиси дуввум ва Фиръавне, ки Мусо ва Ҳорун (а) барои хидояти ӯ мабъус шуданд писари ӯ Мунфитох буд, ки бо лашкариёнаш дар Баҳри Аҳмар ғарқ гардид.

Ё ин ки дар мавриди **Қорун** шоир чунин иброз доштааст:

Ҳирсро чашм, аз нисори гиряам гардида сер,
Сими ашк он моя афшондам, ки Қорун гуфт бас [19, 221].

Қорун قارون [Qorun] дар Қуръони карим ин ном 4 маротиб такрор шудааст дар сураҳои Қасас 76, 79, Анкабут 39 ва Ғофир 24. Аз ҷумла дар Анкабут чунин меояд: “Ва Қорун ва Фиръавн ва Ҳомонро (низ нобуд кардем) ва ҳамонро Мусо барои онон далоили рушан овард, пас онон дар замин такаббур ва саркашӣ карданд вале пешигиранда (бар ирода ва казо ва қадари мо) набуданд (то битавонанд аз азоби мо бигурезанд)” [15\ Анкабут, 39].

Саъдӣ чунин зикр мекунад:

Қорун ҳалок шуд, ки чиҳил хона ганҷ дошт,

Нуширвон намурд, ки номи накӯ гузошт [30, 312].

Дар бораи Қорун гуфта шудааст, ки ӯ дар бадкорӣ мисли Фиръавн ва Ҳомон буд ва Мусо (а) ро ҷодугар донист. Чунин ба назар мерасад, ки Қорун бо он ки аз бани Исроил буд дар назди Фиръавн мақоми олай доштааст [15\ Ғофир, 23-24].

Ҳамчунин дар китоби “Ал-Фуруҷ” нақл шудааст, ки дар “Таврот”-и феъли сафари аъдод боби 16, ва дар Қомуси китоби муқаддас зери лафзи «فوج» нақл шуда, ки ӯ кори қаҳонат дар пеш гирифт ва бо чанд нафар, ки аз 250 нафар иборат буданд, бо худ ҳамдаст карда, бар Мусо ва Ҳорун шуридан [152, 509].

Шоир гуфтааст:

Дило, бигзар аз тоҷу тахти Сулаймон,

Ба девон баҳил кун ниғини саломат [18, ғ.277,333].

Сулаймон سليمان [Sulāymān] номи мубораки ҳазрати Сулаймон ибни Довуд дар Қуръони карим зикр ёфтааст ва дар мавриди ба ӯ аз ҷониби Худованд нузул шудани илму бартарӣ ба ӯ бахшидан, ояи зер далил аст: **وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ وَ سُلَيْمَانَ عِلْمًا وَ قَالَا الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي فَضَّلْنَا عَلٰى كَثِيْرٍ مِّنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِيْنَ** Ва ба ростӣ ба Довуд ва Сулаймон донише ато кардем ва гуфтанд ситоиш Худоеро, ки моро бар бисёре аз бандагони муъминаш бартарӣ додааст. Сулаймон номе аз номҳои ибронӣ мебошад [15\Намл,15]. Сулаймон алайҳи-с-салом, писари Довуд, алайҳи-с-салом подшоҳи муқтадири Банӣ

Исроил буд, ки рутбаи паёмбарӣ дошт. Худованд бодро мусаххари ӯ карда буд ва ӯ забони ҳайвонотро медонист. Ӯ сарвати бекарон дошт. Сулаймон, алайҳи-с-салом, ангуштарине дошт, ки исми аъзам бар он нақш баста буд ва ба воситаи он одамию парӣ, ваҳӯшу туюр фармонбари вай буданд.

Масъалаи водии мурчагон ва мунозираи Сулаймон бо мурон [15\, Намл,17-18]. Сулаймон ва Билқис [1\Намл,21-22]. Бинои Байтулмуқаддас, мунозираи Сулаймон бо симурғ, Чил рӯз салтанат аз даст додан, ки хамагӣ дар Қуръони мачид ба ишора рафтаанд. Бинои масҷиди Сулаймон, бинои девори Нудба, ки дар тарафи боби Сайюн Масҷиди Ақсо сохта шудааст, аз ҷумлаи он мавзуот ҳастанд. Дуои Сулаймон дар итмоми бинои Байтулмуқаддас ҳама аз ҷумла руҳдодҳои бисёр муҳимме ҳастанд [14, 402].

Толиб дар бораи Аюб чунин зикр мекунад:

Чу ҳусни барқ тачаллӣ намуд Мусоям

Чу сабр домани андеша чид **Аюбам** [18, ғ.1133,669].

Айюб **أيوب** [Ayyub] аз шуморише, ки дар Қуръон мушоҳида мешавад, Айюб чор маротиба ба зикр рафтааст. Дар сураи [15\ Нисо, 163], [15\ Анъом, 84], [15\ Анбиё, 83], [15\Сод, 41] номи яке аз фиристодагони Худовандаст, ки бо Айюби собир низ маъруф аст (вобаста ба бемории дарозмуддате, ки тавассути он Худованд ӯро мавриди санчиш қарор дода буд. Бо ин мазмун чунин оварда шудааст: “Ва Аюбро ёд кун хангоме ки Парвардигорашро нидо дод, ки маро осеб ва сахтӣ расидааст ва ту меҳрубонтарини меҳрубононӣ” [15\ Анбиё, 83].

Айюб **عيب** ба маънои баргаштан ба сӯи Худо, номи яке аз паёмбарони намунаи сабр ва фазилат дар Қуръони мачид «Фарҳанги номии энциклопедӣ» дар луғат ба маънии баргаштан ба сӯи Худост ва он кӣ дар сарзамини Авас зист кард («Китоби Айюб»); аз анбиёи мазкур аст, ки дар Таврот ном бурда шудааст. Вай ба шикебой дар балоё ва меҳнатҳо номбардор аст. Зикри ӯ дар Қуръон омадааст. Номи паёмбаре,

ки бар таколифу мараз ва ранчи бисёр собир буд [162, 59]. Ривоят аст, ки Айюб алайҳиссалом дар ҳоли беморияш дар хаймае берун аз шаҳр зиндагӣ мекард ва он хайма дар фарҳанг Ариш ба маънои “кулба” ва “хайма” оварда шудааст. Таърихи Табарӣ “чун дар Ариш Айюбро надид, фарёд баровард”. Айюб - яке аз антропонимҳое, ки роҳҳои ҳархелаи ташаккулёбӣ дошта, арзиши истеъмолии худро дар забонҳои ҳозираи форсӣ ва тоҷикӣ зоил накардааст ва дар номи одамоне ҳастияш идома дорад [58,10]. Чунончи Саъдӣ мегӯяд:

Чун шодмонию ғами дунё муқим нест,
Фиръавн комрон буд, Айюб мубтало [30, 201].

Толиби Омулӣ номи ҳазрати **Довудро** дар шеъри зерин овардааст:

Чу нозук мешавад з-он ғамза шавқи чазби неконам
Ба тан мавҷу ҳаворо ҷавшани **Довуд** мебинам [18, Ғ.1152,676].

Довуд داود [**Dāvud**] дар Каломуллоҳ дар нух сура, 16 оят ва ҷамъ 16 маротиба ба такрор омадааст, яке аз он ояҳо чунин оварда шудааст: Эй Довуд! Мо туро халифа ва (намояндаи худ) дар замин қарор додем, пас дар миёни мардум ба ҳақ доварӣ кун ва аз ҳавои нафс пайравӣ макун, ки туро аз роҳи Худо мунҳариф созад. Касоне, ки аз роҳи Худо гумроҳ шаванд, азоби шадиде ба хоҳири фаромӯш кардани рӯзи ҳисоб доранд [15\ Сод, 26].

Ривоят чунин аст, ки баъди марги Мусо алайҳис-салом ба Довуд алайҳис-салом нисбати пайғамбарӣ расид ва ба ӯ Забур (Псалтирь) нозил шуд. Худованд ба ӯ муъҷизаҳои зиёд бахшид, ки ҳатто сангу, кӯҳу, парандагону, вухуш мутобиати амри ӯ мекарданд. Бо лутфи Худо ӯ аз оҳани оддӣ бе ягон воситаи нармсозӣ асбобҳо дар шаклҳои гуногун месохт. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” номи китобаш, ки бо пайғамбарии ӯ далил аст, оварда шудааст: Забур а. I. навишта, китоб; 2, китоби Довуди пайғамбар. Чаҳор китоби муқаддаси ба пайғамбарон нозилгашта, иборатанд аз «Забур»-и Довуд, «Таврот»-и Мӯсо, «Инҷил»-и Исо ва «Қуръон»-и Муҳаммад.

Шоир номи **Фаридун** فریدون [**Faridun**] - ро чунин зикр мекунанд:

Дареғ, кош Фаридун дар ин замон будӣ,

Ки дарзамон ту дидӣ замон замон наврӯз [18.ғ1002, 614].

Фаридун аз насли Чамшед буда, пас аз мушоҳидаи ситамгарихои Заҳҳок алайҳи ӯ бармехезад ва бо мадади Коваи оҳангар ӯро дастгир намуда зиндонӣ мекунад ва худ ба подшоҳии Эрон мерасад. Ва дар поёни зиндагӣ сарзамини васеи қаламрави худро байни фарзандонаш - Салму Эрач ва Тур тақсим мекунад. Ва сарзамини Эронро ба писараш Эрач месупорад.

Дар сурудааш Толиб васфи часорати фардунро овардааст.

Фаридун 1. فریدون. фариштаи нек, ахуройӣ [204, 104].

Инчунин, номҳои Яъкубу Юсуфро шоир мутазакир мешавад.
Чунончи:

Фитнаи хусн чу пирохани Юсуф бидарид,

Ишқ тарҳи дили Яъкуб зи хокаш бардошт [18, ғ. 190, 297].

Хусну чамол ва ояндаи Юсуф чун бо иродаи Созандаи созҳо дар созиш дароварда шуда буд, дар воқеъ дар сатҳе кароргир буд, ки боиси хисодати бародарон, фарзандони падар гардиду ӯро то ба пирохани хунин бурда расонид ва аммо тарҳи дили Яъкуб, бо он оғаҳие, ки Худованд дар ӯ эҷод карда буд ва он ишқи пойбарҳавое, ки дар дили ӯ нуҳӯфта буд, ҳамаро ба дурустӣ сомон бахшид.

Тарҳ, яъне нақшаи аввалини чизе (мас. сохтмон); лоиҳа, нақша, шакли рӯи ҳар чиз; тарҳаш якбора шакли ҷиддӣ гирифт; тарҳ афкандан (рехтан) нақша кашидан (ба иморат).

Юсуф يوسف [Usuf]; **Яъкуб** يعقوب [Ya'gub]. Дар Қуръони азимушшаън, сураи 12 бо номи мубораки ҳазрати Юсуф омадааст ва дар ояи 4 хоб дидани эшон васф мешавад, ки далолати паямбарии ӯ дар он ишора мешавад: إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ. Ёд кун он гоҳ, ки Юсуф ба падараш гуфт: “Эй падар, ҳамано ман дар хоб ёздаҳ ситораро бо хуршед ва мохро дидам, онҳоро дидам, ки барои ман

сачда мекунанд” [15\ Юсуф, 4]. Калимаи Юсуф ҳам дар хати кириллӣ ва ҳам форсиву арабӣ бо чаҳор ҳарф навишта мешавад, исм асту сифати фоилӣ дорад ва манои зебо, хубрӯй, зебочехра, дилошуб ва малеху чозибро дар бар мегирад.

Юсуф يوسف ибни Яъқуб, аз анбиёи маъруфи бани Исроил ва яке аз дувоздаҳ фарзанди Яъқуби Паёмбар буд ва ҳусни ӯ шуҳрати чаҳонгир дошт.

Гар дусад Яъқуб дорӣ зебадат,

К- он чи Юсуф дошт, садчандон турост [117, 42].

Ба азизии Миср расид. Достони ӯ чунин аст, ки шабе дар хоб дид, ки хуршеду моҳ ва ёздаҳ ситора пеши пояш сар ниҳодаанд. Чанде баъд бародарон ӯро бо худ бурда ба чоҳ андохтанд. Корвоне аз сари чоҳ мегузашт. Корвониён ӯро ба баҳои ночиз хариданд ва ба Миср бурданд. Дар Миср ӯ шуҳратёб гардида, он чо то охири умр сарпарасти мардум монд. Калимаи Юсуф бо мазмуни дигараш реша дар таассуф дошта, хичрон, ғаму андӯхро, дур аз диёру ғарибиро дар бар дорад ва дар аксари маврид дар ташбеҳоту кинояҳои шуарои форсу тоҷик ва ҳатто гуфтори мардуми оддӣ низ истифода мешавад, мисли: юсуфрӯ, юсуфталъат, юсуфсифат, юсуфчамол, юсуфрух, юсуфӣ, юсуфистон ва ғайра [199, 625].

Фарзан: Юсуфистон киноя аз макони зебоён, хубруён.

Мо зи гулпираҳанон, Соиб, ба бӯе қонеем,

Аз насиме юсуфистон мешавад зиндони мо [28, 124].

Юсуфнигор киноя аз зебо, хушрӯй, хушнамул.

Аз бода барфурӯз рухи шодидонаро,

Юсуфнигор кун дару девори хонаро [28, 301].

Аз номҳои дигаре, ки Толиб дар девонаш қорбасти намудааст, номи ҳазарати **Муҳаммади Мустафо محمد مصطفى [Muhamadi Mustafā]** мебошад. Дар Қуръони маҷид номи пайғамбари охир, фиристодаи Худованд омадааст, ки дар ояи зер чунин тавзеҳ мешавад:

مِنْ رِّجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ وَ كَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ

Муҳаммад салаллоҳу алайҳи ва саллам падари ҳеҷ як аз мардони шумо нест ва локин фиристодаи Худо ва хотами пайambarон аст ва Худо ба ҳар чизе доност [15\ Азҳоб, 40].

Ҳазрати Муҳаммад, Мутаннабӣ ва Мустафо ҳар чизе дар он номи пайғамбари ислом аст. Мустафо дар луғатномаи «Деххудо» ба маънои баргӯзида, софкардашуда омада, сифати замимаи башариро гирифтааст [175, 271]. Дар «Форснома» дар баробари антропонимияи Муҳаммад шаклҳои дигари он Мустафо ва Мутаннабӣ маъмуланд. Чунончи:...ва чунонки Мутаннабӣ гуфтааст: ...Маънӣ ин аст, ки саховат ба ҷои шамшер ниҳодан ҳамчун зиёни кор бошад, ки шамшер ба ҷои саховат ниҳодан [34, 155]. Дар ҷои дигари асар: ... ва чун чихилу ҳафт сол аз мулки ӯ гузашта буд, Мустафо саловоти алайҳиро валодат буд...[34, 96].

Дар «Форснома», низ барои зикри исми пайғамбари Ислом ба кор бурда шудааст [34, 96]. Мувофиқи ақидаи муҳаққиқ О. Фафуров, баъзан эпитети Мустафо маҳз дар якҷоягӣ бо онимаи Муҳаммад (с) омада, нишон медиҳад, ки сухан дар бораи пайғамбари дини ислом меравад. Ҳамчун исми шахс калимаи Мустафо дар ёдгориҳои хаттии асрҳои миёна, аввал дар шакли Мустафоқулӣ ба маънои ғуломи Мустафо истифода шуда буд [34,97].

Унси Саной бас аст хоки сари кӯи ту,

Нури рухи мустафо бас бувад унси анас [117,44].

Муҳаммад а.محمد 1. сутудашуда, ситоишшуда («Муин»; сутуда («Амид»); бағоят сутуда («Деххудо»); бисёр сутуда («Вожаҳои сара»); бисёр таҳсиншуда («Фарҳехта»), 2. номи паёмбари бузурги Ислом («Муин»); [179, 74].

Муҳаммад охирин фиристода ва пайғамбари Аллоҳ таборак ва таъолост, ки ба сӯйи тамоми башарият фиристода шудааст [15/ 3, 144]. Мувофиқи ақидаи муҳаққиқ О. Фафуров, баъзан эпитети *Мустафо* маҳз дар якҷоягӣ бо онимаи *Муҳаммад* (с) омада, нишон медиҳад, ки сухан дар бораи пайғамбари дини ислом меравад. Ҳамчун исми шахс калимаи

мустафо дар ёдгориҳои хаттии асрҳои миёна, аввал дар шакли Мустафақулӣ ба маънои ғуломи *Мустафо* истифода шуда буд [22,21].

Дар ҷойи дигар шоир лақаби фариштаи ваҳй Ҷабраилро меорад. Масалан:

Ҳар замон роҳи дилам мезанад аз тоати ишқ,

Ишваи Ҷибрил ҳама олами шайтони ман аст [18, ғ. 342, 358].

Ҷабраил جبريل [Jābrail] Номи фариштаи ваҳй, яке аз муқаррабони даргоҳи Худованд аст. Дар Қуръони муқаддас се мартаба, яъне дар сураи Таҳрим [15\Таҳрим,4] ва ду бор дар сураи Бақара [15\Бақара,97-98] тазаққур ёфтааст, ки яке аз онҳо бо чунин мазмун аст: *قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِّجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَى لِّلْمُؤْمِنِينَ* Бигӯ харки душмани Ҷибраил аст, душмани Худост чаро, ки ӯ Қуръонро ба амри Худо бар қалби ту нозил кард, ки кутуби осмонии пешинро тасдиқ мекунад ва хидоят ва башорате барои муъминон аст [15\ Бақара,97].

Ҷабраил (а) Джибрил Гааврил аз фариштагони муқаррабгарини даргоҳи Худованд мебошад. Вазифаи ӯ аз он иборат аст, киноятҳои Худованди азизро ба фиристодагонаш солиму бетағйир оварда мерасонад. Вожаи Ҷибраил аз ду калимаи решаҳои қадимадошта иборат буда, дар маънӣ чунинанд: “Ҷибр” (банда) ва “Ил” (Худо) ва дар ҳулоса “Бандаи Худо”. Дар Қуръони маҷид Ҷибраил ба номҳои дигар низ номбар шудааст, мисол: Рӯҳ (ҷон), Рӯҳ-ул-қудс (рӯҳи бузург). Ӯ метавонад назди фиристодагон дар симоҳои гуногун ҳозир шавад, мисли оне, дар назди Расули Акрам Муҳаммади Мустафо ҳозир мешуд [93, 192]. Ҷибраил جبرئيل дар тафсири ояи 97 ва 98 сураи Бақара омадааст, ки номи Ҷибраил се бор ва номи Микоил як бор дар Қуръони Маҷид, дар ҳамин маврид омадааст ва аз ҳамин оёт истифода мешавад, ки ҳар ду аз фариштагони бузург ва муқарраби Худоянд (дар гуфтори маъмулии муслимин Ҷибраил ва Микоил шунида мешавад, ҳарду бо “ҳамза” ва “ё” талаффуз мешаванд, вале дар манти Қуръон танҳо ба сурати Ҷибрил ва Микол омадааст). Ҷамъе ақида доранд, ки Ҷибрил лафзе аст Ибронӣ ва

асли он Чибраил ба маънеи марди Худо ё қуввати Худо аст (“Чибр” ба маънеи қувват ё мард ва “Ил” ба маънеи Худо аст).

Ба сабаби оёти мавриди баҳс Чибраил пайки ваҳйи Худо бар Паёмбар ва нозилкунандаи Қуръон бар қалби поки ӯ будааст, дар ҳоле ки дар сураи Наҳл ояи 102 воситаи ваҳй “Рухулқудус” муаррифӣ шудааст. Дар сураи Шуаро ояи 191 меҳонем: “Қуръонро Рухуламин барои он ҳазрат оварда, вале ҳамон гуна, ки муфассирон ошкоро баён кардаанд, мақсад аз Рухулқудус ва Рухуламин ҳамон Чибраил аст” [15\ Шуаро, 191].

Дар чандин ғазалҳояш Толиб номи **Ҳофиз Шерозӣ** حافظ شیرازی [Xāfizi Šerāzī]-ро овардааст ва ин яке аз онҳост:

Зи шогирдони Саъдӣ мешуморам хешро аммо,

Ба чон дар эҳтироми Ҳофиз Шероз мекӯшам [19,262–149,50].

Ҳофиз Шамсиддин Муҳаммад маъруф ба Ҳофиз Шерозӣ аз мафохирӣ ғазалсарои Эрон аст. Чун Қуръонро ҳифз дошт вайро ҳофиз лақаб доданд ва низ таҳаллуси ӯ ба Ҳофиз аз ин назар аст. Зухураш дар замони шаҳриёрони оли Музаффар аст ва шоҳи Шучоъ ва шоҳ Музаффар ва шоҳ Мансурро дар ашъори худ мадҳ гуфтааст. Китоби аслии Ҳофиз ҳамон девон ё маҷмуаи ғазалиёти ӯст, ки пас аз марги ӯ яке аз шогирдонаш ба номи Гуландом онро чамъ ва тадвин кардааст [29, 8].

Азбаски тарзи баёни Толиб, ки дарахти андешааш аз чашмаи тафаккури Ҳофиз об меҳӯрад, барои Шайдои Хучандӣ низ мақбул омад ва ӯро водошт, ки Толибро аз шуарои шакаргуфтор пазирад. Шайдо танҳо дар се маврид дар девони худ аз Толиби Омулӣ сухан ба миён меоварад ва дар ҳар се маврид ҳам дар баробари васфи тарзи сухани Толиб вожаи «шакар»-ро истифода мебарад, ки худ далели аз ҷониби вай писандида будани гуфтори Толибро мебошад. Чунончи, ғазали худро ба шакари сухани Толиб монанд карда мегӯяд:

То сӯфии хушлаҳҷаи Шайдо ғазале гуфт,

Толиб шакар тӯҳфа барад Омули худро [153, 50].

Ҳофиз - ниғаҳбон; муҳофиз; бо мазмуни дигар ривоятнигор; касе, ки азёд медонад. Ва дар шакли шумораи чамъ ҳуффоз дар гуш мерасад. Бадин вачҳ касоне дар назар дошта мешаванд, ки Қуръон- ро ҳамагӣ азёд медонанд ва онҳо унвони «ҳофиз-ал-қуръон»-ро дар бар доранд. Муҳаддисинро низ ҳофиз меноманд, зеро онҳо низ ҳазорон ҳадисро азёд медонанд ва ҳадисҳо низ дар асоси оятҳои китоби муқаддас аз забони Пайғамбари акрам то ба мо расидаанд, дар устувориву ҳақиқати онҳо тардид нест. Ҳофиз **1. ظفاد** чизеро аз ёд кардан; ҳофизи Қуръон, касе, ки Қуръонро азёд кардааст. 2. сароянда, сурудхон: ҳофизи халқ. Ҳофиза **مظفاد** қобилияти дар ёд нигоҳдории таассурот, ёд; қувваи ҳофиза лаёқати дар ёднигоҳ доштан. Ҳофизӣ **1. ظفاد** сурудхонӣ, мутрибӣ, сарояндагӣ: ҳофизӣ кардан. 2. Суруд [166, 221].

Толиб мефармояд:

3-ин навосанҷон, ки Толиб ҳолашон кардам қиёс,

Дар дилам завқи навои Ҳофизи Шероз монд [19, 150].

Ҳамчунин шоир номҳои **Шамси Гелонӣ** **شمس گيلانى [Šamsi Ġelānī]** ва

Шамси Табрезӣ **شمس تبريزى [Šamsi Tabrezī]** - ро дар ашъори зерин зикр намудааст:

Толиб ба шавқ дидам **Шамси Гелонӣ** ба меҳр,

Орифи рӯмисифат чун **Шамси Табрезам** намуд [18, ф.787, 529].

Шамси Табрезӣ ва **Шамси Гелонӣ** **شمس گيلانى و شمس تبريزى [Shamsi Tadrezī] [ShamsiGelāni]** Мавлоно Шамсулҳаққ ва-д-дин Муҳаммад ибн Алӣ ибн Маликдоди Табрезӣ **شمس تبريزى**, аслан бо Шамси Табрезӣ маъруф аст ва бо унвонҳои мутафаккири форсу тоҷик, ориф, суфӣ, содиқ, зоҳид, фақеҳ, олими илми илоҳиёт ва философ шинохта шудааст [8, 39]. Ӯ аз рӯзҳои кӯдакӣ, ки хануз дар Табрез буд, бо қареҳаи худододии худ ҳамаро дар ҳайрат гузошта буд. Он чиро, ки ӯ дар як нишаст азёд мекард, барои дигарон бо машаққати зиёд дар гузашти моҳ муяссар мегардид. Боре дар ҳоли қироати Қуръон ба сураи «Шамс» расид ва

зебогии ин назм ўро чунон ҷаззоб расид, ки аз вачд беихтиёр иброз дошта, гуфт: «Аз имрӯз номи ман Шамс аст» [5, 39].

Шамсиддин Муҳаммад ибни Али ибни Маликдоди Табрзӣ аз тарбиятёфтагони Рукниддини Саҷосӣ аз мардуми Саҷос аз наздикиҳои Занҷон, ки ба таҳқиқи марҳум Алломаи Қазвинӣ дар ҳавошии “Шадд-ул-азро” то соли 606 ҳаёт доштааст. Асилуддин Муҳаммади Шерозӣ (м. 617) ва шайх Увҳадуддини Кирмонӣ (м. 635) ва Шаҳобуддин Маҳмуди Аҳарӣ ҳам аз муридони Рукниддини Саҷосӣ ва бародарони тариқати Шамси Табрзӣ будаанд. Дар “Нафаҳот-ул-унс” менависад, ки Шамси Табрзӣ муриди шайх Абубакри саллабофи Табрзӣ будааст ва баъзе гуфтаанд муриди шайх Рукниддини Саҷосӣ буда, ки Шайх Увҳадуддини Кирмонӣ низ муриди вай аст ва баъзе гӯянд муриди бобо Камоли Ҷундӣ будааст ва шояд, ки ба сӯҳбати ҳарсе расида ва аз ҳама тарбият ёфта бошад.

Шамс дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” бо маъниҳои якхела омадаанд: шамс а. офтоб, меҳр, хуршед, шамс а. سمش офтоб, хуршед, меҳр; шамсуқамар офтобу мох, меҳру мох. шамс офтоб [192, 623].

Рухуламин روح الامين [Ruhul amin].

Оянд, чун ба зикри дуои ту дар хурӯш,

Омин, талаб зи ҳазрати Рӯхуламин кунанд [7, ғ. 847, 551]

Рухуламин روح الامين [Ruhul amin] дар Қурони карим вожаи рӯҳ хело зиёд ва ба такрор омадааст, аммо чуноне, ки аз мутолеъаҳо бармеояд, агар иштибоҳ нест калимаи рӯхуламин ҳамагӣ як бор ба зикр даромадааст ва чунин баён мешавад {الشعراء194} Рухуламин онро (Куръонро) нозил кардааст бар қалби поки ту, то аз инзоркунандагон бошӣ. Дар фарҳанги ҷомеи “Муин” манзур аз Рухуламин Ҳазрати Ҷибраил омадааст чуноне, ки қаблан зикр шуда гузашт, яке аз фариштагони муқарраби даргоҳи илоҳӣ мебошад ва расонидани ваҳйи илоҳиро ба фиристодагони Худованд бар ўҳда дорад. Мурод аз

«Рухуламин» Чибраил алайҳис-салом аст, ку ӯро ба далили ояи «1» "مَنْ" «Касоне, ки ба Чибраил душманӣ мекунад, бояд бидонанд ӯ аст, ки ин Қуръонро бо изни Худо бар қалби ту нузул кард», [15\ Бақара, 97] ва дар мавриди дигар "قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ" «2» "رَبِّكَ بِالْحَقِّ" «Бигӯ Рухуламин онро аз ноҳияи Парвардигор ба ман бар ҳаққ нозил кард». [15\ Наҳл, 102]. Эшонро «Рухулқудусс» низ мегӯянд. Ҳазрати Чибраилро амин хондан далолати он аст, ки ӯ мавриди эътимоди Худованди таъоло ва амин дар расонидани рисолати ӯ ба паёмбари ӯст.

Ҳолами Тай [HatamiTay].

Май нест гавҳаре, ки тавон доданаши зи даст,

Соқӣ, ки бедареғ диҳад, Ҳолами Тай аст [18, ғ.321, 351].

Мисол зада мешавад дар чуду бахшиш ва он Ҳотам ибни Абдуллоҳ ибни Саъд ибни Ҳашраҷ аст.

Фараздақ мегӯяд:

على حالةٍ لو أنّ في القوم حاتمًا،   على جوده، ما جادَ بالمالِ، حاتم

“Маҷмаъ-ул-бахрайн” мегӯяд: Ҳотам ба касри тоъ: ҳамон ибни Абдуллоҳ ибни Саъд ибни Ҳашраҷ аст, ки бахшанда, шучоъ, шоир, пирӯз мебошад, ки ҳарвақт бичангад, пирӯз мешавад ва ҳарвақт аз ӯ талаб шавад, мебахшад ... [152, 32].

Дар бораи саховатмандии Ҳолами Тай накле аст ки: Абубакр ибни Аёш мегӯяд: Аз Ҳолами Тай савол шуд, ки оё дар байни Араб саховатмандтар аз ту вучуд дорад? Ҳолами Тай гӯфт: Ҳамаи Араб аз ман саховатмандтар ҳастанд баъд гӯфт: Шабе меҳмони як ғуломи ятиме аз Араб шудам, ки сад гӯсфанд дошт ва яке аз онҳоро забҳ кард ва назди ман овард ва вақте наздики ман гузошт ва ман дастамро ба мағзи устухон дароз кардам, сипас гӯфтам: чи қадар бомазза ва тамиз аст! Пас ғулом зуд рафт ва овардан гирифт, то ин ки гӯфтам: кифоят мекунад

маро ва нигоҳ кардам дидам, ки ӯ садто гӯсфандро забҳ карда ва мағзаширо назди ман овардааст ва чизе барои худаш намондааст. Аз ӯ пурсиданд, ки ту барои ӯ чӣ кор кардӣ? ... сипас гӯфт: Ба ӯ сад шутур аз беҳтарин шутурҳоямро додам [55, 266].

Дар нақли дигар омадааст, ки дар аввали Ислом вақте қабилаи Ҳотами Тайи асир шуданд, онҳоро назди Пайғамбар (с) оварданд ва дар байни онҳо духтари Ҳотами Тай низ буд. Ӯ ба Пайғамбар (с) гӯфт: Эй Муҳаммад дидӣ, ки маро ба асирӣ гирифтанд, нагузор моро назди Араб хор кунанд! Ҳомоно ман духтари бузурги қавмам ҳастам, ҳомоно падари ман ... гурӯснаро сер ва таом меод ва ҷавоби саломро меод ва ҳаргиз ҳочатмандеро намеронд ва ман духтари Ҳотами Тайи ҳастам! [55, 99].

Ҳамин тариқ аз ин мавориде, ки болояшон амалу таҳқиқ анҷом пазируфт, ба чунин як хулоса омадан мучиб аст, ки Муҳаммад Толиби Омулӣ яке аз чехраҳои худогоҳу, боиси муаррифӣ дар олами ирфону адаб маҳсуб мешавад. Дунёи шеър адаб, маорифу маънавият албатта, аз чунин чехраҳо ороӣ нест ва Муҳаммад Толиб низ яке аз онҳо буда собит намудааст, ки дар маҳорату корсозӣ бо онҳо ҳамради аст. Аз мутолиаву баррасии ашъори Шайдои Хучандӣ рӯшан мешавад, ки ӯ чанд маврид аз Толиби Омулӣ, аз он шоире ки табъаш «мушкилписанд» буду дар табъозмоӣ «ба ҳар мавзунтабиат» сар фуру намеовард, ёд мекунад ва хешро дар баробари шеъри ӯ дидан меҳаҳад:

Лаззати гуфтори ширинро кӣ дорад орзу,

Хуш шакар аз килкҳои тӯтии Омул шикаст [153, 50].

Ҳамчунонки дар ҳолномаи шоир гуфта мешавад, ӯ на танҳо дар олами шеър, балки донишҳои зиёдеро дар бар доштааст, воқеият эҳсос мешавад. Он миқдор номҳоро, ки ӯ дар ашъораш ба нақш дароварда аст, ҳар кадом таърихеро дар бар мегирад. Ҳар яки аз ин таърихотро шоир медонад ва мазмуни онҳоро мувофиқат кунонида, дар назм васл карда аст. Ҳамаи ин амалҳои шоир нишон аз доноиву огоҳии ӯст, ки метавонанд сабақҳои ибратбахше бошанд.

3.2. Тасвири номҳои ҳархела дар ашъори Толиби Омулӣ

Фалак **فلك**.

Фалак розӣ ба қатли мост хайҳот,

Муҳити ташнаи як катра хун аст [18, ғ.113, 267].

Маълум аст, ки фалак осмон, само, баъзан ҳаво низ гуфта мешавад ва сипеҳр ҳам омадааст. Ҳамчунон, ки Қуръони азимушшаън собит мекунад, осмонҳои ҳафтгона ва таҳ ба таҳ мебошанд. Фалак дар назму насри бисёри аз шуарову нависандагон омадааст ва ҳатто дар афсонаҳо, дар фолклор аз даҳони мардумон суруда шудааст ва навъи мусиқие ҳаст бо номи фалак, ки гӯё хангоми сурудан садо ба осмонҳо меравад ва ин навъи мусиқӣ бисёр дилчаспу мутаассир ба гӯшҳо мерасад. Ибботи осмонҳои таҳ ба таҳ дар Қуръон дар сураи Мулк, ки бо “Таборақ” маъруф аст, чунин оварда шудааст: **الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا مَّا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِن تَفَوتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِن فُطُورٍ {المالك/3}** Оне, ки ҳафт осмонро бар фарози якдигар офарид ва дар офариниши Худои раҳмон хилол ва nobасомонӣ ва ноҳамгунӣ намебинӣ, пас бори дигар бингар, оё ҳеҷ хилол, nobасомонӣ ва ноҳамгунӣ мебинӣ? [15\ Мулк,3]. Чунон ки гуфта шуд, орифони мо дар гуфторашон зиёд аз ин калима истифода кардаанд. Масалан дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” чунин омадааст:

Фалак осмон, сипеҳр.

Расида бар фалак фарёдам азбас норасиданҳо,

Ба хок афтада тифли ашкам аз ҳар су давиданҳо [198, 406].

Арш **عرش** аз дигар калимае аст ва шоир онро бамаврид истифода намудааст. Чунончи:

Зикри савмааю савмаадорони арш гашт,

Ҳар нағмае, ки авҷ гирифт аз забони мо [18, ғ.8, 223].

Арш аз он даста истилоҳоти қуръоние мебошад, ки дар робита бо он суҳанони зиёду ва гоҳе зидду нақиз гуфта шудааст. Аммо ба таври хулоса арш ба маънои тахти подшоҳ, сарир, хайма, чодар, соябон. Дар

истилоҳ бошад ба маънои ихотақунандаи тамоми осмонҳо аст ва ба чихати дар баландӣ қарор гирифтани арш итлоқ мешавад. Агар ба Худо нисбат дода шавад, киноя аз қудрату ҳокимияти вай аст [178, 633].

Албатта, таснифоти гуногун дорад, ки мо наметавонем дар ин ҷо биоварем. Дар он ҷи, ки сумӯвв бо кадом маънӣ дар шеър омадааст чунин аст:

(السمو هو العلوو رفعت – و صاحب السمو هو لقب يطلق على كل امير) - Сумуввун - ассумӯвву ҳува ъулувву варрафъату – ва соҳибус-сумӯв ва ҳува лақабу куллу амир – сумӯвв мақому мавзеи баланд аст ва ин лақаб тааллуқ ба қасонест, ки амир бошанд [178, 263].

Арш ارش низ дар робита бо алифбои араб бо ду шакл навишта мешавад, тавзеҳаш ин аст, ки ҳам бо ҳарфи ^ا – алифи моқабл ва ҳам бо ҳарфи ^ع – айн. Оне, ки бо алиф навишта шудааст, дар луғатномаи профессор Баранов хунбаҳо омада, бо ҳарфи айн ба маънои сохтани айвон, суҳбатгоҳ аст [168, 73]. Дар фарҳанги “Ал-мунҷид” бо алиф ба маънои шайдову шефта қардани касе бо чизе ва бо ҳарфи айн бо ифодаи сохти хайма, капар ва қоч зикр шудааст [167, 127]. Инчунин дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ин вожа ба маънои осмон оварда шудааст. Ба ҳар ҳол ин вожа ифодақунандаи мавзеи улё маҳсуб мешавад.

Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” [192, 86]. 1. عرش. тахт, сарир. 2. Осмон; арши аъло, осмони баланд; аршу фарш осмону замин; ба арши аъло бардоштан, бисёр таъриф қардан, бисёр бардор-бардор қардан; нола ба арш баровардан, саҳт нолидан; худро дар арши аъло дидан, қибру ғурурро ба дараҷаи аъло расонидан, аз мартабаи худ хеле болидан [192, 86].

Арше, ки дар сурудаи Муҳаммад Толиб оварда шудааст, бо ҳарфи айн ибтидо мегирад. Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” танҳо бо ҳарфи айн- ^ع тавзеҳ ёфтааст, ки дар шакли зайл омадааст, аммо назаргузин: Арш а. 1. عرش. тахт, сарир. 2. осмон; арши аъло; осмони

баланд; аршу фарш осмону замин; Арш маҳали истиқрори асмои муқиди илоҳӣ аст ва осмонро низ арш гӯянд ва ҳамчунин афлокро [192, 276].

Шаб, Субҳ, Шому Саҳар شب سبوح شام سحر низ вожаҳое ҳастанд, ки дар эҷоди шоир мақом ёфтаанд:

Шаб ношуда, **субҳ** гашт гуйӣ,

К-ин **шом саҳар** дар остин дошт [18, ғ.106, 263].

Шаб شب муддати муайян аз фуру рафтани офтоб то баромадани он, ки ҳаво торик мешавад; шабона, шабҳангом; шаби адабӣ шабнишиние, ки дар он масъалаҳои адабӣ баҳсу муҳокима ва асарҳои адабӣ хонда мешавад; шабу рӯз муддати як шабонарӯз; шаб гузарондан дар ҷое шабона мондан, хобидан дар ҷое; шаб шудан фаро расидани шаб; шаб ба хайр шабро нағз гузаронед (ибораест, ки шабона ҳангоми видоъ гӯянд).

Шаб, субҳ ва шому саҳар исмҳои ҳастанд ки бо зарф ифода ёфтаанд.

Агар худ ҳазориву душман дувист,

Чу **шаб** шуд, дар иқлими душман маист! [78, 10].

Субҳ جبه- вақти сафед шудани рӯз, бомдод, сапедадам; субҳ то шом аз дамидани сапеда то фуру нишастани торикӣ, тамоми рӯз; Субҳи козиб, ки нимаравшани пеш аз дамидани сапедаи ҳақиқист.

“Кӯдакони гуруснаву нимбараҳна аз **субҳ** то **шом** роҳи падар мепоиданд”[78, 112].

Шом аввали шаб, ҳангоми акнун торик шудани ҳаво, вақти говгум; шому саҳар ҳамавакт, мудом, доимо; хӯроке, ки бегоҳӣ хӯрда мешавад: хӯроки шом; номи қадимаи кишвари Сурия [191, 226].

Вожаи **ақиқ** عقيق-ро дар девони шоир мебинем, ки чунин овардааст:

Ёкутлабон қимати ашкам нашиносанд,

Хуноба шуморанд **ақиқӣ** чигариро [18, ғ.52, 261].

Ақиқ исми яке аз сангҳои қиматбаҳое мисли ёкут, марворид, лублу ва марҷон мебошад ва бештар марбут ба ишораҳо он санги қимат аз кӯҳҳо бурида шуда ва барои зинат додани ороишоти мавриди зебоиҳо истифода мешавад. Ақиқ а. قيق- як навъ санги қиматбаҳо, ки сурхранг ва

зарди норанҷӣ аст; ақиқ шинондан ба чизе бо ақиқ зинат додан; сурхранг, сурх; лабони ақиқ лабҳои сурх; ақиқи сурхи машҳуре, ки аз Яман меоранд; ҷоми ақиқ киноя аз қадаҳи пур аз шароби сурх. Ақиқ قیفاء . [ع] (ق ع) як қисм кортизи бешакл ба рангҳои мухталиф, навъи марғубтари он ба ранги сурх ё олуболуӣ аст ва монанди аҳҷори қимат дар зинат ба кор меравад [198, 62].

Ақиқ дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” [198,50] навъе аз сангҳои қиматбаҳо, ки сурхранг ва зарди норанҷист. Ақиқ бад-ин шаҳри Санъо кунанд ва он сангест, ки аз кӯҳ бибурранд. Ҳамчунин ақиқ дар “Фарҳанги Муин” [180, 510], “Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ” калима ва “Луғати компютери тоҷикӣ ба русӣ ва англисӣ” бо шарҳи навъе аз сангҳои қиматбаҳо ба рангҳои гуногун, ки навъи бехтаринаш сурх мебошад, ба чашм мерасад.

Калимаҳои **ёқут, лаъл ва ҷавоҳир** یاقوت لعل جواهر –ро дар байти зерин бингаред:

Ёқуту лаъли ӯ ҳама лаҳти чигар шавад,

Кованд, агар **ҷавоҳири** ганҷинаи маро [19, 36].

Ёқут, лаъл сангҳои мебошанд, ки қиматашон хело гарон ва арзишашон баланд ва ҷавоҳир ҷамъи ҳамин гуна мавҷудоти қиматбаҳо мебошанд. Ин гуна ҷавоҳирот дар рӯзгори одамӣ барои зинат ва зебӣ ба кор бурда мешаванд, албата агар ба касе муяссар гардад. Шоир бо онҷӣ, ки аз ганҷинаҳои маънавӣ дар вучудаш ҳаст така карда, бо ҳамдилаш гуфтани аст, ки агар ҷавоҳири ӯ ошкор карда шавад, ёқуту лаъли дигарӣ рехта мегардад. Ёқут یاقوت дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” бо маънои чанд навъ аз сангҳои қиматбаҳо, ки сурх, зард, кабуд, сабз ва сафед мешаванд, омадааст ва дар киноя дар мавридҳои хеле ва хеле сершумор хусус дар каломии шеърӯ адаб истифода мешавад. Ба маврид аст, ки баъзе аз онҳо баён карда шаванд:

Биёростандаш ба дебои зард,

Ба **ёқуту** пирузаву лочвард [198, 56].

Сулаймони Варроқ гуфт:... Нигине аз ёкут дидам, ки тули ӯ чаҳор ангушт ва арзи ӯ ду ангушт.

Дурру ёкут ба пой афканам аз чашму дилам,
Гар расули ту ба чон бохтан орад хабарам [12, 308].

Киноя аз лаби сурх:

Нишастанд фарзонагон шодком,
Гирифтанд ҳар як зи ёкут чом [11, 308].

Дар “Фарҳанги тафсири” низ анқариб бо чунин маъноҳо бо илова бар он ки гули ёкут як навъ гул, бо соқаҳои дароз ва гулҳои зебои рангоранг, гладиолус омадааст [191, 492].

Лаъли сероби ту бигрифт аз майи гулранг ранг,
Кай раво бошад, агар мутриб ниҳад аз чанг чанг? [76, 151].

Лаъл لعل дар “Фарҳанги форсии Амид” бо маънои (муарраб (لال) яке аз сангҳои қимате ба ранги сурх монанди ёкут, як қисм олумини рангин аст ва дар табиат пайдо мешавад, лаъли Бадахшон хело маъруф аст. Лаълмазоб – шароби сурхранг, дар ҳоле ки дар калимаи лаъл ломи охир фатҳа бигирад, он гоҳ ба лафзи араб ворид гардида, маънии кош, кошки, магар ва шоядро мегирад [166, 103]. Вожаи лаъл низ мисли ёкут дар киноя хеле зиёд истифода мешавад. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ва “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” низ бо маъноҳои зайл ва ҳалқи асосии кишвари Ёкутистон, сокини Ёкутистон. оварда шудааст [192,492].

Ё ин ки;

Ёкути лаби ҳавас макидам,
Алмоси ниҳод дар ангубин дошт [20, 106].

Алмос дар “Фаҳанги чомеи Муин” ба чунин шарҳ овада шудааст: Аз вожаҳои Юнонӣ гирифта шуда, яке аз сангҳои гаронбаҳо ва камёб, ки дорои сахтӣ ва дурахшандагии хос мебошад [179, 91]. Алмос – الماس гавҳарест машҳур, ва киноя аз теғ ва шамшер ва корд ва обгина, инчунин марди чалду чобук, ба маънии қаламтарош ҳам ҳаст, дандонро низ ташбеҳ медиханд. Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” бо чунин

тавзеҳ оварда шудааст: Алмос *الماس* санги маъдании қиматбаҳо, ки чихати дурахшонӣ, хушсифатӣ ва сахтӣ аз дигар сангҳои нодир болоӣ дорад. Алмосвор *الماسوار* чун алмос, мисли алмос дурахшон. Алмосгун алмосранг, алмосмонанд: донаҳои ашки алмосгун. Алмосдор дорои алмос” [191, 55].

Найсон *نيسان* .

Набошад симу зар дар хурди назми Толиб эй гардун,

Кам аз **найсон** на эй лабрези гавҳар кун даҳонашро [19, 16].

Муҳаммад Толиб мухотабашро бо гардун дар хитоб оварда, баён медорад, ки *ӯ* чашм ба симу зар ва моли дунё набаставу майле низ ба сӯи он надорад. Дар ин ҳол қиммати найсонро дар муболиға кашида, дар ивази шикастанафсиву тавозӯъ ва самимияти хеш аз мусоҳибаш подоши накӯву арзанда меҳаҳад ва албатта ин ҷо рамзҳову ташбеҳоте ҳам мавҷуд аст, ки хело орифонаанду фаҳмишаш бо худӣ гӯянда маълум аст.

Найсон моҳи ҳафтум аз тақвими серёнӣ, мутобиқи моҳи апрел ва фарвардину урдубиҳишт моҳи дуввуми баҳор, ки дорои 30 рӯз аст. Борони найсон боронест, ки дар моҳи найсон меборад. Чунин буда, ки қатраҳои борони найсонро чамъ мекарданд ва бар он дуо меҳонданд ва ба мақсади саломатӣ ва шифо ёфтани онро менӯшиданд [179, 1640].

Дар ин маврид дар китоби ”Куллиёти маҷмаадавошти кабир” низ ишора рафтааст, яъне тариқай истишфо бо оби борони найсон тавсия шудааст ва ин тавсия ба Паёмбар марбут доништа мешавад. Дар китоби номбурда чунин оварда шудааст: “Найсон– айёми найсон тақрибан 24 рӯз баъд аз иди Наврӯз фаро мерасад ва бороне, ки дар ин ҳангом меборад, борони найсон ном гирифтааст. Бар он оби борон агар ба замин нарасида бошад, чанде аз сураҳои Қуръони азимушшаън хонда мешаванд ва агар ҳар беморе, ки муддати 7 рӯз шом ва субҳ аз он об биёшомад, ҳар ранҷе, ки дошта бошад, шифо меёбад” [14, 12].

Дар “Луғати арабӣ-русӣ”-и Баранов моҳе, ки сӣ рӯз дорад, найсон моҳи ҳафтуми сурёнӣ буда, ба моҳи апрели соли мелодӣ баробарӣ

мегирад. Найсонӣ *يناسيند* мансуб ба найсон ва гӯё аз қатраҳои борони ин моҳ ба даруни садаф марворид пайдо мешавад, ва борони моҳи найсон низ омадааст [168, 412].

Ба бӯстони давлат чу **найсон** расид,

Яке ғунча аз боғи хандон расид [147, 828].

Абри найсон, абри моҳи найсон; борони найсон, борони моҳи найсон; борони баҳор [179, 888].

Шакару Ангубин *شكر انگوبين*.

Найшакарам ба дом дарорад на ангубин,

Сайди он табассуми тамкин мекунад маро [18, ғ.24, 230].

Шириниҳое, ки аз чуғундари қанд ва ё найшакар гирифта шавад ва аз он қанд, набот ва дигар шириниҳо сохта мешавад. Асал, шахд ва ҳар чизи ширинро ҳам мегӯянд [180, 247].

Шакар *رکش* шираи аз лаблабуи қанд ё найшакар ҳосилкарда, ки резаи дона-дона мешавад (дар шеър ба шакли шаққар ҳам меояд).

Як имшабе, ки дар оғӯши шоҳиди шакарам,

Гарам чу уд бар оташ ниҳанд, ғам нахӯрам [27, 348].

Ангубин *انگبين* ба маънии шахд, маъмулан асал ба василаи занбӯрони модаи ақиқе, ки коргар номида мешаванд, аз шираи гулҳо ва баргҳо ва думбаргҳои наботот чамъоварӣ мешавад, моддаи ширине, ки занбӯрони асал дар кандуи худ тавлид мекунанд, асалҳои канду махлут бо мум аст, асали мусаффо асалеро мегӯянд, ки мумашро гирифта бошанд [166,67].

Ангубин *انبيگند* асал, шахд. Чузъи пасини баъзе аз калимаҳои мураккаб ба маънии шахду ширин: сарангубин, газангубин... Ангубинхона *انگبينخوانه* ҷои занбӯрҳо, хонаи занбӯр, кандуи асал [191, 65]. Калимаҳое, ки дар нутқи ҷорӣ аз истеъмол баромада, ҷойи худро ба муродифҳояшон додаанд, калимаҳои матрук (архаистӣ) номида мешаванд: озар–оташ, **ангубин–асал**, род–саховатманд, рой–ақида, раз–ангур, оз–тамаъ, дад–дарранда [76, 96]. .

Дар ин бахш, ки шоир вожаҳои фалак, арш, шаб, ақиқ, ёқут, лаъл, найсон, шакар, ангубинро дар назм кашидааст ва ҳар кадоми онҳоро вобаста ба мазмунҳои асливу маҷозӣ моҳирона сайқал дода дар ҷои худаш гузошта аст. Ҳамаи ин гуфтаҳо боиси он гардидаанд, ки аввалан шеър тобишҳои рангинро бо худ гирад ва қасди дигар он аст, ки мазмуни ашъор хонандаро ҷолиб бошад. Аз тарафи дигар ин гуна гуфторҳо самароте аз гулбоғи назми классикӣ мебошанд, ки боиси баҳрабардории мусофирони роҳи назм ва илмҷӯёни тариқати маърифатии ин ва ё он давраи замон гарданд. Инҳо ҳама таблиғгари дарёфти донишоту маълумотҳои мебошанд, ки ба самтҳои гуногуни донишу фарҳанги камолотӣ хидоят мекунанд. Хонанда бояд дарк намояд, ки барои фарзанди замини паҳно дониш танҳо дар як самт кофӣ нест. Ё бояд талош варзад, то олиме бошад ҷавобгӯяндаи аксари суолоте, дар муҳит тақозои ҷавобро доранд.

3.3. Корбурди номи растанӣ ва дарахтҳо дар ғазалиёти Толиби Омулӣ

Дар ин бахши кор тасмим гирифтём, ки роҷеъ ба номи растанӣ ва дарахтҳо дар ашъори Толиб баҳс намоем. Дар ғазалиёти шоир номҳои растаниву дарахтҳо дар шумораи зиёд мавриди истифода қарор дода шудаанд, ки ин қабати лексика бо навъҳои гуногуни набототу дарахтон мутааллиқ гардида аст. Ин бахши луғатро дар лингвистикаи муосир муҳақиқони соҳа, таҳти истилоҳи фитонимия муаррифӣ намудаанд. Лексикаи марбут ба растанӣҳою гулу гиёҳ баъзе дар қолаби асли ва қисмати дигарашон дар шакли маҷозӣ, ки дар сурӯдаҳои Толиб мавҷуданд, бо маромҳои услубӣ дар ғазалҳо оварда шудаанд. Гуфтан мумкин аст, ки Толиб танҳо бо тазаккури ин қабати лексикӣ иктифо накарда, балки онҳоро барои нишон додани сифатҳои зоҳирӣ, олами маънавии давраи даврон, баёни чигунагии аҳли замон, ҳатто таълими урфу адаб ва ибрати аҳли ҷамъият истифода кардааст, ки масалан:

Вожаи насрин نيرسند – номи растанӣ буда, исми чинс аст ва шоир барои образнок чилва додани шеър ва дар масал даровардани авзое, ки гирифтории рӯҳ ба сараш овардааст, онро корбаст намудааст.

Дар ғамат гар болиши насрин ба зери сар ниҳам,

Буттаҳои хори савдо чӯшад аз болини мо [18, ғ.12, 224].

Ин ҷо мурочиатест, ки савдои ғаму андуҳи қалб сурӯда мешавад. Сарояндаи ин назм ҳолати гирифтории хешро гушрас менамояд. Азбаски ба ғами ту гирифторам, агар болиши насрин зери сар дошта бошам ҳам, гӯё болини осоишам болои хорҳои ҷонгазо гузоштаам.

Насрин яке аз намудҳои гули наргис аст, ки дорои гулҳои зард мебошад. Дар ҷангалҳо ва дар маконҳои тар ба таври хурӯя мерӯяд, ки аз гулҳои он атр истехсол мешавад. Насрин ҳатто зимистонро ҳам метавонад зери барф ба сар барад. Аз дигар номҳои насрин мушкинбӯй ва мушкингул аст.

Насрин نيرسند аз назари ботаникӣ як навъ гули сафеди хушбӯи хурд, гули мушкин. Дар “Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ” баён шудааст, ки насрин номи як навъ гули сафеди хушбӯи хурд, ки онро гули мушкин низ мегӯянд. Насрин хӯчи оддӣ, настарин. Хӯч дарахтест буттадор ва ба дарахтони поядор монандӣ надорад, дар наздикии чашмаҳо бештар мерӯяд ва гулҳои сафед бароварда, меваҳои сурх мебандад. Дар тибби қадимаи мардумӣ чун адвия тавсия карда мешавад. [Rosa corumbifera Borkh] – хӯч, хулул, гулхор, хӯчи гулобӣ [191, 257].

Ҳофиз гуфтааст:

Менамояд акси май дар рангу рӯи маҳвашат,

Ҳамчу барги арғувон бар саҳфаи насрин ғариб [28, 202].

Насрин дар киноя низ истифода карда мешавад: نيرسنبدن насринбадан- сафедбадан. Дар луғати мухтасари тоҷикӣ ба русии истилоҳоти ҳаётшиносӣ, насрин чунин шарҳ гирифтааст: настаран, насрин, гулхор, хуч – настараниҳо, гуногунранг [196, 256].

Дар байти фавқ Ҳофиз арғувонро низ дар баробари насрин овардааст. Ба маврид медонам арғувонро ҳам бо шарҳ дароварам: Арғувон гулҳои хурд-хурди ғичиме мебошад, ки ранги сурхи бунафшу лочувардӣ дошта, бисёр хушбӯ аст. Дар кӯхистон, миёни дигар дарахтон мерӯяд ва чангалро ороиш мебахшад. Мардуми кӯхистон ўро бо нафъҳои зиёдаш истифода мекунанд. Арғувон гулҳои дарахти гӯё буттагӣ, яъне аз як ҷо ниҳолҳои зиёди баъзан бо ҳам печида мебарояд, ки ўро шӯлаш низ меноманд. Баргҳояш ҳам бӯи форами сояи ғафсу салқин доранд. Арғувон гули сурхранги ба соқа часпида, ки пеш аз намоён шудани баргҳояш намудор мешаванд. Дарахти ин гул баланд аст ва баргҳои гирд дорад ва дар саноати доруворӣ истифода мешавад. Дар маҷоз арғувонӣ, сурх, яъне чехраи зебо ва гулгун. Арғувониранг *ارغوانى رنگ* сурхранг. Арғувонӣ *ارغوانى* ба ранги арғувон, сурхи баланд, сурхи моил ба бунафш, суп-сурх; сурх; майи арғувонӣ шароби сурх; (ба) ранги арғувонӣ [191, 75].

Сунбул *سنبل*.

Мо гулханиён сунбулу насрин нашиносем,

Оташ бувад оташ гули рӯи сабади мо [18, ғ.14, 225].

Шоир худро доим дар сӯзиш мебинад. Ин аст, ки худ ва ҳамфикрони хештанро гулханиён ном бурдааст. Азбаски гулхан оташ асту шуълаҳояш мисли гул мепечанд, шабеҳи гулҳост, аммо сӯзон. Гулхан аз сунбулу насрин ба дӯр аст, зеро ҳамчинсӣ надоранд. Бинобар ин ҳама, сароянда баёни сӯзиш карда, гули рӯи сабадашро оташ мебинад.

Сунбул – гиёҳе аст аз тираи сӯзаниҳо, дорои баргҳои дароз ва хӯшаҳои ба ранги бунафш ва дар гулдон ҳам кошта мешавад. Сунбул аз гиёҳони зиннатӣ ба ҳисоб меравад [180, 720]. Гиёҳест пиёзбеҳи савсанбарг, ки гулаш хушбӯ ва ҳалқа-ҳалқа буда, ба зулфи маъшуқа ташбеҳ мешавад. Дар луғати тоҷикӣ ба русии истилоҳоти ҳаётшиносӣ низ ба чунин маънӣ шарҳ дода шудааст: сунбул навъи гул ва (гиацинт).

Сунбула *ملبنس* – хӯшаи чав, гандум ва ғ. Сунбула *ملبنس* бурҷи шашум аз 12

бурчи фалакӣ. Ҳамчунин номи яке аз моҳҳои шамсӣ, ки ба август-сентябр рост меояд [191, 721]. Ин вожа ба калимаи сунбул муносибати паронимӣ дошта, навъи гиёҳи дигаре мебошад, ки дар мавзеҳои намнок мерӯяд, ва ҳамеша сабз аст. Танҳо, агар зимистон шиддати саҳти хунукӣ гирад ва яхбандӣ шавад, меҳушқад ва аммо ҳамин, ки ҳаво гарм шуд, аз нав месабзад. Танаш мисли торҳои сими хело борик буда, баргҳояш сабзи серранг ва хурд-хурд ва ба барги ангур шабоҳат дорад. Дар тибби мардумӣ барои бемории дил ва фишори баланд истифода мешавад.

Сунбула ба маънии як хӯшаи гандум ва ҷав аст; ва номи бурчи шашум ва он ба сурати духтар аст, доман фуруҳишта ва сари ӯ ба мағриб ва шимол ва пой ӯ ба машриқ ва ҷануб, дасти чапи овехта дорад бо паҳлуи худ ва дасти ростии ӯ баланд аст баробари дӯш ва хӯшаи гандумро бад-он даст гирифта аст. Ба ҳамин сабаб ба исми Сунбула мусаммост (аз “Шарҳи Чағмини”-и форсӣ ва шуруҳи “Нисоб”). Ва низ сунбулӣ навое аз мусиқист [183, 440].

Сунбулистон سنبلستان – гулзори сунбул. Калимаи сунбул бо дарбаргирифтани суффикси **-истон**, ки худ аз исмҳои ифодакунандаи набототу растаниҳо мебошад, маънои гулзори сунбулро мегирад.

На дар гулшан гуле пажмурдаву не булбуле мурда,

Кӣ гуфт: ин шохи **сунбул** мӯй чун аҳли азо бикшо [19, 44].

Лола لاله – Лола аз навъи растаниҳои мавсимӣ буда, бо номи “гули лола” маъруф аст. Дар баҳорон болои теппаҳо ва дар даштҳо мерӯяд. Лолаҳои даштӣ ва дар кӯҳсор мерӯидагӣ аслан ранги сурхи баланд даранд. Навъи дигари гулест ба лола монанд, аммо буттааш қавиътар, ки ӯро ҳолмон меноманд. Дар назму наср чун тамсилу ташбеҳ хело зиёд дар назар мерасад. Толиб чунин мегӯяд:

Гулшан насими дард занад бар димоғи мо,

Дидори **лола** тоза кунад захми доғи мо [19, 31].

Шоир дар ҳоли нороҳатӣ баён мекунад, гӯё гулшан бо вучуди он, ки мавзеи нозанину хушбӯиҳост, аммо дар димоғи мо нафаси дарднок

мезанад. Ин чо дидори лола ташбех аз дидори ёр аст, ки агар муяссар шавад, захми доғро тоза мекунад. Зеро:

Мо, тиракавкабони гуҳарафрӯзи зулматем,
Бе шамъ пеши пой набинад чароғи мо [19, 31].

Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ”, лола бо тариқи зайл тавзеҳ дода шудааст: Лола гули асосан сурхранги даштӣ ва кӯҳӣ, ки дорои анвои бисёр мебошад, дар аввали баҳор мешукуфад ва дар миёнаи баргҳо доғи сиёҳ дорад.

Чунон шуд раҳ зи акси ҳар парӣ сурх,
Ки бор аз **лолаҳои** духтарӣ сурх [198, 604].

Ин калима бо номи лолаи Нуъмон низ маъруф аст. Лолаи Нуъмон лолае, ки гуё Нуъмон ном подшоҳ аз кӯҳ оварда парварида будааст.

Бурда аз марҷон ба гуна **лолаи** Нуъмон сабақ,
Бурда аз мутриб ба дастон булбули хушгӯй гӯй [198, 604].

Дар “Фарҳанги форсии Амид” **лола** бо маънои гули сурхранге, ки биёбониву бустонӣ аст ва дар беҳи гулбаргҳояш доғи сиёҳӣ вучуд дорад. Ҷамчунин лола як қисми чароғи булӯри поядор, ки дар он шамъ мегузоранд [168, 885].

Ҳар пуштаи кӯҳ **лолазоре** дорад,
Ҳар куштаи ишқ доғи ёре дорад [26, 192].

Ёсумин **ياسمن** – Ёсумин навъе аз растаниҳост, бо гулҳо ва хушбӯияш дар назарҳо чолиб ва дӯстдошта мебошад. Толиб дар ғазал бо тариқи тамсилу ташбех шоирона ба қор бурдааст, ки мефармояд:

Аксар зи ихтилоти гулу **ёсумин** бувад,
Изҳори бедимоғии шахси димоғи мо [19, 31].

Нигорандаи мисраъҳо каси мавриди назарашро азиз медонаду ва худро низ назди ӯ нозанда мебинад. Манзур ин аст, ки изҳори сӯхтадимоғӣ, бисёри маврид аз он пайдоиш мегирад, ки бесарусомонӣ миёни ду сурат мегирад ва қори онҳо ҳалалпазир мегардад.

Ёсумин гуле мебошад, ки бӯйи хуш дошта, бо рангҳои зарду сафед ва кабуд дар назар мерасад. Ҷои дигар дар ғазалиёташ Толиб ин гуна фармудааст:

Самумам, лек бар гулҳои доғи худ гузар дорам,
Вуболи ёсамину лолаву насрин наям ҳаргиз [19, 218].

Агарчи дар шеъри Толиб ёсамин оварда шудааст, лекин дар “Луғати растаниҳо” ёсумин оварда шудааст ва дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ёсаман, ёсамин, ёсмин дида мешавад [198, 416].

Гул **گل** – таҳти вожаи гул, агарчи дар шакли танҳо оварда шавад ҳам, вале чамъи гулҳо дар назар гирифта мешавад. Чамъи гулҳо бо кудрати офариниш хело ва хеле зиёданд ва ҳатто шояд баъзеи онҳо то ба ҳол ба олами ифшо номаълум бошанд. Аммо вожаи гул чуноне маълум аст, шукуфаҳоеро дар бар мегирад, ки ба ҳангоми аз нав зинда шудани растанӣ ва дарахтон дар шакли муғча пайдо шуда, шукуфой мегиранду ба гул табдил меёбанд. Барои баъзеи аз растаниҳо низоми дигаре низ ҳаст, ки баъд аз барг кардан гул мекунанд.

Шабнами хун хезад аз буму бари гулзори мо,
Ғунҷаи гул ҷӯшад аз хори сари девори мо [19, 39].

Дар ин мисраъҳо Толиб калимаҳои гулу хорро дар шакли мутаозод овардааст, зеро афқору амале мебоист ба пойгаҳ бирасад, низ мувофиқи анҷоми орзу нест. Зеро шоир ба дунбол мегӯяд, сад баҳори орзуҳо гузаштанд, вале бӯйи умеди бар мо нарасид. Гул дар маънои дигараш сафедии чашмро мегӯянд ва ҳамчунин дар номҳои одамон низ мушоҳида мешавад. Шайх Саъди дар ду мисраъи ғазал ду калимаеро ба кор бурдааст, ки дар номи занҳо истифода мешавад:

Барги гули лаъл буд шоҳиди базми баҳор,
Оби гулистон бибурд шоҳиди гулрӯи ман [30, 287].

Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” гул ба маънои ғунча ва ё муғҷаи вошудаи гиёҳон ва дарахтон, баргҳои ба ҳам пайваста, ки ба ҷои он тухм ва мева пайдо мешавад, оварда шудааст [198, 282].

Хор خور – хор аз ҷумлаи растаниҳост. Онҳо хело таснифот ва шаклҳои гуногун доранду дар бисёри аз мавзеҳо дида мешаванд. Ба растанӣ ё дарахте, ки шохчаҳои борики нугтези халанда дорад, хордор мегӯянд. Ҳар яке аз сихчаҳои нугтези растаниҳо ё дарахтонро хор мегӯянд. Хор дар истилоҳ ба чанд маънӣ меояд, ки яке аз онҳо хори растанӣ ва дарахтон ва дигараш: залил, паст; забун; бадбахт, бечора. Ҳамчунин мавриди дигараш хор – феъли фармоиш, яъне бихор. асоси замони ҳозираи хоридан [198, 493].

Сухан ба назди суҳандони бузургвор бувад,

Зи осмон суҳан омад, суҳан на **хор** бувад [5, 378].

Ҳофиз дар ғазалиёташ аз ин вожа баҳравар шудааст:

В-ар ба **хорӣ** зи дари хеш биронӣ моро,

Ҳамчунон шукр кунемат, ки азизи мой.

Ман аз ин дар ба чафо рӯй нахоҳам печид,

Гар бубандӣ ту ба рӯи ману гар бикшоӣ [28, 154].

Ҳофиз, ки дар ишқ ва таҷрибадорӣ хеле тафовутҳо нисбат бо баъзе ошиқони дигар дорад, дар ин мисраъҳо гӯё панди ҳикмат меомӯзад, ки хело арзишманд метобад. Ба маъшук иброз медорад, ки ба хориҳо аз дарат маро биронӣ ва агар чафоҳо бар ман пеш ояд ва агар даргаҳатро бар ман бипӯшонӣ ҳам, аз ин дар рӯй нахоҳам тофт. Ишқ, яъне ҳамин!

Наргис نرگس – номи яке аз гулҳост ва номи духтаронае мебошад, ки то ба имрӯз ба духтарон гузошта мешавад. “Яке аз калимаҳои дар гузаштаи қадим аз юнонӣ воридшуда буда, ки дар охири ин гурӯҳ калимаҳои ифодакунандаи шайъҳо боқӣ мондани овози “с” нишона аз мансубияти он ба исмҳо аст: **наргис** «як навъ гул», ки ин матлаб дар луғатшиносӣ оварда шудааст [181, 98]. Толиб калимаи наргисро чунин овардааст:

Ба **наргис** шеваҳои ишратафрӯз,

Ба абрӯ уқдаҳои дилкушо дошт [18, ғ.142, 278].

Дар ин порчаи ғазал шоир дар таърифу тамчиди ёри махбуб нақши калам ба масраф супурдааст. Тавсифаш он қадар доман гирифтааст, ки ҳатто васфкунандаш гӯё ба **нарғис** шеваи ишратафрӯз меомӯхта бошад ва ба абрӯ нишонаҳое дошта бошад, ки гиреҳхоро аз дил кушояд. Нишон аз шиддати муҳаббату ишқ мебошад. Дар “Фарҳанги растанӣ” бетағйир дар сурати нарғис оварда шудааст ва дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” бо маънои гиёҳи пиёзбеҳи хурду нозук, ки гулҳои хушбӯйи зард ё сафед дорад [198, 833].

Турунчу Лимӯ **ترنج و ليمو** – турунч ва лимӯ бо ҳам шабеҳ мебошанд, ки бештар дар ҷойҳои гарм ва шароити хонагӣ парвариш карда мешаванд мевашон маъруф, бо пусти ғафс ва онро туфоҳи моеъ ҳам мегӯянд. Мевааш хушбӯ ва ботароват аст ва аз пусти ӯ мураббони хуштаъм таёр мекунад [175, 287].

Муҳаммад Толиб дар ин васф чунин мефармояд:

Турунчи чилвае ё рабб насиби коми шавқам кун,

Ки бемори туро суфрошикан лиму намебошад [18, ғ.553, 439].

Азбаски турунч меваи хушбӯ ва обдору гуворост, шоир ба парвардгораш розгӯён шиква мекунад, то ӯ барояш гуворое аз наздаш ато фармояд ва он боиси оромишаш гардад. Зеро бемории ӯро лимӯ суфро шикаста наметавонад. Суфро навъи беморие мебошад, ки одамро гулӯгир мекунад. Аслан луоби талхе, ки зардрангӣ дорад ва беморро азият мекунад. Шоир дар маҷоз дарду ғами вучудаширо бо тариқи пӯшидагӯйӣ ба қалаам супурдааст.

Шайх Саъдӣ дар ин маврид чунин сурудааст:

Кош онон, ки айби ман чустанд,

Рӯят, эй дилситон, бидидандӣ.

То ба ҷойи турунч дар назарат,

Беҳабар дастҳо буридандӣ [30, 379].

Дар ин абёт Саъдӣ аз мочарои буридани дастҳои занони мисрии

қиссаи Юсуф ёдовар шудааст [15\ Юсуф, 4]. **Лимӯ** ранги зарди равшан дошта, баргҳои сабзи дарозрӯя дорад, гармиро хуш дорад. Дар чойхое, ки зимистонаш гарм бошад, мерӯяд. Навдаҳояш сершумор ва зуд сабзиш меёбанд. Меваи туршмазаи хушбӯй, ки дар соҳаи тибб аз он адвияҳои дармонбахш тайёр мекунанд [198, 722].

Райҳон ریحان – дар ин порчаи шеъри Омулӣ вожаи райҳон корбурд шудааст. Райҳон аз ҷумлаи растаниҳое мебошад, ки дар ҳавлиҳо барои хуштаъмии таомҳо парвариш карда мешавад. Авҷи сабзишаш аз намигарӣ вобаста аст. Қади кӯтоҳ, вале буттагӣ буда, наваҳои зиёд ва сербарг дорад. Ў гиёҳи бо шакл зебо ва хеле хушбӯ аст, баъд аз шоха партофтани ба воя расиданаш гулҳои лочвард мебарорад.

Сари обу ҳавои бустони халқи ӯ гардам,

Ки он ҷо гар шарар корӣ, гулу райҳон бурун ояд [18, ғ.596, 457].

Ҳар гоҳ, агар маҳбубе дар гӯшаи хотират бошаду аммо маҳҷур аз ӯ бошӣ, бо навъе аз душвориҳо дилтангу ҳасратзада мегардиву, хаёлоте талху ширин фарогират мешавад. Шоир маҳбуби ҳақиқиро пеши назар дошта, қудрати тавоноии ӯро меҳаҳад ба гӯшҳо бирасонд, то бо ҳамин тариқ қалбашро таскин фароҳам шавад. Аз ин рӯ, халлоқияти ӯро қоил буда, садқаи обу ҳавои бустоне, ки Ў офаридааст шавам гуфта истодааст, ки агар он ҷо пораҳои оташ бикорӣ, ҳудаш агар хоҳад, райҳон месабзад. Дар чунин тасвир ҷузъи монандкунӣ, яъне санъати талмеҳ ба ҳисоб меравад. Аз ҷумла, дар байти зер ҳамин ҳолат ба назар мерасад.

Шайх Саъдӣ насими боди наврӯзиро ба дами Исо монанд кардааст:

Дами Исост, пиндорӣ, насими боди наврӯзӣ,

Ки хоки мурда боз ояд дар ӯ руҳеву **райҳоне** [30, 177].

Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” райҳон бо маънои гиёҳи хушбӯӣ бӯиданӣ ва хӯрданӣ, нозбӯ омадааст, ки Ҳофиз мефармояд:

Эй сабо, гар ба ҷавонони чаман боз расӣ,

Хидмати мо бирасон сарву гулу райҳонро [198, 117].

Шамшод شمشاد.

Хорбунро бо гули **шамшод** хадди чилва нест,
 Аз адаб дӯр аст бо нахли ту ҳамдушӣ маро [19, 21].

Шамшод аз нигоҳи забонӣ исми ифодакунандаи номи дарахт буда, дар сурудаи хеш шоир худро аз назари тавозуъ ва хоксорӣ ба мухотабаш баробар намедонад, зеро шикастанафсӣ дар вучуди орифон як амри табиӣ мебошад. Марбут ба замонаву мавқеъият шоир баён медорад, ки гӯё бо аҳли ашрофи давр нишастан аз одоб набошад, зеро айни ҳол онҳоро мавқеъ дигарасту гӯяндаро ҷой дигар.

Шамшод дарахте аст, дорои баргҳои дулабаи хурд, ки онҳо доимо сабз мебошанд. Ин дарахт ҳам дар ҷангалҳо ба таври худрӯйӣ мебарояд ва ҳам дар канори роҳҳо ва ҳавлиҳо барои ороишу зебоипарастӣ парваронида мешавад [180, 782]. Шамшод дар робита бо “Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ” ба қомати мавзун, хушандом, хушқад ташбеҳ дода мешавад.

Шамшод شمشاد дарахти ҳамешасабзе, ки баргҳои хурди анбӯҳ ва ҷӯби хеле саҳт дорад, аз ҷӯби шамшод асбобҳои гуногун, аз ҷумла шона месозанд; қомати шамшод қомати рости мавзун ва зебо. Шамшоду сарвро мисли вожаи булбул дар ташбеҳу тамсил дар киноя истифода мекунад: мисли шамшодқад, шамшодқомат, сарви навраста, сарвқомат. Ин гуфтаҳоро шарҳиёте, ки дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” омадааст, тасдиқ мекунад [191, 624].

В-ар аспӣ ту бар хораву бар хор ниҳад сум,
 Аз хораву аз хор бирӯяд гулу шамшод [16, 221].

Хаданг خدانگ .

Шоир дар шеъри зерин вожаи хадангро خدانگ, ки навъе аз дарахтон мебошанд, истеъмол намудааст:

Шавам шаҳиди хаданги буте, ки бар ёдаш,
 Фарӣшта сачда кунад дар таҳи мазор маро [18, ғ.26, 230].

Номи дарахте аст бисёр сахт, ки аз чуби он найза, тир ва зини аспсаворӣ месозанд [191, 589]. Толиб киноятан ба буге ишора дорад, ки сохта шуда аз дарахти хаданг аст, аммо дар ташбеҳ ҳадаф ба сӯи мухотабест, ки барои гӯянда азиз асту лоиқи тавсиф. Марбут ба луғати русӣ ба тоҷикӣ хаданг номи дарахтест, ки аз чӯби он, ки басо рости боқувват мебошад, тири камонғулак, пайкон сохта мешавад. Бо маъниҳои сафедор ва булут ҳам омадааст. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” аз ин калима ба эзоҳ расидааст: Хаданг чуби сахте, ки аз он найза, тир ва зини асп месозанд. Дар луғати мухтасари тоҷикӣ ба русии истилоҳоти ҳаётшиносӣ, хаданг навъи сафедор оварда шудааст. Дар ашъори шоирони дигар ҳам, вожаи хадангро вохӯрдан мумкин аст. Чунончи:

Ба банди камарбандаш овард чанг,
 Ҷудо кардаш аз пушти зини хаданг.

Шуд синаам шикоф-шикоф аз хаданги оҳ,
 В-аз ҳар шикоф оташи дил мезанад алам [198, 79].

Калимаи хаданг, булут дарахте, ки аз ҷиҳати сахтӣ аз *ӯ* тир сохта мешавад ва дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” чунин омадааст: Хаданг گندخ 1. дарахте бисёр сахт, ки аз чӯби он тир, найза ва зини асп месохтанд. 2. тире, ки аз чӯби ин дарахт месохтанд. Хадангафкан گندخانکه кит. тирандоз. Хадангдор گندخدار: тири хадангдор тири аз хаданг сохташуда. Хадангзор گندخزار ҷангали дарахтони хаданг, анбӯҳи дарахтони хаданг мебошад [191, 412].

Сарву савсан سرو سوسن . Шоир дар ҷойи дигари девонаш вожаҳои сарву савсан –ро зикр мекунад:

Озод зистан равиши сарву савсан аст,
 Худро ба Юсуфӣ нафурӯшад касе чаро? [18, ғ. 32, 233].

Сарв дарахте аст, дорои шоҳаҳои кӯтоҳ ва пӯшида аз баргҳои борики сӯзанӣ, ки бештар дар навоҳии кӯҳистонӣ мебарояд. Баландиаш

то 20-25м. мерасад. Баргҳояш ба тадриҷ мерезаду ҷойи онро баргҳои тоза мепушонад, ба ҳамин сабаб доимо сабз аст [191, 786].

Савсан бошад гиёҳе аст, дорои баргҳои борику гулҳои зебо ва хушбӯ зардранг ё кабуду сафед. Асли ин гиёҳ аз кишварҳои Япония, Аврупо ва Амрикои шимолӣ мебошад. Шоир дар шеъраш озод зистанро насиби сарву савсан медонад, ки аз воқеият аст ва Юсуфро, ки аз куштан раҳой ёфта ба озодиву фазлу карам расид, ба ташбеҳ гирифтааст. Дар луғати русӣ ба тоҷикӣ бо маънеҳои занбақ, нилуфар ва бунафшранг тасвир ёфтааст. Сарву савсан дар шакли калимаҳои малеху ташбеҳӣ низ дар азиз доштанҳою баёни муҳаббат истифода карда мешаванд.

Аз забони савсани озодаам омад ба гӯш,

К-ан дар ин дайри куҳан кори сабуксорон хуш аст [193, 172].

Ангур **روگنا**. Калимаи дигаре, ки дар ашъори шоир зикр шудааст, ин ангур **روگنا** мебошад:

Бо нисбати нушин лаби лаъли ту расад боз,

Бар бодаи ангур шароби шакариро [18, ғ.52, 241].

Ангур вожаи тоҷикӣ буда, номи дархтест, ки бештар дар манотиқи офтобиву гарм парвариш мешавад. Пояи сурхчатоб дошта, баргҳои гирд-гирди давраш гулбурӣ дорад. Меваҳояш хушагӣ буда, обдору лазиз ва гувороянд. Ангур навъҳои хело зиёд мисли кишмиш, чилики арӯс, тоифӣ, сафедангур, сурх, сиёхангур ва ғ. мешавад. Сояи ғафси салқин дорад ва дар ҳама ҳавличоҳо нишастгоҳҳои тобистониро зерӣ қарор медиҳанд. Ангур дар асл тавсифоти хело зиёд дорад ва беҳтарин мева аст, нафъи зиёдеро дар рӯзгори одамӣ низ дорост. Ба ғайр аз дар ҳоли тару тоза истеъмол шуданаш, ҳар гуна ғизоӣту машрубот низ аз ӯ тайёр карда мешавад.

Ангур меваи тоқ, ки иборат аз хӯшаҳост ва навъҳои гуногун дорад: ангури бахтиёрӣ, ангури бихиштӣ, ангури васарға, ангури кишмиш, ангури обакӣ, ангури соҳибӣ, ангури тағобӣ, ангури тоифӣ, ангури дорой, ангури чиллагӣ, ангури шибирғонӣ, ангури ҳусайнӣ, ангури ҷавз;

ангури фахрӣ, ангури ёбой. Як навъ буттаи ёбой, ки донаҳои кулӯлаи сиёҳ дорад ва боби хӯрдан нест, сагангур; ангури хасак. Дар ин маврид зарбулмасалҳои зиёде низ мавҷуданд: (ангур ангурро дида чашмак мезанад), (ангур ангурро дида ранг мегирад), (ангура хӯру боғаша напурс) ва ғ... [191, 65].

Ангур мевае аст латиф ва ширин, донаҳояш дар хӯша қарор гирифтаанд. Норасидаи он туршмазза ва сабзранг аст ва ғӯра номида мешавад. Расидаи он ба рангҳо ва ақсоми гуногун ва номҳои мухталифанд [166, 184].

Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” [191, 65] ангур меваи хуштаъми токии хуша-хуша, ки хелҳои гуногун дорад ва аз он шароб ҳам тайёр мекунанд; ангури обӣ навъе аз ангур, ки серобу пустсаҳт аст; ранг гирифтани ангур аз ангур киноя аз таъсир гирифтани ангур аз ҳамдигар мебошад. Низомии Ганҷавӣ дар шакли масал чунин мегӯяд:

Макун бо бадомӯз харгиз даранг,

Ки ангур гирад зи ангур ранг [9, 67].

Пиставу پسته **бодом** بادام. Шоир чунин менигорад:

Аз чӣ рӯ афтода, ҳамчун **писта** мағзаш дар даҳон,

Чашми мастат санг бар сар гар назад **бодомро** [18, ғ. 61, 245].

Дар ин сурудааш Муҳаммад Толиб мисли ҳамешагӣ аз сабқаш истифода карда, қиёси миёни ашҳоси мухталифро бо хислатҳои гуногун дар назар гирифтааст. Писта ва бодом дарахтоне мебошанд, ки дар ҳамсоягӣ дар ҷангалҳо ва дар ҳар кучое нишонда шаванду парвариш ёбанд мерӯянд ва ҳосил медиҳанд, дорои ниҳолҳои зебо ва сербаргу соя мебошанд. Умрашон тӯлонӣ буда, ба бузургӣ мерасанд.

Писта پسته исми ҷинс донаи мағздоре, ки мағзи сабз дорад ва баъди пӯхтан даҳон во мекунанд: дарахти писта; пистаи хандон а) пистаи кушода; б) киноя аз лабу даҳони маҳбуба. Пистагӣ پسته мансуб ба писта; ранги пистагӣ ранги сабзи мисли ранги мағзи писта, пистокӣ; ҳалвои пистагӣ ҳалвое, ки бо писта пухта мешавад. Дар киноя бо чунин тавзеҳот

оварда шудааст: Пистадаҳон даҳонаш танги зебо (сифати зан). Пистазор чои рӯидани дарахти писта, анбӯҳи дарахтони писта. Пистакорӣ амали коштани писта, коридани писта, киштукор ва нигоҳубини писта [191, 103]. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” номи дарахте, ки пучоқи мевааш сахт ва мағзаш сабзу хушмаза аст; бинобар он, ки баъди пухта расидан даҳон во мекунад, шоирон даҳони маҳбубаро ба он ташбеҳ кардаанд.

Аммо, бодом дарахте мебошад, ки зинати ҷангал аз ӯ пайдост. Сари вақт гул карда, башоратгари он мегардад, то дигаронро водор созад, ки аз нав эҳё шудани ҳаёт ибтидо гирифт. Бодом навъҳои гуногун дорад. Баъзе аз онҳоро қарабодом низ мегӯянд. Қисмате аз онҳо ширинмағз ва гурӯҳе аз онҳо талхдона мешаванд.

Бодом **بادام** дарахте, ки аввали баҳор пеш аз дигар дарахтон гул мекунад ва мағзи донаки он бомаза ё талх аст, лафз: бодоми заминӣ, бодоми коғотӣ, бодоми кӯҳӣ, бодоми талх, бодоми шириндона, мағзи бодом. Дарахт ё дарахтчае, ки аз тираи гулсурхон буда, меваи тозааш сабз ва курақдор мебошад, вале ба тадриҷ пушташ сахт мешавад, мағзаш ширини хуроқӣ ва равшандор аст [179, 211].

Ҳамин тавр, аз гуфтаҳои фавқуззикр чунин натиҷа ба мо дастрасӣ медиҳад то арзи баён эҷод шавад, ки шоир дар истифодаи калимаҳои мансуб ба номҳои растанӣ ва мевачот дар девонаш ба таври вофир қорбаст намудааст. Толиб суннати гузаштаро монанди дигар шуарои барҷастаи классик, ки дар ташбеҳоту истиороту киноёт: чун “қади сарв”, “сарви ман”, “нарғис- чашм”, “пистадаҳон”, “чашмбодомӣ” ва ғайраҳо таъсир пазируфта ва ба шоирони мутааххири худ таъсир гузоштааст. Дар воқеъ ташбеҳоту истиороту киноёт зинати ашъор буда, таассуроти рӯҳбахшу муҳаббати ба назм ва нишонаҳои ибратбахши шеър аз ӯ пайдост.

3.4. Қорбурди номи маҳал ва рӯду обҳо дар ғазалиёт

“Хусусиятҳои маъноии калима ва муайян кардани паҳлӯҳои гуногуни он яке аз масъалаҳои муҳиму баҳсталаб ва ҳалталаби илми

забоншиносӣ ба шумор меравад. Калима чун воҳиди конкрет материали асосии бинокории забон буда, бе он вучуд доштани забон имконнопазир аст. Ташаккули таърихии таркиби луғавии забон ҳамеша бо тағйироти маъноии калимаҳо алоқаманд аст” [117, 66].

Дарвоқеъ дар илми забоншиносӣ баҳсҳо болои хусусиятҳои маъноӣ доимо дар чараён аст ва таркиби луғавии забону ғановати он бо тағйироти маъно вобаста мебошад.

Толиб дар девони ғазалиёташ аз чунин калимоте, ки маъноҳои гуногун ва таърихҳои мухталиф доранд, баҳрабардорӣ кардааст:

Миср مِسر [Misr].

Ғофил аз **Миср** ба Канъон марав, эй бод мабод,
Ки ба тороҷ диҳӣ нақҳати пирохонро [19, 29].

Калимаи Миср, ки дар шеъри Толиб омадааст исми хос, аз забони арабӣ фосилаи байни ду сарзамин маънои номи шаҳри маъруф, ки се бор дар Қуръони карим зикр шуда, ва ду бори он дар сураи Юсуф оёти 21 ва 99 дар бораи Юсуфи пайғамбар аст. Ин мисраҳои фавқ низ ба мочарои Юсуф мусодат мекунад. Ҳамчунин як маротиба дар сураи Зухруф ояи 51 дар бораи мочарои Фиръавн омадааст. Яке аз он оётро ба унвони намуна баён мекунем:

وَ قَالَ الَّذِي اشْتَرَاهُ مِنْ مِصْرَ لَامْرَأَتِهِ أَكْرَمِي مَثْوَاهُ عَسَىٰ أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا

“Он марди мисри, ки Юсуфро харид, ба ҳамсараш гуфт: Чойгоҳашро гиромӣ дор, умед аст (дар умури зиндагӣ) ба мо суд диҳад, ё ўро ба фарзандӣ интиҳоб кунем” [15\ Юсуф,129]. Оиди сарзамини Миср дар ашъори форсӣ ва тоҷикӣ низ фаровон сухан ба миён омада аст:

Бедор шав, бедор шав, хин рафт шаб бедор шав,
Безор шав, безор шав, в-аз хеш ҳам безор шав.
Дар Мисри мо як аҳмаке нақд мефурӯшад Юсуфе,
Бовар намедорӣ магар, инак сӯи бозор шав [6, 324].

Миср реша дар забони арабӣ дошта, бо маънои фосилаи миёни ду чиз ё ду сарзамин ва бо маънии хоке, ки ранги сурх дошта бошад, марбут ба қоидаи сарфи араб: бо ангуштони худ пистони шутурро душидан, хайреро зудтар ва батадриҷ супурдан ва ғайраҳо омадааст. Қойи дигар “Миср аз гурӯҳи топонимҳое, ки дар асоси воқеаҳо ва давраҳои гуногуни таърихӣ ба вучуд омадааст” [58,12], шуморида мешавад. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” Миср ба маънои сарҳади байни ду замин, номи шаҳр оварда шудааст”[198,694].

Дар порс чунин намак надида,

Дар Миср чунин шакар набошад [30,139].

Канъон كنعان [kan'an]. Аз дигар шаҳре, ки Толиб дар ашъораш ёдовар мешавад, ин Канъон мебошад. Ибни Калбӣ мегӯяд: Дар он ҷое Нух, Сом, Ҳом, Ёфис ва Шолумо таваллуд ёфтаанд ва он ҳамон Канъон аст. Сипас мегӯяд: Шом манозили канъониён аст. Аммо Азхарӣ мегӯяд: Канъон ибни Сом ибни Нух мансуб аст ба Канъониён, ки ба луғати арабӣ сӯхбат мекарданд. Ва ҳамчунин гуфта шудааст, ки Канъон аз заминҳои Шом мебошад. Баъзе низ дар ин бора гуфтаанд, ки байни макони Яъқуб ибни Канъон ва Юсуф, ки дар Миср буд сад фарсах роҳ буд ва макони Яъқуб дар сарзамини Ноблус буд ва он ҳамон маконест, ки Юсуф дар ҷоҳ партофта шуд ва он маъруф ба байни Синчил ва Ноблис мебошад, ки тарафи рости роҳ ва маконе, ки Яъқуб (а) дар онҷо буд, деҳае буд, ки ба он Силун гуфта мешуд.

Дар рӯзгори ӯ дар Яман туббаъ пайдо шуд, ки мулки Яман ва Каъон ба даст гирифтанд [34, 54].

Чу гирён буд он Яъқуби Канъон аз пайи Юсуф,

Башорат омадаш ногаҳ аз он хушрӯи хушноме [5, 93]

Гӯяндаро аз тарафе чудоиҳо, ғурбат, маҳчӯрӣ, ишқ, сарсониву машаққатҳои рӯзгор ва пеш аз ҳама дарди ҳичрон ба шӯр меоварад, то бо чунин сурӯданҳо таскини рӯҳаш муҳайё шавад, зеро дар фавқ ба зикр рафт, ки ҳатто сӯзиши булбулро нисбат бо худ баробар намедонист. Вале

аз сӯйи дигар нозукбини шоир дар санъати орошоти рамзиву маҷозӣ собит мегардад ва ин риштаро агар бингарӣ, ки бодро ба ташбеҳаи кашада, фармудааст: сар ба Миср нозада ғофилаи сӯйи Канъон марав, ки нахати пироханро раҳо кардаӣ, ба тороч медиҳӣ!

Ин ду шаҳр аз ҷумлаи шаҳрҳои шарқ ба ҳисоб рафта, ки Яъқуби паёмбар ва фарзандаш Юсуф он ду роҷа машҳур намудаанд. Калимаи миср аслан дар баъзе аз луғот бо маънии ҳудуд ва сарҳад омадааст.

Нишони Юсуфи гумкарда медиҳад Яъқуб,

Магар зи Миср ба Канъон башир меояд?! [30, 197].

Ҷамҷунин, Канъон номи писари Нуҳ аст, ки нофармонӣ аз амри падараш кард:

Дам мазан, то дам занад баҳри ту руҳ,

Ошён бигзор дар киштии Нуҳ.

Ҷамҷу Канъон, к-ошно мекард ӯ,

Ки нахоҳам киштии Нуҳи аду [5,389]

Масҷид مسجد [Masjid]. Толиб чунин фармудааст:

Шабе бо аҳли тоат будаам дар гӯшаи масҷид,

Худо дар маҳшарам ҷурми намози бевузӯ бахшад [18, ғ. 538, 432].

Масҷид – маҳал ва макони ибодатгоҳи мусулмонон, сачдагоҳ, мавзеи розу ниёз бо Маъбуд, бо ибораи дигар хонаи Худо. Ин калима марбу ба забон, аз решаи сачда гирифта шудааст. Асли сачда ба маънои залил шудан омадааст, ки сипас ба ибодати Парвардигор мубаддал гаштааст. Масҷид исми бо зарф ифодаёфтаи макон мебошад, яъне маконе ё маҳале, ки дар он ҷо ба Парвардигор сачда карда мешавад. Макони муайяни хосе, ки барои адои намоз вақф мекунанд. Ин вожа борҳо дар Куръон такрор шудааст. Орифон ин истилоҳро ба гунаи дигар маънидод мекунанд ва он ин, ки масҷид яъне: “Мазҳари таҷаллии ҷамолро гӯянд ва ё низ остонаи пиру муршидро гӯянд” [75, 396].

Дар ҳадисҳо низ ворид гаштааст, ки масҷид сабаби ғани гаштани аҳли замин ва сабабгори истехкоми дӯстию иттифоқи онҳо мебошад. Ин истилоҳ ба зоҳир арабӣ ба назар мерасад, вале баъзеҳо онро форсӣ ба

хисоб овардаанд, ки бо андак тағйиру илова ба арабӣ ворид гаштааст ва муарраб шудааст.

Толиб мехоҳад чунин гӯяд, ки рӯзе маро аз аҳли тоат онҳое, ки Худовандро ба зоҳир ибодат мекарданд ба масҷид бурданду ман ҳам дар гӯшае аз масҷид бо онҳо нишастаму намоз хондам. Аммо вузӯъ (тахорати зоҳирӣ) надоштам, зеро шартӣ қабули намоз вузӯъ доштан аст. Пас Худо кунад, ки фардо дар қиёмат Худо ба ман савоби намозе диҳад, ки бевузӯъ анҷом додам. Вале ин зоҳири фармудаи Толиб аст. Шояд мафҳуми дигараш он бошад, ки ҳар кас агар аҳли масҷид аст бояд шароити онро бидонаду ба хубӣ анҷом диҳад. “Аксари калимаҳои аз арабӣ воридшуда мафҳумҳои мучаррадро ифода мекунанд: ирода, ақл, рух, ваҳм, муҳаббат, кайфият, ирфон, нафрат. Қисми зиёди чунин калимаҳо истилоҳоти дини мубини Исломо ташкил медиҳанд: Қуръон, **масҷид**, дуо, сучуд, набӣ, меъроҷ, суруш” [94, 100]. Бо ҳамин маънӣ вожаи “Арш” – ро устод Зайниддин Мухторов ба таҳқиқ ғунҷоиш додааст: “Арш” – маъмулан истилоҳи динист, ки маънии олами боло, қароргоҳи Ҳақ. Сӯфиён гӯянд: “Арш – маҳалли истиқрори асмой муқайяди Илоҳӣ”

Чун ҳамедонӣ, ки манзилгоҳи Ҳақ чуз арш нест,

Пас маҳори уштур кашидан дар биёбон шарт нест [117,74].

Омулу Шероз **أمل شیراز [Āmul] [Šerāz]**. Дар ин порчаи ғазали дигар Толиб Омулу Шерозро овардааст. Ӯ мефармояд:

Бале, чу булбули Омул шавад таронасарой,

Чӣ чои замзамаи андалеби Шероз аст [19,64].

Муаллиф худро ба булбули таронасарою хушовоз ташбеҳ дода мегӯяд, ки вақте ӯ тарона месарояд, дигар чое барои замзамаи андалеби Шероз боқӣ наместонад. Албатта ин чо манзур на он аст, ки гӯё дар ниҳоди Толиб боло гирифтани ҳештан аз Ҳофиз бошад, зеро чои дигар чунин ҳам мегӯяд:

Зи шогирдони Саъдӣ мешуморам хешро аммо,

Ба чон дар эҳтироми Ҳофиз Шероз мекӯшам [19,262–149,50].

“Толиби Омулӣ қабл аз он, ки усулу сози Ҳофизро биписандад бо ашъори дигар суханварони пеш аз худу замони худ шиносоии дуруст доштааст. Ин ҳамаро дар муқоиса гузошта, баъд аз он шеваи Ҳофизро пазируфта будааст”:

З-ин навосанҷон, ки Толиб ҳолашон кардам қиёс,
Дар дилам завқи навои Ҳофизии Шероз монд [19,150].

Омул номи яке аз шахрҳои сарсабзу хуррам ва зебоест дар Мозандарони сарзамини Эрон, ки хело машҳуру маъруф аст. Шухрати ин шахр қисмате бо он вобастагӣ дорад, ки Муҳаммад Толиби Омулӣ дар ин маҳал соли 989- ҳиҷрӣ ба дунё омадааст ва мояи ифтихори омулиён гардидааст. Тазкиранависон ҳамагӣ Омулро зодгоҳи Толиб медонанд [19, 5].

Толиб, гумон мабар, ки дар сунбулистони Ҳинд,
Фориғ зи ёди гулшани Омул нишастаем [19, 256].

Толиби Омулӣ аз сухангустарони қарни ёдзаҳуми ҳиҷрист, ки дар диёри Ҳинд шухрати тамом ёфта, дар сафи аввалин шоирони аҳди худ қарор гирифта буд. Таваллудаш соли 989-и ҳиҷрӣ дар Омул иттифок афтадааст ва ҳамон ҷо ба таҳсили донишу адаб пардохта, дар айёми ҷавонӣ ба шеърғӯй оғоз мекунад [19 , 225].

Ба ҳеҷ шахр Толиб аз малол нараст,
Чи рӯз буд, ки берун аз Омулам карданд.
Омул зи ёд рафту маро з-илтифоти ӯ,
То хешро ба бандари сурат кашидаам [18, 30].

Шероз шахрест, ки дар қисмати ҷанубии мамлақати Эрон, дар соҳили дарёи Хушк воқеъ мебошад. Шероз ҳамчун шахри шоирон машҳур аст. Аз ҷумлаи онҳо Шайх Саъдӣ ва Ҳофиз дар ҳамин шахр ба дунё омадаанд:

Ҳар матое зи маъдане хезад,
Шаккар аз Мисру Саъдӣ аз Шероз [30, 214].

Ин чо шоир мансубияти ҳар матову ҳар касеро нисбат ба маҳалли тавлидаш баён ва аз Шероз будани худро барои рӯзе собит кардааст.

Охир, эй боди сабо, бӯе агар меорӣ,

Сӯи Шероз гузар кун, ки маро ёр он чост [30, 191].

Шероз ба гурӯҳи полионимияи топонимӣ мансуб буда, шаҳре мебошад дар мамлакати Эрон [32, 34].

Қандаҳору Панҷоб قندهار پنجاب [Gandaḫār Panjāb] .

Дило, мизочи туро Қандаҳор дар хур нест

Биё, ки дидаам аз ашк мулки Панҷоб аст [18, ф.115, 268].

Шоир дар эҷодаш баён медорад ки мизоче мувофиқ ба дилаш мебошад, Қандаҳорро қабул надорад ва ҳамзамон дилаш моили мулки Панҷоб аст.

Қандаҳор номи яке аз шаҳрҳост, ки дар ҷануби Афғонистон бо зебоиҳои иморату нишонаҳои таърихӣ қомат афрохтааст ва дуввумин шаҳри сараҳолии кишвар мансуб мегардад. Ин шаҳр соли 330 пеш аз милод таъсис ёфтааст. Бо тавсияи Искандари Мақдунӣ ин шаҳрро замоне “Искандария” ҳам гуфтаанд. Аммо бо оне, ки барои Омӯлӣ марбут ба мисраҳои фавқ , ин мавзеъ номақбул будааст. Шайх Саъдӣ аз забони бозаргоне чунин меоварад:” Бозаргонеро дидам, ки саду панҷох шутур бор дошту чиҳил бандиву хидматгор. Маро ба ҳучраи хеш дароварду гуфт:” Хотири Искандария дорам, ки ҳавояш хуш аст. Баъд аз таърифоти зиёде ба ман ишорае кард, то чизе бигӯям, гуфтам:

Он шунидастӣ, ки дар саҳрои гӯр,

Борсолоре биафтод аз шутур,

Гуфт: чашми танги дунёдорро,

Ё қаноат пур кунад, ё хоки гӯр” [30, 46].

Дар”Луғатномаи Деҳхудо” бо маънои номи шаҳре аз Хуросон, ки акнун дар тасарруфи афғонҳост” гуфта шудааст [175, 830].

Чуноне, ки аз гуфтаҳои Шовалӣ Саидҷаъфаров дар китоби “ Фурӯғи

Бастомӣ, Толиби Омулӣ” бармеояд, Қандаҳор он шаҳрест, ки Толиб чанде дар он чо будааст, зеро “Толиб чанд шаҳрҳои гуногуни Ҳиндустон – Дехлӣ, Лоҳур, Синд, Мултон ва ғайраҳоро тамошо карда, сипас ба Қандаҳор меояд” [19, 7].

Қулзум قلزم [Gulzum]. Толиб дар ашъори мондагори хеш чунин сурудааст:

Мо қулзуми мавҷези яъсем,

Киштӣ нарасад ба соҳили мо [18, ғ.15, 225].

Муҳаммад Толиби Омулӣ ин маврид меҳаҳад, ҳастияшро, маҳорати рӯҳу эҷодашро дар киноя чун баҳри лабрзу дар талотум ва мавҷези қулзум нишон диҳад, аммо навмедӣ нигарониҳо бар ӯ ғолиб кардааст, зеро қалби эшонро касе ба он ҳадд, ки лозим мебинад, эҳсос намекунад.

Қулзум ба маънои руди бузург, ки дар қадим номи маҳале будааст наздики Баҳри Аҳмар. Ба кафи дасти марди саховатманд низ қулзум гуфта мешавад шояд ба хотири саховатманд буданаш бошад. Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” Қулзум 1. номи қадимии Баҳри Сурх. Баҳри Аҳмар:

Ба дарёи Қулзум ба чӯш орад об,

Нахорад сар аз кини Афросиёб.

2: баҳр. Чашмам бувад ар бодия, қулзум гардад,

Ҷисмам бувад ар хаёл, мардум гардад

3. номи шаҳрест дар Миср [191, 696].

Он дурри ятимам, ки дар ин қулзуми хунхор,

Аз мавҷи хатар шона бувад мӯи сарамро [18, 120].

Чайхун جيهون [Jaihun].

Он қадар беҳуда гардидам, ки гардун гуфт бас,

Он қадар девонагӣ кадам, ки Мачнун гуфт бас.

Бо вучуди васл душ аз гиря оромам набуд,

Он қадар хун аз дил афшондам, ки Чайхун гуфт бас [19, 221].

Шоир дар ин ғазалаш вожаи чайхунро дар қолаби ташбеҳу рамз ба кор бурдааст. Толиб он қадр аз нозукбаёнӣ истифода кардааст, ки ҳатто ба ҳадди муболиға расидааст. Аммо барои ошиқи воқеӣ ин амалҳо, яъне ашқ рехтану хуниндил будан табиист. Ва аммо Ҷайхун номи яке аз дарёҳост, ки хело маъруфу машҳур аст ва Туркистонро мегузарад. Дар "Луғатномаи Деҳхудо" бо маънои ғавқ омадааст, вале иловааш он аст, ки мегӯяд онро ба форсӣ Амударё ва пештар Вахшоб низ мегуфтанд [175, 126].

Дар дил аз ишқи ту дузах менамуд,

Дар канор аз дида Ҷайхун буд душ [117, 57].

3.5. Лексикаи зономӣ дар ғазалиёти Толиби Омулӣ

Мавқеи ифодаҳои маҷозӣ дар забони ғазал хело ва хело ҷозибавӣ назарро дар худ ифода мекунад ва ҳар аҳли қалам, ки чунин як маҳорату тасаввуротеро дорост, худ низ мақоми арзандаро кашф кардааст. "Ифодаҳои маҷозӣ яке аз воҳидҳои фразеологӣ ва яке аз унсурҳои муҳими ташаккулёбии забони осори манзум маҳсуб мешаванд. Маҳз тавассути онҳо паҳлуҳои гуногуни маъноии калимаҳо кушода шуда, ҳамнишинии онҳо бо якдигар муайян мегардад ва ҳамзамон хунари суҳанофарӣ ва истеъдоди зебоишиносии суҳан аз ҷониби аҳли эҷод тавассути ин воҳидҳои маъноӣ ошкор мегардад" [141, 102].

Толиби Омулӣ тавассути калимоте, ки аксаран дар шакли маҷоз дар ғазал овардааст, паҳлуҳои гуногуни вожаҳоро дар андеша ворид намуда, хунари суҳанвариву истеъдоди зебоишиносии суҳанро тавассути қабати лексикӣ дар лингвистика, ки бо номгӯи "зоонимия" маъруф аст, изҳор намудааст. Дар соҳаи "зоонимия"- и забоншиносӣ маҳз номи хашараҳову хазандагон, парандагону ҷонварон ва ҳайвонот ҷойгузин гардида аст. Дар ин бахши рисола мо низ кӯшидаем, асмои парандагону хашарот ва хазандагон, парандагону ҷонварон ва ҳайвонотро дар ашъори Толиби Омулӣ ба таври илмӣ дастабандӣ ва баррасӣ намоем.

Парвона پروانه. Шоир калима “парвона پروانه”- ро, ки исми чондор асту далолат ба номи хашарае дорад, дар байти зерин истифода намудааст:

Синаи мо баски ёфта равшанӣ аз шамъи дил,
Каъбаи **парвона** гашта кубъаи фонуси мо [18, ғ.70,247].

Парвонаҳоро одат чунин аст, ки ба хангоми шаб гирди чароғ чамъ мешаванд ва ошиқона, муштоқона ба нӯр наздик мешаванд ва гӯё бӯса ба он мезада бошанд, ки сӯхта меафтанд. Инро ба ташбеҳ кашида, шоир асрореро аз рӯзгори ба сар бурдааш дар лифофа пешкаш кардааст, то аҳли идрок пайхас намоянд, ки мақсуд чист?

Ба гирди шамъ чӯши лашкари **парвона** дидастӣ?

Ба гирди теғи ӯ бингар ҳучуми бегуноҳонро [18, ғ.2,293].

Парвона як истилоҳи форсӣ аст, ки дар луғатномаҳо ба маъноҳои гуногун омадааст. Мисол ба маънои яке аз хашароте, ки ақсоми гуногун дорад, сиёҳгуш ва бо маънои дигар ин вожа фармонрасонанда, далел, пешрави лашкар (роҳбар), нӯри шамъу чароғ, фармони подшоҳ, ҳукмнома, гузарнома, иҷозати рафтани омадан ва... омадааст [180, 285]. Инчунин бо маънии аввал хашарае аст, дорои болҳои нозук, ки рӯи гулҳо ва гиёҳҳо менишинад ва шираи онҳоро мемакад ва онро шоҳпарак ва парвонаи рӯз ҳам мегӯянд ва хашараи болдори кучаке, ки шабҳо гирди чароғ мегардад ва гоҳ дар шӯълаи шамъ месӯзад, ки онро парвонаи шаб ҳам мегӯянд.

Парвона پروانه хашароте, ки дар шаб гирди чароғ, шамъ ва ғ. мегардад ва худро ба онҳо мезанад: 1. парвонаи чароғ. 2. ошиқ; муштоқ; иштиёқманд; парвона шудан ба чизе, касе.

а) гирди чизе, касе гаштан, дар атрофи чизе, касе чарх задан;

б) ба касе, чизе бисёр наздик шудан; дил додан ба касе, чизе [192, 30].

Ин калима марбут ба гузаштаи таърих, яъне фармони шоҳ, ҳукм, иҷозатнома, роҳхат, руҳсат: парвонаи духул [198, 71]. Миёни мардум гоҳо ба гӯш мерасад, ки булбул ба шукуфтани гул ошиқасту парвона ба

шуълаи равшании чароғу шамъ ва шояд ҳам ин ишораи самимияти дар ишқи маҳбуб бошад.

Сӯхтам дар фурқати гул чанд бошам андалеб,
Мешавам парвона худро бар чароғе мезанам [18, 700].

Самандар **سمندر**.

Мурғи оҳам оташин болу параст,
Чун **самандар** хушачини озар аст [18, ғ. 121, 270].

Марбут ба ривояте, ки дар оташ насӯхтани самандар оварда шудааст, муаллиф хештанро ташбеҳ карда мегӯяд, чун пару боли самандар хокистари оташ мерӯбем, яъне ҳар гуна оташи хашму адоватро ба хомӯшӣ аз сар баргараф мекунему бар он сабр меварзем, аммо онҳоро, ки шабеҳан бӯи гул ҳисобида мешаванд, ҳамоғӯшияшонро нанг медонем. Мо дар мақоми хеш ва онҳоро мақом дигар аст.

Самандар ҷонваре аст думдор, ки шабеҳи сусмор аст. Аз вай насли хоссе ба вучуд омадааст. Ин ҷонвар дорои қади миёна ва пусти тираранг ва лақаҳои зардранг мебошад. Маҳалли зиндагии вай дар ҷойҳои намнок ва ғорҳо мебошад, ки тағзияи вай ҳам ҳашараҳо ва кирмҳо мебошанд. Ҳайвоне аст беозор ва низ гуфта шудааст, ки вай дар оташ намесӯзад, вале мумкин аст игроқомез бошад [180, 803].

Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” самандар бо маънои ҷонвари калтакалосмонанд, ки ҳам дар об ва ҳам дар хушкӣ зиндагӣ мекунад ва гӯё, ки аз оташ зинда берун мешавад, ки ин порчаи шеърӣ далили бар он аст:

Ба оташ-дарун бар мисоли самандар,
Ба об андарун-бар мисоли наҳангон [199, 184].

Мор **مار**.

Нома чун мор ба пои қаламам мепечид,
Чӣ кунам ҳарфи сари зулфи ту дар тумор аст [18, ғ.109, 265].

Шоир мехоҳад баён дошта бошад, ки қаламаш ҳеч гоҳ аз амал боз наистода, доиман дар ҳоли навиштан будааст, аммо чун асрори маъшук

дар ниҳон аст, тавсифи баъзе аз он асрор тавфиқ нагаштааст, зеро одамӣ баъзан чизҳоеро дарку эҳсос мекунад, аммо васф карданаш машаққат дорад. Мор хазандаи маъруфе аст, ки навъҳои гуногуни захрдору безахр мешаванд. Морро дар тамсил гирифта Мавлоно чунин мефармояд:

Эй бародар мегурез, аз ёри бад,

Ёри бад бадтар бувад аз мори бад [199, 701].

Шоир дар ашъори зерин номҳои афъӣ, наҳанг, аждаҳо, мӯр ва анкабутро ба таври зайл баён медорад:

Шикори афъии зулфи туем эй анбарин кокул,

Наҳанги теғ бар мо гӯ даҳан чун **аждаҳо** бикшо [18, ғ.40, 236].

Шоир дар ин мисраъҳояш меҳаҳад ба таъби аҳли идрок расонад, ки ӯ пайваста чун афъиӣ пайи шикор буда дунболи мувафакқият дар мақсуди хеш, ё возехтар агар бигӯем комёбии дар ишқ аст. Вале монёоте дар ин роҳ ӯро аз мувафакқиятҳо боз медоранд, ки ҳамчун наҳангу аждаҳо хавфноканд. **Аждаҳо**, морест хело бузург, ки дар афсонаҳо васфи аз даҳонаш оташ баромаданро мегӯянд [166, 102].

Афъӣ мореро гӯянд, ки захри мукотил дорад, сараш пахну гарданаш борик аст [166, 152], аммо наҳанг бузургмоҳиест, ки дар баҳрҳо рӯз мебарад, аждаҳо низ хазандае мебошад даҳшаноку боҳашамат. Ин вожа дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” бо чунин шарҳ омадааст: Наҳанг گنهد 1. як навъ ҳайвони баҳрии калон; ва дар ташбеҳ бо киноя баъзан бо маъноҳои зайл истифода низ мешавад, мисли хӯрдан чу наҳанг, соли наҳанг моҳӣ (соли моҳӣ) [199, 846]. Дар “Фарҳанги Муин” афъӣ, наҳанг ва аждаҳо бо чунин шарҳ омадааст: афъӣ мори самӣ, бисёр хатарнок, дар даҳонаш илова бар дандонҳои кучак ду дандони кулобмонанд дар орвораи боло вучуд дорад, ки ба тарафи ақиб даҳон хамидааст. Даруни ин кулоб маҷрое аст, ки ба ғуддаи захркашанда роҳ дорад ва наҳанг навъи моҳие аст дарёӣ бисёр бузург ва аждаҳо бошад море мебошад афсонавӣ бо чӯсаи бузург, ки болҳо ва чангҳои қавӣ дорад

ва аз даҳонаш оташ берун мечаҳад.

Афъӣ як навъ мори калони захрнок. Чунонки шоир мефармояд:

Куши афъию бачааш парварӣ,

Ба девонагӣ монад ин доварӣ [180, 159].

Аждаҳо бошад мори солхӯрдаи калони афсонавӣ аст, ки пар баровардааст ва аз даҳонаш оташ берун меояд. Наҳанг моҳии азимчусса ва ҳаёташро дар дарё ба сар мебарад:

Агар гавҳарат бояду чун наҳанг,

Зи дарёи ман ҳарду ояд ба чанг [180, 102].

Мӯр مور .

Ба юмни ишқ зи наълайни ман ба торуки арш

Ба пойи мӯр агар тай кунанд, як кадам аст [18, ғ.110,265].

Шоир бо ишқе, ки дар роҳи маҳбуб қалбан мепарварад, бо ҳиммати баланд миннатдор асту дар итминони боварибахш. Зеро ӯ меҳаҳад ба самъи хонанда расонад, ки бо баракати ишқе ба маҳбуб дорад масофа аз наълайни ӯ то ба тоқи арш бо роҳравии мӯр гӯё як кадам аст. Мӯр –ду навъ ҳашаротест, ки дар замин зидагӣ мекунанд: якеро миёни мардум мӯрча меноманд, ки пойҳои қачу дароз, миёни борик ва болои сар ду шоҳаи мисли мӯ борик дорад ва ҳама ҷо ҷамъияти онҳоро вохурдан мумкин аст. Онҳо ҳамеша ҳамчунон ки устод Абдурахмони Қомӣ қайд кардаанд, дар ҳоли меҳнаткашӣ рӯзгор ба сар меборанд. Навъи дигараш мисли кирмҳои пиллаовар аст ва ҳамеша болои дарахтони сабз, ба хусус ангур мегардад ва аз баргҳо истеъмол мекунад. Дар афсона ва масалҳо, ба киноя хело зиёд истифода шудаанд. Ривоят аст, ки шоҳи мӯрчагон бо ҳазрати Сулаймон ҳамсуҳбат шуда, ӯро ба зиёфат даъват кардааст:

Хоксоронро ба санги кам намебояд задан,

Хонаи мӯре ба меҳмонӣ Сулаймон омада.

Ба тахти Ҷам, ки меъроҷаш осмон аст,

Ҳиммат нигар, ки мӯре ба он ҳақорат омад [199, 807].

Ё ин ки, шоир **анкабутро** чунин тавсиф кардааст:

Шодӣ чу анкабут накардам танида тор,

Эй вой, гар ғами ту гузорад ба ӯ маро [18, ғ.67, 247].

Дар чузъи 20 Қуръони карим сураест, ки бо номи анкабут амадааст ва он сура сураи 29 Қуръон буда, аз 69 оят иборат мебошад, ки дар ояи зер маҳз анкабут зикр шудааст:

مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ

{العنكبوت/41} كَانُوا يَعْلَمُونَ Достони онон, ки ба ғайри Худо дӯстон гирифтаанд, ҳамчун анкабут аст, ки хонае фаро гирифт. Ва агар медонистанд, сусттарини хонаҳо, хонаи анкабут аст [15\ Анкабут, 41].

Шоир дар абёти поён вожагони “**кабку шоҳину булбул, тӯтӣ, кабутар, товус**”- ро ба мавқеъ корбааст намудааст:

Чилва кун ба сайдгоҳи аҷзи мо, то бингарӣ,

Нохуни кабк аз шикофи синаи шоҳини мо [18, ғ.12, 224].

Нақшнигор ин чо даъват ба бинандаи ин назм менамояд, ки боре ҳам бошад ба олами очизонаи мо биёву бингар, то агарчи шоҳин соҳибчангу моҳир аст, аз шикофи синааш нохуни кабкро мушоҳида кунӣ, ҳол он, ки кабк назди шоҳин ҳамеша мағлуб аст.

Кабк парандае аст, чузъи мурғони хонагӣ, ки дорои қади кӯтоҳ аст. Овози хуше дораду маъмулан чуфт- чуфт (нару мода) зиндагӣ мекунад. Нару мода гарчӣ шабеҳи ҳам ҳастанд, вале нари он болои синааш холҳои махсус дорад, ки ҳамон ӯро зеботар аз чуфташ қарор додааст. Гушти кабк бисёр болазат аст. Миёни парандагони дигар зебогии назаррас дорад, аслан на болои дарахтон, балки болои замин ва роғҳои кӯҳ зиндагӣ мекунад. Нул ва пойҳои сурхрангаш бо зебогияш меафзояд. Ба одамӣ нисбат ба дигар паррандагон хело зуд унс мегирад ва дустии самимона дорад. Аз ҳаждаҳ то бистучор тухм мегузорад ва афзоишаш низ фаъол аст. Кабк парандаи хушовоз, каклик.

Хуришҳо зи кабку тазарви сафед,

Бисозид, омад диле пурумед [199, 523].

Кабки дарӣ – як навъ кабки зебои хушхиром, ки дар кӯҳу дара зиндагӣ мекунад: Чӣ кардӣ ғунчаи кабки дарӣ тез,

Бибурдӣ ғунчаи кабки диловез [166, 832].

Шоҳин نيهانش. Шоҳин бошад, як намуди парандае аст, ки чузъи шикориён ба ҳисоб меравад. Парҳояш зардранг аст, вале парҳои пушташ хокистарӣ ва зери гулу ва шикамаш қаҳвай мебошад. Ин паранда он қадар часур аст, ки ҳатто бо ин, ки аз уқоб кучактар аст, вале гоҳе ба он ҳамла мекунад. Тухмгузориаш дар кӯҳҳои баланд ва дар маконҳои дастнорас аст [180, 12].

Шоҳин نيهانش милаи чӯбин ё оҳани тарозӯи дастӣ аст, ки дар ду тарафи он палла баста чизҳо бармекашанд: шоҳини тарозу.

Шоҳин نيهانش 1. навъе аз бози шикорӣ.

Масалан, Низомӣ гӯяд:

Чу шоҳин бозмонад аз паридан,

Зи гунчишкон лагад бояд кашидан [10, 67].

Ин маънӣ баёнгари таҳаллуси шоири маъруфи тоҷик Шамсиддин-махдуми Шоҳин низ мебошад.

Булбул بلبل . Нокарда сайри ғамқада ё Рабб чи гуна сохт?

Булбул ба тарҳи хомаи ман ошёнро [19, 23].

Шоир дар ин ду мисраи шеъраш дар истифода аз санъати муболиғаю киноя ғами вучуди хештанро бо ҳадде тавсиф кардааст, ки гӯё дар роҳи паймони ишқ булбул ҳатто таҷриба накардааст. Аз ин рӯ дар матои нозукбаёнӣ чунин нақш офарида аст: булбул, ки сайри ғамқада накардааст, Худоё аз аз кучо дар тарҳи хомаи (фарқи килки хатнависӣ) - и ман ошён гузоштааст. Шоир воқеъан зинаи намоёни ташбеҳро истифода намудааст. Маъмулан вожаи булбул дар ашъору андешаи ирфонии аҳди классикӣ ба ҳамон ошиқи ирфонӣ ва бештар ба худӣ шоир далолат мекард, ки дар бӯстон дар талаби дидор аст ва аз фироқ менолад.

Булбул парандае аз зоти гунчишкон мутааллиқ ба дастаи дандонинукон аст, ки қадаш тақрибан ба андозаи гунчишк ва рангаш дар пушт хокистарӣ мутамоил ба сурх ва дар зери шикам мутамоил ба зард аст. Нукаш зарифу тез аст. Ин паранда хашаротхор аст ва овози дилкаш дорад. Дар фасли баҳору тобистон бештар болои дарахтон ва буттаҳои гул ба сар мебарад ва ишқи ӯ ба гул, маъруф аст. Ӯро дар қафас ҳам нигоҳ медоранд.

Дар “Фарҳанги тафсирии тоҷикӣ” бо чунин тавзеҳоти сершумор оварда шудааст: Булбул **بلبل** мурғаки хурдҷуссаи хушовоз ва хушоҳанг, онро ҳазордастон, андалеб ҳам меноманд. Андалеб **اندلیب** 1. булбул, ҳазоровоз. 2. сароянда; нолақунанда. Булбул **بلبل** 1. номи паррандаи хушхони машҳур дар адабу шеъри форсӣ мебошад. Дар ин маврид халқият низ назари хешро дар масал кашидааст:

Булбулон хомӯшу хар дар ар-ар аст (масал).

Ин вожа дар зарбулмасал ва ҳамчун рамзу тамсил, киноя ва ташбеҳ дар осори шоиру нависандагон, инчунин дар забони мардум, дар бисёри аз маворид дидаву шунида мешавад. Масалан: **булбули Тус** киноя аз Фирдавсӣ, **булбули Шероз** киноя аз Ҳофиз, **булбули Омул** киноя аз Толиб, **булбули шӯрида** киноя аз ошиқ:

Бишнава ту, Гиёсӣ, сухани булбули Шероз,

“Соқӣ магузор аз кафи худ ратли гаронро” [191, 210].

Ҳамаи ин калимот бо тартиби зайл, ки хело возеху дилписанд ва дар мақоми ҳамрешагӣ ҷойгузин сохта шудаанд, дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” оварда шудааст. Дар ин байт зер калимаи боғ чун рамзи мақоми олам оварда шудааст ва булбул низ чун ҳамнафаси боғ ҳастанд, ҳам ба зикр рафтааст. Зоғ низ дар дираи рамзҳо бо булбул муқобил гузошта мешавад. Аз ин рӯ дар назм ин истилоҳот зиёд дида мешавад:

Акнун, ки зи боғ зоғ кам шуд,

Булбул зи гул ошёна ороост [117, 96].

Тӯтӣ **طوطی**. Манам он тутии қудсӣ, ки зи ширинии нутқ,

Тангаҳои шакарам таъбия дар минқор дошт [18, ғ.109, 265].

Шоир худро дар мисоли тутии кудсӣ мебинад, ки албатта ширинии нутқашро эҷоди ӯ далил мебошад, аммо боз ҳам аз ин ҳунараш, ки бар сараш заҳмат эҷод менамояд, аз атроф ба шукуҳ омада изҳор медорад, ки харчи аз лаззатҳо барояш эҳдо мешавад, сипоҳи чангиро мемонад, ки дар нулҳо оварда мешаванд. Дар лаҳзаи эҷод шояд хотираашро лашкари парандагоне, ки бар сари сипоҳи Абраҳа дар Каъба фурӯд омада буд, фаро гирифта бошад. Таъбия, яъне оростан ё омода кардан (-и сипоҳ ба чанг). нишондан, чой додан, чойгирӣ [166, 349].

Тӯтӣ паррандаи гуногунҷӯса ва ба рангу ороиш ҳархела буда, аз ҷумлаи мурғони хушхон маҳсуб мешавад ва қобилияти сухангӯӣ (агар омӯхта шавад) дорад. Онҳо аслан дар минтақаҳои гарм дар дарахтзорҳо умр ба сар мебаранд. Дар хонаҳо мисли кабк чун мурғони нағмасаро дар қафасҳои зебо барои ороиши хавлӣ ва таваҷҷуҳи атрофиён тарбият мешаванд. Ин ҷо таъбияро шоир ба маънои оростан ё омода кардан ё ин ки нишондан, истифода кардааст ва минқор бошад маънии нули мурғон ва ё паррандагонро дорад. Чунонки Низомӣ мефармояд:

Биҳиштӣ мурғаке омад ба гулзор,

Рабуд он анбарин гулро ба минқор [10, 102].

Дар “Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ”, низ тӯтӣ омадааст. Ҳамчунин дар киноя бо вожаҳои тӯтибаён хушсухан; нотики моҳир, суханпардозӣ моҳир. Тӯтибурут марди бурутҳояш тобдор. Тӯтивор мисли тӯтӣ, такрор кардан, чизеро борҳо гуфтан, азёд кардан ба шарҳ дароварда шудааст: Ҳарчанд сухан гӯяд тӯтӣ, нашиносад,

Онро, ки ҳамагӯяд ҳаргиз сару сомон [196, 382].

Кабутар كَبوتر .

Кабутари дили олимақоми хештанам,

Ба рӯҳи нори гардун нишеманааст маро [18, ғ.41,236].

Маълум аст, ки кабутар ба оташ на наздик аст ва на сару коре бо оташ аст, ӯро. Шоир рамзан овардааст, ки ӯро дили олимақомест ва ӯ

кабутари ҳамон қалб аст, аммо бо вучуди ин ҳам вай дар рӯхи нор (оташи) нишастгоҳ дорад.

Кабутар парандаи зебои гуногунхел, ки ба одам зуд ром мешавад, баъзеи аз онҳо қобилияте низ доранд, ки мактуби ба пояшон бастаро, ба ҷои лозим бурда мерасонанд. Кабутар парандаи хело зебо ва аз кабк хурдтар аст ва роҳравияш низ зебост, ранги кабуду гарданаш сиёхчатоби чилонок аст, минқор ва пойҳояш сурх аст, ки бар зебогияшро зиёда месозад. Дар баробари ранги кабуд боз кабутарон сафеду сиёх ва сурхчатоб ҳам мешаванд. Парандаи адирӣ ва хонагӣ буда, чун рамзи дустиву сулҳ ва меҳрубонӣ дар ӯ дида мешавад ба одамӣ зуд ром шуда, одат мекунад. Дар миёни мардумон бо номи кафтар низ маъруф аст. Аз ин рӯ, дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” кафтар, кабутар оварда шудааст:

Чу сармо шавад, саҳт лоғар шаванд,

Ба овоз монанди кафтар шаванд [19, 154].

Дар “Фарҳанги имло” на кафтар, фақат кабутар [205, 96] ва дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” бо маъноҳои рамзиви тамсилияш низ оварда шудааст, ки чунин мебошад: кабу́тари сулҳ; кабу́тар бо кабу́тар, боз бо боз (зарб.) ҳар кас бо ҳамчинси худ унс ва улфат мегирад [191, 575]. Кабутар бештар дар ғазалҳои Толиб корбурд шудааст [19, 388, 20, 42, 150, 246].

Товус طاووس. Боз навои уммед, зад дили маъюси мо,

Қаҳқаҳаи кабк шуд, гиряи **товуси** мо [18, ғ.70, 248].

Муҳаммад Толиб аз нобарории савдои зиндагӣ ва ҳаётгирӣ ба шиква омада, меҳоҳад дар баён дароварад, ки ҳар бор бо хушии хоҳиши анҷоми умед мекунад, аммо маъюсӣ муяссараш мегардад. Меҳоҳад анҷоми амалаш чун қаҳ-қаҳаи кабк хушнудаш кунад, вале ба гиряи товус мубаддал мешавад.

Товус - мурғе, ки парҳои рангоранги зебо дорад. Дар маҷоз низ бисёр истифода мешавад, мисли: одами зебо, хушрӯ; товуси маст киноя аз маҳбуба. Товусӣ, яъне он чизе, ки аз пари товус сохта шуда бошад [198, 347].

Дар “Фарҳанги Муин” чунин оварда шудааст: товус мурге аст аз навъи мокиён, ки парҳои зебо дорад ва ба вижа нари он, ки думи чатрии бисёр зебо дорад. Поҳои ин мурғ зебо нест, ки бар асоси бархе аз афсонаҳо иблис ба сурати море ба пои он печида, вориди бихишт шуд. Ва товусӣ: 1. Мансуб ба товус. 2. Сабзи зарин, сабзи диноргун. 3. Он, ки ба чанд ранг занад. 4. Навъи чомаи рангин [179, 346]. Дар байти зерин, ки ба қалами Саъдӣ тааллуқ дорад, **товус** ҳамчун тимсоли ҳамагириву ҳамаҷойии маъшуқа ба кор гирифта шудааст:

Гар ин равиш, ки ту, **товус**, мекуни рафтор,
На бурчи ман, ки ҳама олам ошён дорӣ [30, 167].

Инчунин, шоир вожаҳои таносуби ҳайвоноти монанди шер, паланг, гург, рӯбоҳ ва гӯсфандро овардааст ва нигоранда барои асоснок шудани сухан, зикри онҳоро дар ашъори Толиб ҷоиз медонад.

Рӯбоҳу Шер روبه و شیر.

Зи буни чарх нагардам ба ҳифзи чон Толиб,

Ки **рӯбахӣ** насазад табъи **шергири** маро [18, ғ.56,243].

Дар ин мисраҳои худ шоир хусусиятеро аз хислатҳои ҳештан ба қалам додааст, ки на ба ҳар кас муяссар мебошад, зеро одамият ҳама дар як қолаб нестанд. Касоне ҳастанд, ки заъф бар онҳо ғолиб мегардад ва касони дигар ҷуръатро бар заъфият равона месозанд, аммо ашхосе ҳастанд, ки матонату мардонагиро аз ҳама боло медонанд. Шоир низ аз назари мардонагӣ бо тамоми матонату ғаюри баён доштааст, ки агар дар қаъри замин ҷойгоҳамро таъйин кунанд, барои ҳифзи чонам, тазарруъ намекунам, зеро табъи шерие, ки дорам ба рӯбахӣ мубаддал нахоҳам кард ва аз он чизе бар сарам ояд, ибое надорам.

Рӯбоҳ روبه чонварест адирӣ аз гурбаҳои бешагӣ калонтар ва аз сағ хурдтар аст. Дар талу тепаҳо ва баъзан дар наздикиҳои ободӣ, дар ҳечаҳои зеризаминии худаш муҳайё карда, умр мебарад. Азбаски ба хиллагарӣ машҳур аст, дар масалҳову афсонаҳо бисёр зикр мешавад. Марбут ба қоидаи имлоияш исмест, ки бо ду тарз навишта мешавад: исмҳои рӯбоҳ – рӯбах дар забони мардум низ бо ҳарду тарзаш истифода

мешавад. Дар “Фарҳанги Муин” бошад, чунин овада шудааст: Рӯбоҳ чонваре аст пистондор ва гӯштхор бо думи бузург ва пурмӯ ба рангҳои сиёҳу зардча ё сурх [180, 137]. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” рӯбаҳ روبه рӯбоҳ бо кинояхову ташбеҳоте, нисбати махлуқоти дигар, ки бо маворид дар рафторашон ҳаракоти рӯбаҳона, мизоҷ ва ё он гуна сифотҳо мушоҳида карда мешаванд, оварда шудааст [199, 666]. Дар ғазалиёти Саъдӣ дар ҳарду шакл, яъне рӯбоҳ / рӯбаҳ (-ак) оварда шудааст [30, 249].

Натобад сағи сайд рӯй аз паланг,

Зи рӯбаҳ рамад шеро ноида чанг [30, 156]

Шер شير ҳайвони дарандаи қавичусса, ки бозу ва чанголи қавӣ дорад. Дар маҷоз бо калимаҳои далер, ҷасур, диловар бо думи шер бозӣ кардан, кори ҳафвнок кардан; дер ояду шер ояд, коре бо таъхир мешуда бошад ҳам, расову пухта шавад, алоқамандӣ дорад. Ин шарҳиёт дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” [192, 176]. бо шумори зиёди ташбеҳоти ҳамреша омадааст, аммо ҳамагӣ бо сифатҳои, ки дар калимаи рӯбоҳ пайвастанд, муқобиланду аз тарафи мусбӣ. Дар “Фарҳанги форсии Амид” ҳам қариб бо ҳамин авсоф оварда шудааст [166, 184]. Ва ҳамчунин дар “Фарҳанги Муин” чун дар хати форсӣ вожаҳои шеру шир якҷайл навишта мешаванд, ҳарду пешопас бо кинояву тамсилоти зиёд оварда шудаанд, мисли шерзан, шерзод; ширу шакар, ширбаҳо [179, 166].

Шерӣ شيرى шер будан; монанди шер будан; ҳайбат ва зӯрии шерона доштан; диловарӣ, ҷасурӣ; **шерӣ гирифтан** шердил шудан, ҷасорат пайдо кардан; **шерӣ кардан** рафтори шерона кардан; далерӣ ва шучоат нишон додан [192, 850]. Шер ҳамчунин дар ғазалиёти Толиб дар мавридҳои зиёд ба истифода рафтааст [29, 180, 182, 183, 201, 237, 249].

Палангу юз پلنگ و يوز

Ишқ кучо ҳавас кучо Толиб аз ин ғалат гузар,

Тафриқа кун яке зи ҳам шаъни **палангу юзро** [19, 23].

Ишқ муқаддас аст ва олуи кардани он ба ҳар гуна хоҳишоти нафсонӣ хатое мебошад, ки оқибат пушаймонӣ дар ақиб дорад. Аз ин

ваҷҳ ишқро ба ҳавас бари ҳам, аммо дар қолаби мутазодӣ дар ин мисраъҳо гузошта, шоир бо танбеҳ мегӯяд, ки ишқ кучову ҳавас кучо ва ҳамзамон мурочиаташ ба сӯйи ҳудаш мебошад. Ҳамчунин таъкид намудааст, ки ғалат накунад. Овардааст, ҳамон гуна, ки миёни палангу юз фарқиятест назаррас, ишқу ҳавасро низ бояд фарқ карда бошӣ. Паланг ҳайвоне аст, гуштхор ва қавичусса бисёр чобук ва дарранда, дорои пусти сафеду холҳои сиёҳ [180, 299]. Дар забони тоҷикӣ ўро паланг, дар забони арабӣ бабр мегӯянд. Дар ҷўса онҳо аз якдигар фарқ мекунанд ва бо нақши пўсташон низ ҳаргуна мебошанд. Дар бешаҳои дўр аз ободӣ ва дар шаҳарҳои умр ба сар мебаранд, чанголҳо ва думашонро барои шикори сайдҳо моҳирона истифода мекунанд. Дар “Фарҳанги Муин” [179, 299], “Ҳасани Амид, Фарҳанги Амид” [166, 377], “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” [192, 63], палангро ҳайвони бузурги ширхори дарранда аз чинси гурба, ки пўсташ холдор аст, шарҳ додаанд. Дар “Фарҳанги тоҷики-русии 2006” паланг (барс), мувофиқи солшуморӣ соли паланг, соли сеюми тақвими Григорӣ. Палангина пусти паланг ва палангинапўш касе, ки пушоки пусти палангӣ пушидааст [190, 471].

Юз **يوز** – саги шикорӣ, яъне ҳайвони даррандае мебошад, ки аз паланг дар ҷўса хурдтар аст ва барои шикори сайдҳо ўро ром карда, шикор меомўзанд. Бачаи ўро бо нигоҳ ба “Фарҳанги забони тоҷикӣ” юза мегуфтаанд:

Таъни нодон насиҳати доност,

Задани юз ибрати юза аст [199, 624].

Ҳамчунин соилу гадоро, ки ҳамчун вожаҳои ирфонӣ дар назм истифода мешаванд, замоне дарюза мегуфтаанд, ки Саной мефармояд:

Аз паи обу нони ҳаррўза,

Тавфи ҳар юза баҳри дарюза [193, 624].

Санҷоб **سنجاب**.

Диле, ки бар сари роҳи ғануд медонад,

Ки нуки дашна иборат зи муйи санҷоб аст [18, ғ.115,268].

Ин ду мисраи шеър аз диалогҳа будани муаллиф далолат мекунад, зеро шоир соҳиби он дилест, ки дар ҳоли ғануд, яъне ҳоли нимаҳобӣ ё ҳолати азхудрафтагӣ ба хотир оварда метавонад, ки нуғи ханҷари душман ё ҳар касеро, ки ханҷар аст чун мӯйи санҷоб тез асту борик. Зеро мӯйи санҷоб воқеъан ҳам нарму борик, аммо тез тез аст.

Санҷоб ҷонвари адир аст. Бештари вақташ болои дарахтон мегузарад. Қобилияти аз шохе ба шохеи дигар ҷаҳиданро низ дорост. Аз гурбаи хонагӣ каме хурдтарак буда, ба харгӯш шабоҳат дорад. Пӯсташ хокистарранги кабудҷатоб ва мӯйҳояш хело маҳин аст, аммо думи дарози сермӯй дорад, ки ўро зеботар месозад. Ҷонвари хело хушёр ва серҳаракат аст. Дар “Фарҳанги Муин” санҷоб пистондоре аст аз ростай ҷўвандагон кўҷактар аз гурба бо думи дарози пурмӯ [179, 632].

Санҷоб سنجاب ҷонвари ҷанғалии ҷаҳандаи хурдтар аз гурба, ки думи дароз ва пӯсти пурмӯю нарми хокистариранг дорад “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ”, ҷонваре аст пистондор аз ҷумлаи хояндагон, кўҷактар аз гурба, пӯсташ дорои мӯйҳои нарм ва анбӯҳ бо ранги кабуд ё хокистарранг, думи дарози пурмӯ дорад, бештар дар ҷангалҳо ва рӯйи дарахтон ба сар мебарад санҷоб навъе аз ҳайвон, ки калонтар аз калламуш буда, дар ҷангалу бешазорҳо зиндагӣ мекунад; пусти санҷоб, ки пурмӯю нарму латифи хокистарранг буда, дар либосҳо ба кор мебаранд [192, 206].

Гургу гуспанд گرگ و گوسپند.

Маро муҳосабае бо шабони ин раҳ нест,

Ту хоҳ гург шумур, хоҳ гуспанд маро [18, ғ.93, 257].

Дар зиндагиномаи Муҳаммад Толиб, чунин тазкирот ба назм омадааст, ки бо ҳамин мазмун наздиқаст:

На марди мазҳабам, на марди миллат водие дорам,

Ҳарифи дигарам, з-ин қайдҳо озодие дорам.

Набинӣ акс дар оинаам аз ҳеч оине,

Дар олам водие доранду ман ҳам водие дорам [19, 46].

Шабон, яъне касе, муттасадии роҳест, ки шоир дар назар гирифтааст. Баён кардааст, ки маро хоҳ гург шуморед ё гусфанд, бо он шабон қорам нест, ва гуфтани ба ӯ надорам. Мавридҳое мешавад, ки одамӣ аз дилгирӣ шикваҳое мекунад. Айни ҳол гӯянда дар ҳамин маврид қарор дорад, зеро ба дунбол чунин мегӯяд:

Ба авҷи ишқ саре мекашам зи пасти ақл,

Агарчи дун накунад фитрати баланди маро [18, ғ.93, 258].

Гург ҳайвони ваҳшиву даррандаст, ки дар чангалзор зиндагӣ ба сар мебарад. Ӯ хело тезбину чолок аст ва қобилияти бӯйгириаш хеле кавист. Вожаи гург дар назм ва ҳам насри адаби форсу тоҷик дар қолаби маҷозӣ мавриди истифода қарор гирифтааст. Масалан Саъдӣ чунин мегӯяд:

Дар кӯи ту маъруфаму аз рӯи ту маҳрум,

Гурги даҳанолӯдаву юсуфнадаида [30, 234].

Дар зарбулмасалҳо бо адади зиёд ба қор рафтааст: гург бо гӯсфанд ошноӣ надорад; гург бо гуспанд ошно намешавад; гурги гурусна оғил мекобад; гурӯснагӣ гургро аз чангал берун мекунад” ва ҳамчун ибораҳои фразеологӣ: **гурги борондида; гургвор давидан; мисли гург; гургдав** ҳез қарда; бо маҷозу кинояҳо истифода мешаванд [191, 347].

Нест дилгир аз зари қалбе, ки дар қораш қунанд,

Юсуфи беталеи мо **гурги борондида**аст [191, 294].

Гусфанд, аз ҷумлаи чаҳорпоёни ҳонагӣ маҳсуб буда, бо навъу рангҳо ва номгӯи мухталиф арзи ҳастӣ дорад. Барои одамият нафъҳои сешумор дорад. Аз шир, пӯст, гӯшт ва пашми ӯ дар рӯзгор истифода мешавад. Гӯшташ ниҳоят хушмазза ва серғизо буда, шираш низ хусусиятҳои шифоӣ дорад ва аз рӯғнаш низ барои рафъи ҳунукӣ аз вучуд истифода мекунад. Гусфанд чун як маҳлуқи офаридашуда ҳислатҳои оромиро бо худ дорад ва дар забони мардум ва осорҳои адабӣ дар тамсилу маҷозу ташбеҳоту киноя аз тарафи хубӣҳо ёд мешавад.

Гӯсфанд яке аз ҳайвоноти аҳлӣ, алафхор, гӯшти ӯ ғизои аслии инсон мебошад. Гӯсфанд дар “Фарҳанги Муин” чунин шарҳ ёфтааст: аз

чонварони ахлӣ ва алафхор, ки гӯшту ширу пӯсташ мавриди истифодаи инсон аст. Дар фарҳанги мазкур дар шакли гӯспанд низ, ин вожа мавҷуд аст [179, 264]. “Вожаи гӯсфанд дар луғот ҳайвони хонагии маъруф манидод шудааст ва бо забони арабӣ кабш, гӯсфанди нар, қучқор. Муҳаммад Ғиёсиддин кабшро меши нари шохдори ҷангӣ маънидод кардааст” [173, 99]. Саъдии Шерозӣ дар бобати ин вожа чунин мефармояд:

Гӯсфанд аз барои чӯпон нест,

Балки чӯпон барои хидмати ўст [30, 47;193, 304; 185,357]

Ноқа ناقة. Ҳамчунин шоир дар абёти зерин номҳои ҳайвоноти ба мисли ноқа ناقة, саманд, оҳу мутазаккир шудааст:

Маҳмил ба рақс оварам, ар нест боварат,

Бар пой ноқа банд ба ҷойи ҷарас маро [18, ғ.47,239].

Сарояндаи маънӣ бо итминон баён медорад ба мухотаб: Ман онам, ки маҳмилро, яъне зинни уштурро аз шавқ ба рақс меоварам, агар бовар намекунӣ, ба ҷои ҷарас (зангула) маро ба пой уштур бибанд, ин ҷо албатта аз кинояву ташбеҳе истифода шудааст, бо мазмуни ирфонӣ.

Ноқа вожае аз лафзи араб буда, ки маънои модашутурро медиҳад. Шоир аз тавоноӣи нерӯи тарбиятёфтаи худ бовариашро баён намуда, маҳмил, яъне бори уштурро ба ташбеҳи кашида аст ва ҷарас он зангулаҷаҳост, ки бар пой ва ё гардани уштур баста мешаванд.

Дар “Фарҳанги тафсири” ноқа ба маънои модашутур ва дар “Фарҳанги имло” низ айнан бо чунин мазмун оварда шудааст [191, 202]. Дар “Фарҳанги Муин” бо дигар маънӣ оварда шудааст: Ноқа оне, ки аз беморӣ берун омада, аммо ҳануз комилан тандуруст нашуда, аз беморӣ бархоста, беморҳез [180, 907].

Моро кашад ба сӯи ту шавқи баланди мо,

Ҳар мӯй тозиёна шавад бар саманди мо [18, ғ.74, 250].

Шоир маъшуқ ё мухотабашро пеши назар оварда, дар муболиға беихтиёр шавқи баландашро изҳор менамояд ва мисли аспе, ки зери камчини пай дар пай шитоб мекунад, ба сӯи ёр мешитофта бошад.

Саманд аспи серҳаркату хушранге мебошад, ки рангаш моил ба зардӣ бошад, оварда шудааст ва дар “Фарҳанги Муин” бо маъниҳои аспи зарди сурхча, аспи хушзоти тездав, саманди бодпо ва саманди язидӣ омадааст.

Дар Фарҳанги “Амид” син ва мим дар фатҳа гирифта шуда, аспи зарда, аспи зардранг омадааст. Саманд **دندمد** аспи рангаш моил ба зардӣ булутиранг, умуман асп; саманди бодпо аспи тезрафтор [166, 200].

Аспи саманд дар миёни мардуми тоҷик аспи машҳур аст, ки васфи ӯ таърифоти бисёре дар забони аспбозону саворони номдор шунида мешавад.

Ниҳоданд зин бар саманди чамон,

Хуруш омад аз дида ҳам дар замон [199, 184].

Дилам зи қайди хирад раста аз пеш маравед,

Ки роми кас нашавад оҳуи рамидаи мо [18, Ғ.57, 243].

Соҳиби калом қалбашро ҳазинаи хирад мебинад, ки аслият ҳам дорад ва ба мухотабонаш, ононе ки меҳоянд пешдастӣ намоянд рӯ оварда, мафҳум пешкаш менамояд, ки ӯро пешгир кардан бо сухулат муяссар намегардад.

Оҳу **آهو** дар каломи шоирону нависандагон ва дар миёни ҳамагон дар кинояву ташбеҳот зиёд истифода мешавад. Бисёр дар забони мардум печидани ин вожаро бо худ ҳикматҳо низ ҳастанд. Миёни омма ривоятҳои мавҷуданд, ки оҳу яке аз мучизоти илоҳӣ аст ва касе аз гӯшти ӯ истеъмол кунад дарёфти савоб муяссараш мегардад ва гуноҳаш зоил мешавад. Оҳу аз чумлаи чорпоёне мебошад, ки дар адирҳои баландкӯҳ ва камодам зиндагӣ мегузаронад. Хуроки аслии оҳӯвон гиёҳҳои заминӣ ва баргҳои дарахтон мабошад. Онҳо дар камарҳои зерисангӣ маскан гирифта, гурӯҳона ва баъзан чуфт-чуфт умр ба сар мебаранд. Мисли

аҳшоми хонагӣ бо номҳои буз ва (совлик) гӯсфанд ном бурда мешаванд. Соле як ё ду маротиба дутогӣ ва баъзан то сето насл меоваранд. Шикори онҳо бе дастурот мамнуъ дониста шудааст. Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” оху ба ду маъно оварда шудааст. Дар мавриди аввал: оху وھ ٲ ҷонвари дасту по дарози тездав, ки чашмони зебо дорад, ғизол; охуи чашм. Дар мавриди сонӣ оху وھ ٲ айб, нуқсон, хато. Ва бо маъноҳои киноӣ бошад чунин мазмунро дар бар дорад: оху وھ ٲ гуноҳ. охубара. баччаи оху ва дар маҷоз духтари зебо, охубача وھ ٲ ٲ ٲ охувор, охудав, охудил ва ғ.

Оху ҳайвонест, пистондор ва нишхоркунанда аз рости сумшикофтаҳо дорои даст ва поҳои дароз ва чашмони зебо, дар давидан маъруф аст ва дар даштҳо ҳаракат мекунад ва аз гиёҳҳои сахроӣ меҳӯранд, ўро барои гӯшташ шикор мекунад, охувон шакли чамъи оху. Оху وھ ٲ айб, нуқс, ҳабт, хато, айб ва нуқс дар қор ё дар коло ё дар мардум.

Охукушӣ охуи бузург аст,

Он қас, ки на одамист, гург аст [191, 950].

Ё Рабб он охуи мушкин ба Хутан боз гардон,

В-он сикӣ сарви равонро ба чаман боз гардон [191, 950].

Ҳамин тариқ, Муҳаммад Толиби Омулӣ дар ашъори худ тавассути калимоте, ки аксаран дар шакли маҷоз, тамсилу киноя, баъзан қолаби асли ва дар қабати лексикӣ соҳаи “зоонимия”- и забоншиносӣ дар ғазал овардаанд ва онҳоро бо мақсади ибрату роҳбӣ дар рӯзгор, тамкину қаноат дар душвориҳо, дарси ҳикмат барои аҳли илму маърифат ба қалам кашидааст. Ин ҳама собиткунандаи он аст, ки шоир ҳам аз тарафи доираҳои забонӣ ва ҳам шеърӯ адабу сабкиёт донанда ва дорандаи санъати воло ва дониши фавқулода будааст. Ў тавонистааст тавассути санъати хос ба хонандагону муштоқонаш вожаҳои маҷозиро дар нақши сюжетҳо гузошта, дарсҳои барои ояндагон эҳдо намояд. Ва албатта ин ҳама гуфтаҳои Толиб аз хосиятҳои тарбиявӣ холи нестанд, зеро хусусиятҳои ҳубиву бадӣ баҳри ибратомӯзӣ бо санъати хос ба тасвир кашида шудаанд.

ХУЛОСА

Дар натиҷаҳои таҳқиқ ба таври мушаххас дастовардҳои илмӣ чамбаст гардида, дар бандҳои ҷудогона тавзеҳоти илмию назарӣ оварда шудааст.

Омӯхтан, таҳқиқ, таҳлил ва баррасии осоре, ки аз бузургони форсу тоҷик мерос мондаанд, аввалан ба омӯзиши таърихи гузаштагон ва сипас ба рушду такомули забон ва ғановати луғавии ганҷинаҳои он боис мегардад. Ҳамзамон осори аҳли тасаввуф чун як падидаи иҷтимоиву фарҳангӣ, бахусус истехкоми фарҳангу маънавият, пешрафту тараққи забон нақш дорад. Зеро адабиёти ирфонӣ як қисмати назарраси адабиёти классикиро дар бар мегирад. Таҳқиқ ва баррасӣ кардани он дар забоншиносии имрӯза масъалаи зарӯрист. Дар осори ин табақаи аҳли адаб бештару аксар бо рамзиёт рӯ ба рӯ меоем, чунки ин як нишонаи маводи асосии забон аст ва равшангари тахайюлотест, ки бар забон ҷорӣ мешавад. Маҳз ба воситаи он воҳиди махсус дар забон ҳастӣ мегирад.

Толиби Омӯлӣ аз ҷумлаи шоиронест, ки афкори андешаҳои моҳиронаву шоирона дар қолабҳои ғазал, рубоӣ, ва қасида баён намудааст. Натиҷа ин аст, ки аз ӯ осори шоирона дар шаклҳои зикршуда бо таассуроти хос дар заминаи шеър забони адабӣ боқӣ мондааст. Ҳарчанд мо дар фарҷоми ҳар бобу зербобҳои диссертатсия андешаҳои худро ба таври иҷмолӣ ва умумӣ хулоса кардаем, вале дар ин бахш лозим медонем, ки натиҷаҳои дар рафти таҳқиқ бадастомадаро ба тариқи мушаххас мавриди арзёбӣ қарор диҳем. Дар чараёни тадқиқоте, ки аз худ ба масъулият пайвастем, ифшо кардани масъалаҳои ташкил медиҳанд, ки аввалан ба хусусиятҳои забони назму тарафҳои фонетикӣ, луғавию маъноии онҳо мутаалиқ мебошанд. Маълум аст ки ин ҷанба, яъне вижагиҳои луғавию маъноӣ дар вобастагӣ бо забони шеър яке аз бахшҳои муҳими маъношиносии илми забоншиносӣ ва лингвистикаи муосир маҳсуб мешавад. Аз ҷумла, нақши маҷозу воҳидҳои, фразеологӣ, мавқеи категорияҳои луғавию маъноӣ ва ҷойгузинии онҳо дар ғазал

тахти назар гирифта шуданд. Масъулиятро дар кори худ, мо аз рӯи ғазалиёти шоири барҷастаи қарни ёздаҳуми (х) маликушшуаро, нигини шоирони сабки ҳиндӣ Муҳаммад Толиби Омулӣ дар баррасӣ ва таҳлилҳои назариявӣ амалӣ ба харҷ супурдем.

Аз таҳлил ва баррасиҳои бобҳои диссертатсияи мазкур метавон ба чунин хулосаҳо расид:

1. Шеър дар олами маънавии ҳастӣ мақому манзалатеро дар бар гирифтааст, ки одамият тавассути ин каломии муъҷизаосои инъикоскунандаи хушёриву бедорӣ, худшиносию ватанпарварӣ, одамияту самимият, дилсӯзиву марҳамат, рӯҳафзоию даркият, инсофу адолатро мешиносад ва эҳтиёҷоти маънавию ахлоқию равонии хештанро ба осонӣ таъмин менамояд. Баррасии масъалаҳои таҳаввули назми ахлоқӣ, ташаккули назми ахлоқӣ, корбурди санъатҳои лафзиву маънавий, истифодаи ашъор, таҳқиқи мавзӯии осори ахлоқӣ, сабки таълиф ва нухашиносӣ ва асноди зиёди илмиро пешорӯи муҳаққиқон қарор медиҳад. Тадқиқоти мазкур мавҷудияти забони назми тоҷикиро тақвият бахшида, дар асоси маводи таҳлилшуда маълум менамояд, ки он дорои категорияҳои махсус ва вазифаҳои муайяни маъноӣ, луғавӣ ва лингвистии эстетикӣ аст. Натиҷаҳои тадқиқот метавонад барои пажӯҳишҳои минбаъда заминаи муносибе буда, шояд бо андозаи лозим назарангез ва манбаи лоиқи мавриди истифодаи назарияю илмӣ гардад.

2. Қисме аз маводи тадқиқотро калимаҳои сермаъно ташкил медиҳанд, ки онҳо дар баробари ифодаи маъноҳои аслию маҷозӣ барои муайян кардани хунари суҳаншиносиву суҳанофаринӣ ва огоҳии аҳли назму адаб аз муҳимтарин роҳҳои илмии улуми марбут ба замона мусоидат менамоянд. Тадқиқ кардани онҳо ва таҳлили тобишҳои луғавию маъноии калимаҳои сермаъно дар забони ғазал яке аз муҳимтарин бахшҳои корро фаро гирифтааст. Дар ин фасл вижагиҳои хоси калимаҳои сермаъно баррасӣ карда шудааст. Ифодаёбӣ ва маъноии онҳоро бо мисолҳо мавриди таҳлил қарор додем. Албатта ин гуна калимаҳо бо хусусиятҳои худ ҳам барои нутқи шифоҳӣ ва ҳам нутқи

бадеӣ муҳим доништа мешаванд, чунки дар истифода аз онҳо ҳар яке аз аҳли қаламу илму маориф андешаҳои худро мутаасир баён карда тавонад.

3. Яке аз қисматҳои лексикӣ, ки бо хусусиятҳои худ дар забон мавқеи муносибу зарӯрияти ва дар эҷоди шеър барои ороиши калом нуфӯзи баландро дорост муродиф мебошад. Муродифҳо чуноне, ки зикр шудааст, ҷиҳати маъноӣ лексикӣ ва тобишҳои семантикӣ; ҷиҳати обрӯнги бадеӣ ва хусусиятҳои таъсирбахшӣ; таносуби услубӣ; дараҷаи истеъмол; ҷиҳати муродиф шудан бо калимаҳои дигарро доранд. Дар эҳёи андеша аз онҳо истифода бурдан барои аҳли эҷоду мутакаллим бомаврид аст. Дар маводи тадқиқшуда бо мисолҳои зиёде аз ин категорияи лексикӣ мавриди таҳлил қарор дода шудаанд. Нақшҳои чунин муродифот дар гуфтору, навиштору эҷод дар риштаи сабуку услуб ва маҳорати суҳанофаринӣ арзиш дорад.

4. Дар ҷараёни кор таҳлилҳо аз рӯи калимаҳои зидмаъно низ то як миқдоре сурат гирифтааст. Дар воқеъ гуфтан бомаврид аст, ки дар ғазал аз калимаҳои зидмаъно истифода кардан ҳам мақоми худро дорад ва аз гӯяндаву аҳли эҷод маҳорати хосеро талаб мекунад. Дар ғазалҳояш шоир лаҳазотеву, амалҳо ва ҳолату воқеъиётеро дар қолаби назм муқобили ҳамдигар ба тасвир кашидааст, ки дар вучуди шунавандагони мухлиси шеър як навъ эҳсосу вачдеро тавлид мекунад ва боиси ибрат мешавад, инчунин интиҳоби самти амалро илқо месозад. Масалан, чуноне ки дар ғавқ зикр шуд, савдои муҳаббат худ савдоест, ки аз муҳибу маҳбуб масъулияти сангину бетобу тавонро тақозо менамояд. Муаллифи ин ду мисраъ:

Ба савдои муҳаббат эй, ки бетобона метозӣ,

Муқобил кун яке бо якдигар суду зиёнашро.

бо ду калимаи муқобилмаъно, ки аз қаламаш нақш бар коғаз рафтааст, бо маҳорате нотакрор таъкид бар муҳотаб кардааст: Вақте, ки роҳи муҳаббатро пеша гирифтаӣ ва бесаброна дар он роҳ метозӣ, инро низ дар хотир бояд дошта бошӣ, ки чӣ чизҳое туро интизоранду ин роҳ чӣ суду зиёнхоеро пеш меоварад. Истифодаи аз мутақодҳо тобишҳои

маъноiero дар назм тавлид менамояд ва рангиниву зебогии суханро таъмин месозад.

5. Як қисмат аз бахшҳои муҳими лексикологӣ дар илми забон омонимҳо маҳсуб мешаванд, ки онҳо шабоҳати кулл ва ҳамгуниро дар худ доранд ва ба онҳо таҷнис низ гуфта мешавад. Омонимҳо ба ҳайси яке аз қисматҳои лексикӣ як зербоби муҳими дисертатсияи мазкурро ташкил додааст. Дар навбати аввал дар ин қор маълумотро оиди риштаи назариявӣ дода, баъзе хусусиятҳои онро бо вижагиҳои санъати таҷнис баррасӣ намудем. Омонимҳо низ мисли дигар категорияҳои лексикӣ дар забони назм мавқеи худро доранд. Эҷодкорро масъулияте лозим аст, ки ихлосмандони худро бо андозае мутаваҷеҳ карда тавонад ва ба самти ибратомӯзе равона созад, зеро эҷоди шеър ин худ таблиғоти пурасрору ибратбахш аст. Шеър қудратеро соҳиб аст, ки метавонад оламеро зинда созад. Ҳамаи ҳамин гуфтаҳои фавқӣ метавонанд дар тақия бо омонимҳо эҳё карда шаванд ва муяссарот таъмин гардад.

6. Дар қисмат дигар аз ин нигориш мо дар равобит бо огоҳии Толиб аз донишоти ирфонии вай, ки дар забони осораш зоҳир мешаванд, сухан ба миён овардем. Маълум аст, ки ҳар кадоме аз бузургону хирадмандон, орифону аҳли эҷод ва олимони миллати маорифпарвари тоҷику форс, хоҳ нохоҳ аз муъҷизоти ирфону маъонӣ таъсир пазируфтаанд. Фаҳмишоти адабу ирфон қалби одамиро мунаввар мегардонад ва барои ҳар яке аз аҳли ҷомеаи ҳар даври замон ин навъ дониш муҷиб ифтихору сарафрозии ўст, зеро донишманд роҳёфтаеро дар ҳаёт мемонад, ки дигорон дунболи ў рафтагони бо худ вочиб медонанд. Чунон ки дар тавони фаҳмиши мо ғунҷоиш гирифтааст, амали Муҳаммад Толиб суннате мебошад, ки на танҳо ў, балки бисёри аз шуарои ниёғони мо нигоҳашонро ба ин табаррукот равона сохта, аз он баҳра мегиранд.

7. Албатта номҳое, ки махсуси одамииён ҳасту ҳамчун шиноснома ба онҳо гузошта мешаванд мансуб ба исми хос буда, дар илми забоншиносӣ

ба унвони “Ономастика” маъруф мебошанд. Ономастика, яъне маҷмӯи номҳои хоси забон. Дар ин зербоби корбурди хеш мо ин навъ вожаҳоро низ бо қадри тавон дар шуморае чанд таҳлилу баррасӣ намудем. Ин усул дар осори Муҳамма Толиб маъноҳои гуногуну бо чанд забони таърихи қадимадошта, мисли тоҷикӣ, арабӣ, тозӣ ва ғ... тарҳрезӣ ва тасвир шудаанд.

8. Қисмати тасвири номҳои ҳархела дар ашъори Толиби Омулӣ дарбаргирандаи маъноҳое мебошанд, ки ин ва ё он мавҷудеро дар олами ҳастӣ шиносӣ мекунанд. Дар олами эҷоду назм ин гуна калимот гоҳҳо дар мазмуни асли ва ҳар гоҳи дигар дар қолби маҷоз оварда шуда, фикр бо тариқи гӯё пӯшида образнок карда мешавад. Ин санъати гуфтор низ дар олами назму ҳам наср мавқеи худро дорад ва ба арзандагӣ боис мешавад.

9. Тадқиқу таҳлил ҳамчунин болои вожаҳои дар ғазал овардашуда, ки номҳои маҳал ва рӯду обҳоро ифода мекунанд, сурат гирифтааст. Ин навъи номҳоро олимони ва донандагони соҳа истилоҳоти чуғрофӣ мегӯянд, ки чузъи ногусастани системаи луғати ономастикӣ маҳсуб меёбад. Се навъи истилоҳоти чуғрофӣ дар эҷод мавқеи васеи корбурд доранд: истилоҳоти ойконимӣ, оронимӣ ва гидронимӣ. Ин се навъи истилоҳот бо хусусиятҳои табиӣ-чуғрофӣ ин ё он минтақа иртибот дошта, барои ифодаи мавзӯҳо ва мавқеҳои гуногуни табиӣ кор фармуда мешаванд. Ин гуна вожаҳо ба қабати лексикӣ топонимҳо низ мутааллиқ мебошанд. Топонимҳо дар осори аҳли шеър адаб мавқеи хоса ва арзишмандиро доранд. Омӯзишу таҳлили ин гуна калом барои муҳаққиқон имкон медиҳанд, ки дарёфти маълумотҳо оид ба таърихи маданият ва фаҳмишоти маълумотҳои чуғрофӣ халқҳо муяссарашон гардад.

10. Номи парандагону ҳайвонот, ки дар нақши қалами шоир из гузоштаанд дар зербоби интиҳои кори мазкур бо таҳлилу тадқиқашон баррасӣ карда шудаанд. Дар ашъоре, ки шоирон номҳои парандагону ҳайвонотро меоваранд, аслан тамсилу ташбеҳ ва ҳатто танбеҳот хело

зиёд ба чашм мерасанд. Ба хусус барои пешкаш намудани ибрат дар осори ахлоқии ашъори шуаро, ба таври васеъ истифода мешавад. Ин маворид дар анвои шеър, байт, рубоӣ, қитъа, маснавӣ ва қасидаю масал бештар баҳрабарӣ мегирад. Ин каломи мавзун аз сӯе барои таъйиди фикр хидмат менамояд.

Хулоса истифодаи шоирон аз қисматҳои лексика дар мазмунҳои мухталиф, дар осори худ овардани онҳо, ҳамагӣ дорои муҳиммиятҳо мебошанд. Тавассути онҳо аҳли эҷод метавонанд ба тариқи саҳлу ошкор ва ё вобаста бо сабқҳо пӯшидаву дар лифофа илҳому афкори хешро ба қалам супоранд. Ва албатта ин амал боис мегардад, ки ашъор хонандаро ба сӯйи маънавияти воқеъӣ, ибратомӯзиву пайравӣ водор созад ва ҳамзамон каломи дар риштаи назм кашидашуда зебову дилнишин гардад.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот:

Дар заминаи омӯзиши ғазалиёти Толиби Омулӣ аз нуқтаи назари хусусиятҳои луғавию маъноӣ дар шакли густурда метавон чунин тавсияҳоро оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот баён намуд:

1. Маводи рисола барои муҳаққиқон имкон фароҳам меорад, то таҳқиқотро дар баррасии мавзӯи лексикаи ашъори шоирони форсу тоҷик такмил диҳанд.

2. Мабоҳиси диссертатсия дар таҳқиқу пажӯҳиши назарии лексикаи шоирони орифмаслак судманд аст. Кори диссертатсиониро метавон дар таҳия ва тадвини фарҳанги истилоҳоти ашъори Толиби Омулӣ истифода бурд.

3. Матолиби диссертатсия метавонад дар машғулиятҳои таълимӣ, навиштани китобҳои илмӣ ва дарсии забоншиносӣ, таҳияи дастурҳои методӣ ва раҳнамоҳои таълимӣ, иҷрои рисолаҳои хатм барои муҳаққиқони соҳа мусоидат намояд.

ФЕҲРИСТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

- [1]. Арасту ва фанни шеър. Тарчумаи Абдулхусайн Зарринкӯб. – Техрон: Амири кабир, 1382. – 220 с.
- [2]. Аттор, Фаридуддини Нишопурӣ. Тазкират-ул-авлиё. Баргардон ва фароҳамоварандаи матн, муаллифи муқаддима ва таълиқот М. Оқилова / Фаридуддини Аттор. – Хучанд: Ношир, 2009. – 474 с.
- [3]. Аттор, Фаридуддини Нишопурӣ. Панднома / Фаридуддини Аттор Нишопурӣ. – Машҳад: 1365. – 150 с.
- [4]. Балхӣ, Ҷалолуддин. Маснавии маънавӣ. Бар асоси нусхаи тасҳеҳшудаи Ринулд Никелсон. Бо муқаддимаи Абдулхусайни Зарринкӯб / Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммади Балхӣ. – Техрон: Ахуро, 1384.– 1008 с.
- [5]. Балхӣ, Ҷалолуддин. Куллиёти Шамс Бар асоси чопи Бадеуззамон Фурӯзонфар. – Мавлавӣ Ҷалолуддини Балхӣ. – Техрон, 2008. – 1859 с.
- [6]. Баҳой, Муҳаммади Омӯлӣ. Куллиёти ашъор ва осори форсӣ / Баҳоуддин Муҳаммади Омӯлӣ. – Табрез, 1365. – 580 с.
- [7]. Баҳой, Шайх. Кашкули Баҳой. – Ҷ. 3. Муаллифи муқаддима Зухро Абадӣ / Шайх Баҳой. – Техрон: Интишороти Ҳенрос, 1370. – 350с.
- [8]. Ганҷавӣ, Низомӣ. Куллиёт. Дар панҷ чилд. Чилди якум. Хусрав ва Ширин Низомии Ганҷавӣ. Ба чоп ҳозиркунанда ва муаллифи сарсухан Зоҳир Аҳрорӣ / Низомии Ганҷавӣ. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 464 с.
- [9]. Ганҷавӣ, Низомӣ. Куллиёт. Дар панҷ чилд. Чилди дувум. Лайлӣ ва Маҷнун Низомии Ганҷавӣ. Ба чоп тайёркунанда, муаллифи сарсухан ва мураббӣи луғату тавзеҳот Аълоҳон Афсаҳзод / Низомии Ганҷавӣ. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 365 с.
- [10]. Ганҷавӣ, Низомӣ. Дар панҷ чилд. Чилди сеум. Ҳафт пайкар. Ба чоп ҳозиркунанда, муаллифи сарсухан ва мураббӣи луғату тавзеҳот Аълоҳон Афсаҳзод / Низомии Ганҷавӣ. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 416 с.
- [11]. Зайнулобиддин, Шервонӣ. Бӯстон-ус-саёҳа / Зайнулобиддини Шервонӣ. Эрон. – Чопхонаи Аҳмадӣ, 1315. – 452 с.

- [12]. Ибни Қутайба. Муқаддимаи аш-Шеър ва-ш-шуаро. Тарҷумаи О.Озарнӯш / Ибни Қутайба. –Техрон: Амири кабир, 1363. – 232с.
- [13]. Кирмонӣ, Увҳадуддин. Девони рубоӣёт / Увҳадуддини Кирмонӣ. – Техрон, 1368. – 407 с. 374.
- [14]. Куллиёти маҷмаадавати кабир. Муҳаммад Абдулмуталлиб ибни Фиёсуддин. – Машҳад, 1337. – 358 с.
- [15]. Қуръони маҷид. Тарҷумаи Оллоҳбердӣ Ҳайдар. – Душанбе: ЭР-граф, 2007. – 550 с.
- [16]. Муиззӣ. Девон. / Муиззӣ. – Техрон: Амири кабир, 1375. – 320 с.
- [17]. Насимии Шервонӣ. Девони ашъор. Бо тасхеҳи Ғуломхусайни Бегдилӣ / Насимии Шервонӣ – Техрон: Нашри Равшан, 1363. – 345 с.
- [18]. Омулӣ, Толиб. Куллиёти ашъор. Бо тасхеҳ ва муқаддимаи Тоҳирӣ Шаҳоб / Толиби Омулӣ. – Техрон: 1346. – 520 с.
- [19]. Омулӣ, Толиби Маҷмӯаи ашъор. Муаллифи сарсухан Ш. Саидҷаъфаров / Толиби Омулӣ. – Душанбе: Адиб, 1993. – 360 с.
- [20]. Соиб, Табрзӣ. Мунтахабот. Бо муқаддимаи З. Аҳрорӣ. Мураттибон: З. Аҳрорӣ, Ш. Лоик / Соиби Табрзӣ. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 350 с.
- [21]. Соиби Табрзӣ. Куллиёт. Бо муқаддима ва шарҳи ҳоли шоир аз Муҳаммади Аббосӣ. Аз рӯи нусхаи хаттӣ ва чопии муътабар / Соиби Табрзӣ. – Техрон: Чавохир, 1361. – 971 с.
- [22]. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома. – Ҷ.1 / Абулқосим Фирдавсӣ. Таҳияи матн ва луғату тавзеҳот аз Камол Айнӣ ва Зоҳир Аҳрорӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.
- [23]. Фурӯзонфар, Б. Шарҳи “Маснавии шариф”. Иборат аз се чилд / Бадеуззамони Фурӯзонфар. – Техрон: Заввор, 1387. – 1236 с.
- [24]. Хучандӣ, Камол.Таҳияи А. Суруш ва С. Саидов / Камоли Хучандӣ. – Хучанд, 2011.– 670 с.

- [25]. Ҳачвирӣ, А. А. Кашф-ул-маҳҷуб. Тасҳеҳи В. Жуковский. Бо муқаддимаи Қосим Ансорӣ / Абулҳасан Алии Ҳуҷвирӣ. – Техрон: Тахурӣ, 1382. – 607 с.
- [26]. Шабистарӣ, М. Гулшани роз. Таҳиягари матн, муаллифи муқаддима ва мурағибии луғоту феҳрасти оёту аҳодиси ашъор Шарифҷон Тоҷибоев / Шайх Маҳмуди Шабистарӣ. – Хучанд: Востокредмет, 2001. – 113 с.
- [27]. Шералӣ, Лоиқ. Куллиёти ашъор / Лоиқ Шералӣ. – Душанбе: 2008. – 580 с.
- [28]. Шерозӣ, Ҳофиз. Девон / Ҳофизии Шерозӣ. – Душанбе: Адиб, 2015. – 460 с.
- [29]. Шерозӣ, Ҳофиз. Шарҳи Судӣ бар Ҳофиз. – Ҷ 1. Муҳаммад Судии Боснавӣ ва Исмаи Сатторзода / Ҳофизии Шерозӣ. – Техрон: Амири кабир, 1354. – 350 с.
- [30]. Шерозӣ, Саъдӣ. Девони Ғазалиёт / Саъдии Шерозӣ. – Душанбе: Адиб, 2014. – 480 с.

Адабиёти илмӣ:

- [31]. Абаев, В. И. Сравнительно-историческое иранское языкознание. Очерки по истории изучения иранских языков / В. И. Абаев //– М., 1962. – С. 3 - 8.
- [32]. Абдуқодиров, А. Маъноии услубии антонимҳо дар ашъори М. Турсунзода / А. Абдуқодиров // Масъалаҳои забони тоҷикӣ (маҷмуаи илмӣ). – Душанбе: ДДПД, 1978. – С. 35 - 43.
- [33]. Алламуродова М. Омониҳо. / М. Алламуродова // Масъалаҳои забони тоҷикӣ (маҷмуаи илмӣ, ҷ. 2). – Душанбе: ДДОТ, 1992. – С. 45 - 54.
- [34]. Абодуллоева С. Ономастикаи «Форснома»-и Ибн Ал-балхӣ / С. Абодуллоева. – Хоруғ: 2008. – 120 с.
- [35]. Абубакр, Атиқ ибни Муҳаммад Сурободӣ. Тафсири Сурободӣ. – Ҷ. 1 / Атиқ ибни Муҳаммади Абубакри Сурободӣ. – Тӯс: 1369. – 852 с.

- [36]. Абубакр, Атиқ ибни Муҳаммад Сурободӣ. Тафсири Сурободӣ. – Ҷ. 2 / Атиқ ибни Муҳаммади Абубакри Сурободӣ. – Тӯс: 1372. – 1500 с.
- [37]. Азимободӣ, Ҳ. Наштари ишқ. Бо тасҳеҳ ва муқаддимаи Асғар Ҷонфидо Ҷ. 3 /Хусайнкулихони Азимободӣ. – Душанбе: Дониш, 1983. – 450 с.
- [38]. Апресян, Ю. Д. Синонимия и синонимы / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания, №3. – М., 1970. – С. 44 - 63.
- [39]. Апресян, Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М., 1974. – 366 с.
- [40]. Арсеньева, М. Т., Строева, Т. В., Хазанович, А. П. Многозначность и омонимия / М. Т. Арсеньева, Т. В. Хазанович., А. П. Многозначность. – Л., 1966. – 328 с.
- [41]. Аристотел, Форобӣ, Ибни Сино, Ибни Рушд, Насируддини Тусӣ. Фанни шеър танзим, тасҳеҳ ва тавзеҳоти Ш. Ҳусейнзода, Х. Шарипов. – Душанбе: Ирфон, 1985 – 190 с.
- [42]. Ахмедова М. Н. Лексико-семантические особенности омонимов персидского языка: дис. канд. фил. наук: 10. 02. 22. М. Н. / Ахмедова. – Душанбе: 2010. – 163 с.
- [43]. Балёнӣ, Авҳадӣ Тақиуддин Муҳаммад ибни Муҳаммад. Арафот-улошиқин / Авҳадӣ Тақиуддин Муҳаммад ибни Муҳаммад Балёнӣ. Нусхаи хаттӣ. Китобхонаи Бухоро. – 128б.
- [44]. Белкин, В. М. Арабская лексикология / В. М. Белкин – М.: Наука, 1975. – 200 с.
- [45]. Брагина, А. А. Синонимы в литературном языке / А. А. Брагина. – М., 1986. – 127 с.
- [46]. Бузургзода, Л. Фонетикаи забони адабии тоҷик / Л. Бузургзода. – Сталинобод, 1940. – 72 с.
- [47]. Булгакова, О. А. Полисемантическое слово как комплексная когнитивная структура / О. А. Булгакова // Вестник Кемеровского государственного университета, № 2. – 2010. – С. 93 - 95.

- [48]. Бурхонова, Х. Баъзе хусусиятҳои семантикии лексикаи соҳаи кулолӣ / Х. Бурхонова // Мактаби советӣ, № 11. – 1982. – С. 19 - 21.
- [49]. Всемирная энциклопедия. Философия. – М., 2001. – 1312 с.
- [50]. Всемирная энциклопедия. Философия. – М., 2001. – 1312 с.
- [51]. Введенская, А. А. Синонимические пары антонимов / А. А. Введенская // Русский язык в школе, №4. – 1969. – С. 105 - 112.
- [52]. Головин, Б. Н. Введение в языкознание / Б. Н. Головин. – М.: Высшая школа, 1983. – 232 с.
- [53]. Грамматикаи забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
- [54]. Гударзӣ, Фаромарз. Шарҳи зиндагии Толиби Омулӣ / Гударз Ф. – Техрон: 1390. – 180 с.
- [55]. Ғаззоли, Абуҳомид Муҳаммад. Эҳёулум-уд-дин / Абуҳомид Муҳаммад Ғаззоли. – Техрон: Фирдавсӣ, 1364. – 650 с.
- [56]. Ғаффоров, Р. Вазифаҳои услубии калимаҳои омонимӣ ва сермаъно / Р. Ғаффоров // Мактаби советӣ, № 8. – 1990. – С. 16 - 18.
- [57]. Ғаффоров, Р. Синонимҳо ва хусусиятҳои услубии онҳо / Р. Ғаффоров // Мактаби советӣ, № 8. – 1971. – С. 25 - 30.
- [58]. Давлатов Э. А. Ономастика “Касас-ул-анбиё” / Э.А. Давлатов // – Душанбе: Адиб, 2012. –180 с.
- [59]. Давлатов, О. Хелҳои омонимия дар забони тоҷикӣ / О. Давлатов // Мактаби советӣ, № 3. 988. – С. 10 - 17.
- [60]. Даниленко, В. П. Русская терминология: опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 326 с.
- [61]. Додихудоев Р. Х., Герценберг Л. Г. Таърихи забони тоҷикӣ / Р. Х. Додихудоев Л. Г. Герценберг. – Душанбе: Маориф, 1988. – 216 с.
- [62]. Ёқут ибни Абдуллоҳи Ҳамуӣ. Муъҷам-ул-булдон Ҷ. 4. / Ёқутибни Абдуллоҳи Ҳамуӣ. – Техрон: Амири кабир – 484 с.
- [63]. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.1. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 451 с.

- [64]. Замахшарӣ, Маҳмуд ибни Умар. Муқаддимат-ул-адаб / Маҳмуд ибни Умари Замахшарӣ. – Машҳад: Тӯс, 1387. – 412 с.
- [65]. Заринкӯб, Абдулҳусейн. Аз чизҳои дигар / Абдулҳусейни Заринкӯб. – Техрон: Интишороти ҷовидон, 1384. – 724 с.
- [66]. Заринкӯб, Абдулҳусейн. Сарзамини фурсатҳои тиллоӣ / Абдулҳусейни Заринкӯб. – Техрон: 1364. – 120 с.
- [67]. Заринкӯб, А. Аз гузаштаи адабии Эрон / Абдулҳусейни Заринкӯб. – Техрон, 1375. – 577 с.
- [68]. Заринкӯб, А. Арзиши мероси сӯфия / Абдулҳусейни Заринкӯб. – Техрон: Ориё, 1344. – 270 с.
- [69]. Заринкӯб, А. Ҷустуҷӯ дар тасаввуфи Эрон / Абдулҳусейни Заринкӯб. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 395 с.
- [70]. Заринкӯб, Абдулҳусейн. Нақди адабӣ / Абдулҳусейн Заринкӯб. – Техрон: Сипехр, 1369. – 404 с.
- [71]. Зеҳнӣ, Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Дониш, 1987. – 234 с.
- [72]. Зиёева Х. М. Суфийский орден «мавлавия» / Зиёева Х. М. – Душанбе: 2007. – 250с
- [73]. Ибни Касир. Албидоя ва – н – ниҳоя. Ҷ. 9. / Ибни Касир. – Техрон: Заввор. – 586 с.
- [74]. Имом Абӯханифа. Фикҳи акбар / Имом Абӯханифа. – Душанбе: Адиб. – 420 с.
- [75]. Исфаконӣ, Роғиб. Муфрадоти алфози Қуръон / Роғиби Исфаконӣ. – Машҳад: Тӯс, 1348. – 950 с.
- [76]. Кабиров Ш. Анварӣ С. Забони тоҷикӣ / Ш. Кабиров, С. Анварӣ–Душанбе, «Эр – граф», 2014, – 196 с.
- [77]. Кабиров, Ш. Синонимҳои пайдарпай дар «Таърихи Бадахшон» / Ш. Кабиров // Мақолаҳо доир ба забон ва адабиёти тоҷик. – Душанбе, 1983. – С. 83 - 85, 37.

- [78]. Кабиров Ш. Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ / Ш. Кабиров – Душанбе: Маориф, 1992. – 239 с.
- [79]. Каримов, Ш. Семантикаи воҳидҳои луғавии ғазалиёти Ҳофиз / Ш. Каримов. – Душанбе, 1993. – 144 с.
- [80]. Камолиддинов, Б. Хусусиятҳои услубии морфология и синтаксиси забони тоҷикӣ / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1992. – 126 с.
- [81]. Капранов, В. А. Фонетическая вариантность слов и синонимия / В. А. Капранов // Лексическая синонимия. – М., 1967. – С. 137 – 141.
- [82]. Капранов, В. А. Лексическая контаминация в таджикском языке / В. А. Капранов. – Душанбе: Дониш, 1970. – 72 с.
- [83]. Киреев, А. А. Об антонимах / А. А. Киреев // Русский язык в школе, №3. – М., 1964. – С. 12 - 19.
- [84]. Кисляков, Н. А. Некоторые материалы по сельскохозяйственной терминологии у таджиков / Н. А. Кисляков // Советская этнография, № 3. – 1969. – С. 118 - 126.
- [85]. Ключева, В. Н. Проблема антонимов / В. Н. Ключева // Учёные записки 1-го Московского госпединститута иностранных языков. – Вып. 9. – М., 1964. – С. 44 - 69.
- [86]. Комлякова, С. Н. К вопросу о разграничении первичных и вторичных значений полисемичного английского глагола // Романское и германское языкознание, Вып. 9. – Минск смотры, 1979. – С. 130 - 139.
- [87]. Комиссаров, В. Н. Проблема определения антонимов / В. Н. Комиссаров // Вопросы языкознания, № 2. – М., 1957. – С. 32 - 54.
- [88]. Қосимова, М. Н. Хат ва имлои матни классикии тоҷик / М. Н. Қосимова. – Душанбе: 2008. – 225 с.
- [89]. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик / М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 490 с.
- [90]. Қосимова, М. Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик / М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 113 с.

- [91]. Қосимова, М. Н. Маълумоти мухтасар оид ба истилоҳоти луғавии классикии тоҷик / М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 150 с.
- [92]. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X) / М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 490 с.
- [93]. Кошифӣ, Ҳусайн Воиз. Тафсири Ҳусайнӣ / Ҳусайни Воизи Кошифӣ. – Техрон: 1348. – 980 с.
- [94]. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ. – Ҷ. 1 / Ҳ. Мачидов. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 255 с.
- [95]. Мачидов Ҳ. Ифодаи мафҳум ва ном бо калима / Ҳ. Мачидов // Маърифат, № 5 – 6. – 1997. – С. 6 - 8.
- [96]. Мачидов Ҳ. Сермаъноии луғавӣ / Ҳ. Мачидов // Маърифат, № 9 – 12. – 1997. – С. 7 - 9.
- [97]. Мачидов Ҳ. Синонимияи луғавӣ / Ҳ. Мачидов // Маърифат. № 5 – 6. – 1998. – С. 20 - 24.
- [98]. Мачидов Ҳ. Усулҳои сермаъношавии калимаҳо / Ҳ. Мачидов // Маърифат, № 1 – 2. – 1998. – С. 10 - 13.
- [99]. Мачидов Ҳ. Антонимҳои луғавӣ / Ҳ. Мачидов // Маърифат, № 1. – 1999. – С. 56 - 62.
- [100]. Мачидов Ҳ. Антонимҳои луғавӣ / Ҳ. Мачидов // Маърифат, № 2. – 1999. – С. 9 - 11.
- [101]. Максимов В. И. Структура и членение слова / В. И. Максимов. – Л.: ЛГУ, 1977. – 168 с.
- [102]. Максимов Л. Ю. Антонимия как один из показателей качества прилагательных / Л. Ю. Максимов // Учёные записки Московского госпединститута. – Т. 58. – Вып. 8. – М., 1958. – С. 89 - 98.
- [103]. Маҳкамова Г. С. Антонимҳо дар назми Лоиқ Шералӣ: дис. ... канд. фил. наук: 10. 02. 22. / Маҳкамова Гавҳарой Сайфуддиновна. – Хучанд, 2009. – 142 с.
- [104]. Маъсумӣ, Н. Асарҳои мунтахаб Ҷ. 2. / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Адиб, 2005. – 456 с.

- [105]. Муминов А. Полисемия дар забони тоҷикӣ (рисола барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология) / А. Муминов. – Душанбе, 1972. – 152 с.
- [106]. Муминов А. Полисемия и омонимия / А. Муминов // Вопросы таджикского языка (научный сборник). – Душанбе: ТГУ, 1975. – С. 268 - 274.
- [107]. Муҳаммадиев М. Баъзе хусусиятҳои лексии «Шоҳнома» / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2005. – 138 с.
- [108]. Муҳаммадиев М. Омонимҳо дар забони тоҷикӣ / М. Муҳаммадиев. // Мактаби советӣ, №4. – 1990. – С. 22 - 25.
- [109]. Муҳаммадиев М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф, 1993. – 272 с.
- [110]. Муҳаммадиев М., Талбакова, Ҳ., Нурмаҳмадов, Ю. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик / М. Муҳаммадиев, Ҳ. Талбакова, Ю. Нурмаҳмадов. – Душанбе, 1997. – 190 с.
- [111]. Мутаҳҳарӣ, М. Ирфони Ҳофиз / Муртазо Мутаҳҳарӣ. – Душанбе: Ройзании фарҳангии ҶИЭ дар Тоҷикистон, 1998. – 128 с.
- [112]. Мутаҳҳарӣ, М. Адли илоҳӣ / Муртазо Мутаҳҳарӣ. – Техрон: Интишороти исломӣ, 1361. – 373 с.
- [113]. Мутаҳҳарӣ, М. Инсон ва сарнавишт / Муртазо Мутаҳҳарӣ. – Душанбе: Пайванд, 2007. – 112 с.
- [114]. Мутаҳҳарӣ, М. Ошноӣ бо улуми исломӣ. Ҷилди дувум / Муртазо Мутаҳҳарӣ. – Душанбе: Пайванд, 1999. – 188 с.
- [115]. Мутаҳҳарӣ, Муртазо Маҷмуаи осор. Ҷ. 1 / Муртазо Мутаҳҳарӣ. – Техрон: Амири Кабир, 1375. – 268.
- [116]. Мухторӣ, Қ. Хусусиятҳои услубии луғавии ашъори Рӯдакӣ / Қ. Мухторӣ. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 132 с.
- [117]. Мухторов З. М. Лексикаи ирфонии ғазалиёти Саной / З. Мухторов. – Душанбе: 2001. – 127 с.

- [118]. Мухторов З. Структура и семантика текста (на материалах таджикского и русского языков) / З. Мухторов. – Душанбе, 2013. – 242.
- [119]. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ / З. Мухторов. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 152 с.
- [120]. Назарзода, С. Забон ва истилоҳот: андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот / С. Назарзода. – Душанбе, 2003. – 148 с.
- [121]. Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносии тоҷик. Асарҳои мунтахаб / Б. Ниёзмухаммадов. – Душанбе: Дониш, 1970. – 387 с.
- [122]. Никелсон, Р. Тасаввуфи исломӣ ва робитаи инсон бо Худо. Тарҷумаи Мухаммадризо Шафеии Кадканӣ / Ринолд Никелсон. – Техрон: Сухан, 1382. – 207 с.
- [123]. Нодалӣ, Фалох. Толиби Омулӣ аз воқеъият то афсона /Ф. Нодалӣ // (Маҷмуаи мақолоти ҷамъиши байнамилалӣ дар Омул). – Техрон: 1390, 5 - 9 с.
- [124]. Расторгуева В. С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров / В. С. Расторгуева. – М.: Наука, 1964. – 151 с.
- [125]. Расторгуева В. С., Керимова, А. А. Система таджикского глагола / В. С. Расторгуева А. А. Керимова. – М.: Наука, 1964. – 292 с.
- [126]. Озар, Лутфалибек. Оташкада. Бо муқаддима, тасҳеҳ ва ташҳиҳи Ҳасан Содоти Носир. Ҷ. II / Лутфалибек Озар ибни Оқохонӣ Бекдилиӣ Шомлӯ. – Техрон: Амири кабир, 1337. – 914 с.
- [127]. Озар, Лутфалибек. Оташкада. Бо муқаддима, тасҳеҳ ва ташҳиҳи Ҳасан Содоти Носир. Ҷ. I. /Лутфалибек Озар ибни Оқохонӣ Бекдилиӣ Шомлӯ. – Техрон: Амири кабир, 1336. – 424 с.
- [128]. Озод, Мирғулумалихон. Хизонаи омира / Мирғулумалихони Озод. – Конпур, 1900. – 462 с.
- [129]. Раҳмон, Эмомалӣ. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз ориён то Сомониён. Китоби сеюм / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе, 2006. – 226 с.
- [130]. Розӣ, Фаҳр. Мафотиҳул ғайб. – Ҷ. 3. /Фаҳри Розӣ. – Қазвин, 1385. – 222 с.

- [131]. Реформатский, А. А. Вопросы грамматического строя / А. А. Реформатский // – М., 1955. – С. 107 - 109.
- [132]. Рустамов А. Монандӣ ва фарқияти омонимҳо аз полисемия / А. Рустамов // Масъалаҳои забонишиносӣ (маҷмуаи илмӣ). – Душанбе: Дониш, 1983. – С. 46 - 53.
- [133]. Рустамов А. Изменение семантики слова и возникновение новых омонимов / А. Рустамов // Таджикское языкознание (нучный сборник). – Душанбе: Дониш, 1984. – С. 274 - 281.
- [134]. Рустамов М. Таджикская грамматическая терминология / М. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1972. – 124 с.
- [135]. Рустамов Ш. Имя существительное (грамматические категории, словообразования и место имён существительных среди частей речи) / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1981. – 200 с.
- [136]. Сабзаев С. М. Инкишофи маъноӣ баъзе калимаҳо дар забони тоҷикӣ / С. М. Сабзаев // Мактаби советӣ, №2. – 1979. – С. 14-16.
- [137]. Сабзаев С. М. Роҳҳои омонимшавии калимаҳо дар забони тоҷикӣ / С. М. Сабзаев // Мактаби советӣ, №12. – 1979. – С. 34- 38.
- [138]. Курбомамадов С.Х. Поэтонимия Шахнаме (автореф) / Курбомамадов С.Х. – Душанбе: 2014. – 48 с.
- [139]. Сайидмуҳаммад, Ҳ., Ҳусейнии Ҳамадонӣ. Анвори Дурахшон Ҷ. 12 / Сайидмуҳаммад Ҳ., Ҳусейнии Ҳамадонӣ. Техрон: 1368. – 565 с.
- [140]. Саломов М.Қ. Вижагиҳои забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII / М. Қ. Саломов. – Душанбе: 2018. – 354 с.
- [141]. Саломов, М. Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ / М.Саломов. – Душанбе: Дониш, 2001. – 138 с.
- [142]. Сатторӣ, Ҷ. Ишқи сӯфиёна / Ҷалол Сатторӣ. – Техрон: Нашри Марказ, 1382. – 421 с.
- [143]. Сафо, З. Ганҷи суҳан / Забеҳуллоӣ Сафо. – Техрон, 1374. – 851 с.

- [144]. Сафо, З. Таърихи адабиёт дар Эрон ва дар қаламрави забони порсӣ (аз оғози садаи даҳум то миёнаи садаи дувоздахуми ҳичрӣ). /Забехуллох Сафо. – Техрон: Фирдавс, 1371. – 748с.
- [145]. Сафо, Забехуллох. Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷ. 5. Бахши 2 / Забехуллох Сафо. – Техрон: Фирдавсӣ, 1369. – 680 с.
- [146]. Саччодӣ, С. З. Муқаддимае бар мабонии ирфон ва тасаввуф /Саид Зиёуддини Саччодӣ. – Техрон: Самт, 1372. – 372 с.
- [147]. Саччодӣ, С. А. Гузидае аз таъсири Қуръон бар назми форсӣ /Сайид Абдулҳамиди Ҳайрати Саччодӣ. – Техрон: Амири Кабир, 1377. – 1063 с.
- [148]. Саъдуллоев У. Вожаҳои муарраби тоҷикӣ дар Қуръони маҷид /У. Саъдуллоев. – Душанбе: Адиб, 2005. – 190 с.
- [149]. Саъдуллоев У. Хусусиятҳои луғавӣ ва маъноии “Футувватномаи султони”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ /У. Саъдуллоев. – Душанбе, 2013. – 140 с.
- [150]. Табрезӣ, М. А. Райҳонат-ул-адаб. Ҷ. 2. / Табрезӣ, М. А. – Техрон, 1335. – 339 с.
- [151]. Уфимцева А. А. Слова в лексико-семантической системе языка / А. А. Уфимцева. – М.: Просвещение, 1985. – С. 88 – 184.
- [152]. Фахриддин ибни Муҳаммади Турайҳӣ. Маҷмаъ-ул-бахрайн. Ҷ. 6 / Фахриддин ибни Муҳаммади Турайҳӣ. – Техрон. 1365. – 950 с.
- [153]. Хучандӣ, Шайдо. Девон. Академияи улуми Ҷумҳурии Тоҷикистон № 1347, с. 50.
- [154]. Хоҷаев Д. Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик / Д. Хоҷаев – Душанбе, 2017. – 330с.
- [155]. Ҳасан Мустафавӣ. Ат-таҳқиқ фи калимотил Қуръонил Карим. Ҷ. 11. Техрон: Амири Кабир, 760 с.
- [156]. Шамисо, Сирус. Баён ва маонӣ /Сирусӣ Шамисо. – Техрон: Метро, 1390. – 205 с.
- [157]. Шамс Қайси Розӣ. Ал- муъҷам / Розӣ Шамс Қайс. – Душанбе: Адиб, 1991 – 464 с.

- [158]. Ширинбону, Исматулло. Дафтари ишқ. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 192 с.
- [159]. Ҳазраткулов М. Тасаввуф / М. Ҳазраткулов. – Душанбе: Маориф, 1988. – 125 с.
- [160]. Ҳалимов, С. Таърихи забони адабии тоҷик (асри X) / С. Ҳалимов. – Душанбе: ДДТ, 1979. – 216 с.

Фарҳанг ва луғатномаҳо

- [161]. Абдурашид, Абдуғафур. Фарҳанги Рашидӣ. /Абдуғафури Абдурашид. – Техрон: 1338. – 980 с.
- [162]. Ализаде, А. Исламский энциклопедический словарь. /А Ализаде. – Умма, 2007. – 900 с.
- [163]. Ализаде, А. Хроника мусулманских государств I – VII веков хиджры. /А. Ализаде. – Умма, 2004. – 750 с.
- [164]. Алӣ ибни Ҳория, Қомус-уч-чадид. Ҷ. 1. /Ҳория Алӣ . Тунис, – 1406 – 755с.
- [165]. Алӣ ибни Ҳория, Қомус-уч-чадид. Ҷ. 2 /Ҳория Алӣ . Тунис, 1406 – 488 с.
- [166]. Амид, Ҳасан. Фарҳанги форсии Амид. /Ҳасани Амид. –Техрон, 1389. – 357 с.
- [167]. Бандаррегӣ, Муҳаммад. Ал-Мунҷид арабӣ ба форсӣ. Ҷ. 1. /Муҳаммад Бандаррегӣ. – Техрон, 1354. – 1064 с.
- [168]. Баранов Х. К, Луғати арабӣ-форсӣ. /Х. К. Баранов. – М.: 1962. – 648 с.
- [169]. Бобомуродов Ш., Мухторов, З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ / Ш. Бобомуродов З. Мухторов. – Душанбе, 2016. – 428 с.
- [170]. Большаков О. Г. История Халифата. Т. 3. Между двух гражданских войн (656 – 696). /Большаков О. Г. –М.: Восточная литература, 1998. – 216 с.
- [171]. Бурҳон, М. Бурҳони қотей. Ҷ. 1. / Муҳаммадхусайни Бурҳон. – Душанбе: Адиб, 1993. – 416 с.

- [172]. Вафой, Ҳусейн. Фарҳанги форсии Вафой / Ҳусейни Вафой. – Пекин: 2010, 420 с.
- [173]. Ғиёсуддин, М. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ. 1. / Муҳаммад Ғиёсуддин. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.
- [174]. Ғиёсуддин, М. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ. 2. / Муҳаммад Ғиёсуддин. – Душанбе: Адиб, 1988. – 416 с.
- [175]. Деххудо, А. Луғатномаи Деххудо. Зери назари Муҳаммад Муин. Ҷ. 2. / Алиакбари Деххудо. – Техрон: Сирус, 1335. – 1012 с.
- [176]. Ёҳақӣ, М. Фарҳанги асотир ва дostonвораҳо дар адабиёти форсӣ. Таҳияи Рустами Ваҳҳоб /Муҳаммадҷаъфари Ёҳақӣ. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 573 с.
- [177]. Ибни Арабӣ. Фарҳанги ҷомеи истилоҳоти ирфонӣ / Ибни Арабӣ. – Техрон, 1364. – 850 с.
- [178]. Қаршӣ Алиакбар. Қомуси Қуръон. Ҷ. 5, 7. / Алиакбари Қаршӣ. – Табрез, 1258. – 1064 с.
- [179]. Муин, М. Фарҳанги форсӣ. Ҷ. 2. / Муҳаммад Муин. – Техрон: Амири кабир, 1360. – 2774 с.
- [180]. Муин, М. Фарҳанги форсӣ. Муҳаммад Муин. Ҷ. 1. / Муҳаммад Муин. – Техрон: Амири кабир, 1360. – 1476с.
- [181]. Муқим, Муҳаммад. Фарҳанги Ҷаъфарӣ /Муҳаммад Муқим Техрон: – 1362. – 1020 с.
- [182]. Муқрим, Муҳаммад ибни Манзур. Лисонулараб. Ҷ. 12. / Муқрим, Муҳаммад ибни Манзур. – Техрон: Алхудо, 1362. – 550 с.
- [183]. Муҳаммад, Подшоҳ. Фарҳанги муттародифот ва истилоҳот / Подшоҳ Муҳаммад. – Техрон: 1346. – 654 с.
- [184]. Муҳаммад ибни Ҳасан ибни Дурайд. Ҷумхурат-ул-луғат. Ҷ. 3. / Муҳаммад ибни Ҳасан ибни Дурайд. – Техрон: 1257. – 1241 с.
- [185]. Саидӣ, Г. Фарҳанги истилоҳоти ирфонии Ибни Арабӣ / Гулбобо Саидӣ. – Техрон: Шафей, 1387. – 1041 с.

- [186]. Сайид, Муҳаммад Алӣ. Фарҳанги Низом / Алӣ Муҳаммад Сайид
Техрон: 1363. – 680 с.
- [187]. Сачқодӣ, С. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфонӣ /
Сайидчаъфари Сачқодӣ. – Техрон: Тахурӣ, 1389. – 814 с.
- [188]. Сирочиддин Алихони Орзу. Чароғи хидоят / Сирочиддин Алихони
Орзу. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.
- [189]. Стилистический энциклопедический словарь русского языка. Под
ред. М. Н. Кожинной. – М.: Флинта. Наука, 2003. – 636 с.
- [190]. Талбакова Ҳ. Луғати антонимҳои забони адабии тоҷикӣ / Ҳ.
Талбакова. – Душанбе, 2000. – 129 с.
- [191]. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ 1. – Душанбе, 1969. – 890 с.
- [192]. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ 2. – Душанбе, 1969. – 850 с.
- [193]. Фарҳанги ибораҳои халқӣ – Душанбе: Адиб, 1988. – 400 с.
- [194]. Фарҳанги масодирӣ забонҳо ва ғӯйишҳои эронии Тоҷикистон.
Таълифи М. Қосимӣ, А. Мирбобоев. Ҷ.1. ва 2. – Душанбе, 1997. – 614 с.
- [195]. Фарҳанги Навбаҳор. Ҷ. 1. Техрон. – 1368. – 680 с.
- [196]. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ. – Душанбе, 2006. – 817 с.
- [197]. Фарҳанги арабӣ-форсӣ Ал-мунҷид. Ҷ. 2. Техрон, 1340. – 2248 с.
- [198]. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд. Ҷ. 1. – М.: Советская
энциклопедия, 1969. – 951 с.
- [199]. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд. Ҷ. 2. – М.: Советская
энциклопедия, 1969. – 949 с.
- [200]. Философский энциклопедический словарь. – М., 2001. – 545 с.
- [201]. Ҳасан ибни Абдуллоҳи Аскарӣ. Алфуруҷ-фил-луғат. – 271 с.
- [202]. Энциклопедияи миллии тоҷик. Ҷ. 2. – Душанбе: Сарредаксияи
илмии Энциклопедияи миллии тоҷик, 2013. – 114 с
- [203]. Фарҳанги ҷомеи истилоҳоти ирфонӣ. – Техрон, 1392. – 1265 с.
- [204]. Фарҳанги ном. Таҳияи Фарзона духти Саидумрон. – Душанбе,
2013. – 169 с.
- [205]. Фарҳанги имлоӣ забони тоҷикӣ. – Душанбе, 2013. – 302с.

**ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ
Мақолаҳо дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи ҚОА-и назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:**

Муҳтавои асосии диссертатсия дар таълифоти зерини муаллиф, ки дар маҷаллаҳои шомили феҳристи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикос ёфтааст:

[1-М] Абдуев, Э.С. Мухторов, З. “Назаре ба зиндагиномаи Толиби Омулӣ ва забони осори ӯ” // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон – № 8, 2018- с. 163-165.

[2-М] Абдуев, Э.С. “Шифоҳиёт ва ҳақиқат дар бораи зиндагӣ ва осори Толиби Омулӣ” //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон – № 7, 2018 – с. 275- 278.

[3-М] Абдуев, Э.С. “Нигини шоирони сабки ҳиндӣ” //Паёми Донишгоҳи давлатии Носири Хусрав – № 3, 2018 с. 24-28.

[4-М] Абдуев, Э.С. “Тобишҳои луғавию маъноӣ дар ғазалиёти Толиби Омулӣ” // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни – № 2 (97), 2022 – с. 80 - 83.

[5-М] Абдуев, Э.С. “Тарбияи ахлоқиву маънавии донишҷӯён дар асоси арзишҳои инсонӣ дар заминаи ашъор”//Донишгоҳи давлатии Данғара – №5 (05), 2022 - с. 182-187.